

Florence

<https://hdl.handle.net/1874/362710>

12.92.192, 1942

E. J. POTGIETER'S
FLORENCE

INGELEID EN TOEGELICHT

DOOR

GEERTRUIDA M. J. DUYFHUIZEN

A. qu.
192

E. J. POTGIETER'S FLORENCE

INGELEID EN TOEGELICHT

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN
DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBE-
GEERTE AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE
UTRECHT OP GEZAG VAN DE RECTOR
MAGNIFICUS L. VAN VUUREN, HOOG-
LERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN
EN WIJSBEGEERTE, VOLGENS BESLUIT VAN
DE SENAAT DER UNIVERSITEIT TEGEN
DE BEDENKINGEN DER FACULTEIT VAN
LETTEREN EN WIJSBEGEERTE TE VERDE-
DIGEN OP VRIJDAG 13 NOVEMBER 1942,
DES NAMIDDAGS TE 4 UUR, DOOR

GEERTRUIDA MAARTJE JOHANNA
DUYFHUIZEN

GEBOREN TE ROTTERDAM

MCMXLII

N.V. UITGEVERIJ V/H C. A. MEES - SANTPOORT

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0384 3962

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT
FACULTEIT DER LETTEREN
EN WIJSBEGEERTE

GEDRUKT TE WORMERVEER BIJ
MEIJER'S HOEK- EN HANDELSDRUKKERIJ

EVERHARDUS JOHANNES POTGIETER
 KARAKTERVORMING
 EN LEVENSLLOOP TOT 1865

Tot goed begrip van het gedicht „Florence” is het nodig Potgieter's leven te kennen. Daarom worden in dit eerste hoofdstuk zijn levensloop en karakterontwikkeling beschreven, waarbij getracht is deze uit en door elkaar te verklaren.

A. JEUGD EN JONGELINGSJAREN

Zwolle — Zien wij eerst naar die, voor het latere leven zo uiterst belangrijke periode: de jeugd. Daar hij in 1808 is geboren — in hetzelfde jaar dat Maurits Lijnslager het licht zag — moet Potgieter's jeugd zwaar overschaduwd zijn geweest door de Franse overheersing. Stellig niet minder vatbaar voor indrukken dan de kleine 'Truitje Toussaint, die later vertelt dat gebeurtenissen, die tijdens haar eerste levensjaren plaats vonden, haar zijn bijgebleven alsof zij ze bewust had bijgewoond, hoewel ze haar slechts bekend konden zijn uit de verhalen van haar omgeving¹, zal de jonge Everhardus de gesprekken om zich heen hebben gehoord, en geluisterd hebben naar wat men, ook nog jaren na 1813 met dezelfde strekking, over de Fransen en de Franse tijd, vertelde. De financiële moeilijkheden van zijn vader — wiens lakenhandel geheel verliep, zodat hij in 1826 tenslotte failliet ging, naar Verwey vermoedt een gevolg van de tiërcering², grotendeels door eigen schuld, zoals onlangs is aangetoond³, hebben ongetwij-

¹ Johs. Dyserinck. Het Leven van A. L. G. Bosboom-Toussaint.

² Albert Verwey. Het Leven van Potgieter, blz. 5.

³ A. J. Stakenburg. Potgieter's Familie. (Ts. v. Ned. Taal- en Letterk. 1941).

feld er toe bijgedragen een sombere tint aan Everhardus' jeugd te geven. De verarming, die hem niet verborgen kan zijn gebleven, is in zijn geest terecht of ten onrechte geassocieerd met de rampspoedige tijd der overheersing. Ziehier de grondslag voor vrijheidszin gelegd.

Het „weggewischt worden uit de rij der volkeren”, het verlies der nationale onafhankelijkheid, in 1810 officieel bevestigd, sinds lang een feit, had een grote opleving van nationaal besef ten gevolge, en het machteloze, en door jarenlange financiële en economische uitputting krachteloze heden ging zich troosten met de heerlijkheid van een roemrijk verleden.

Loosjes' roman „Het Leven van Maurits Lijnslager” is hiervan een duidelijk teken. In zijn Voorberigt zegt de schrijver: „. . . ik heb mij ter *opbeuring*¹ van mijnen geest over de zware rampspoeden, die mijn geteisterd Vaderland blijven treffen, verplaatst in deszelfs blinkendst, zoo niet gelukkigst, tijdperk”. „Mogelijk zullen die herinneringen u tenminste voor eenige oogenblikken den last van het tegenwoordige doen vergeten. Meer nog zijn mijne oogmerken bij het zamenstellen van die geschiedenis; het doelwit mijner pogingen heeft zich uitgestrekt, om het echt karakter van den ouden Hollander in een zoo eerbiedwaardig, in een zoo bevallig daglicht te stellen, dat het dezen of genen zou *opwekken*¹ tot eenen edelen naijver, om de voetstappen der vaderlijke zeden te drukken en de moederlijke deugden na te volgen.”

Toen de jonge Potgieter na een opvallend opstel, waaruit bleek „hoe hij meer door zijn hoofd had gehaald dan van zijn leeftijd (10 jaar) te verwachten viel”², van de inspecteur, die wilde trachten 's jongskes boekenkeuze in betere richting te leiden, bovengenoemde roman te leen ontving, viel het zaad in vruchtbare aarde. Tevergeefs riepen zijn speelmakkers hem naar buiten, dagen lang bleven de kleine schop en hark onaan-geroerd liggen. In 1856 herinnert hij zich nog „dat hem een

¹ Cursivering van mij.

² Gids 1856 I blz. 295—299.

schoonere, dat hem zijne Hollandsche wereld openging". Zie hier de grondslag voor de bewondering voor de 17e eeuw gelegd. **Amsterdam** — Op zijn 13e jaar werd Potgieter de wereld ingestuurd om voor zichzelf te gaan zorgen, of moeten we zeggen: behoedde zijn tante, mejuffrouw van Ulsente Amsterdam, hem er voor met zijn familie onder te gaan, door hem bij zich in huis te nemen en hem voor de handel te laten opleiden.

Naar Amsterdam, koopman worden! Dat moet voor een dweepziek kind — als hij naar eigen getuigenis was — betekend hebben: leven in een stad die eens „de kroon droeg van Europe", dagelijks ontmoeten van herinneringen uit die tijd, en: een schoon beroep leren, een nuttig en groot man worden; immers de koopmansstand was zeer geacht in die dagen. Moge het bovenstaande hypothetisch zijn, zeker is dat er nog iets anders in de leerling-koopman omging: hij was ook *dichter*.

In de Amsterdamse universiteitsbibliotheek worden vier brieven van hem bewaard, op zijn veertiende jaar in het Frans geschreven aan Zwolse vrienden, waarin gedichten voorkomen. „De verdienstelijkste bezigheid nevens den handel (was) de bespiegeling van die Nederlandsche deugden: godsdienstigheid, vaderlandslievendheid, huiselijkheid. En dit alles met mate: wijsgeerig en niet zonder natuurgenoet"¹. Jaren later ergerde Potgieter zich nog aan de gezwollen en onnatuurlijke uitdrukking van zijn eerste gelegenheidsversjes².

Behalve voor de dichtkunst — ook dit is vermeldenswaard — werd de „vrije" tijd gebruikt voor Engelse en Duitse lessen, teken- en godsdienstonderwijs. Hieruit blijkt, dat Potgieter van zijn vroegste jeugd af zijn tijd heeft besteed aan dicht en studie naast de handel. Een goede leerschool voor de poëzie, d.w.z. deskundige raadslieden, die zelf een goed voorbeeld waren en hem op goede voorbeelden wezen, heeft Potgieter niet gehad. De dichters die hij persoonlijk leerde kennen en

¹ Verwey, Het leven van Potgieter, blz. 41.

² Verwey, Het leven van Potgieter, blz. 36.

tegen wie hij hoog opzag, waren kooplieden, de gebroeders Klijn. Zij zijn nu volkomen vergeten. De populaire en invloedrijke groten waren *klein*, van hen kon Potgieter niet leren; de werkelijk groten kende hij niet of kon hij niet kennen. Van het jonge geslacht hadden Van Lennep en Van der Hoop, zes jaar zijn ouderen, nog niets geleverd dat hem kon aanmoedigen. Pas op het eind van 1827 richtten zij hun weekblad „Apollo, tijdschrift voor den beschaafden stand” op.

Aernout Drost (1810—1834), Reinier Bakhuizen van den Brink (1810—1865) en Jan Pieter Heye (1809—1876), zijn leeftijd- en later zijn bondgenoten, zaten nog op de banken van het gymnasium, toen onze Everhardus al werkte in de lederhandel van mej. Van Hengel.

Antwerpen — De verhuizing van zijn tante naar Antwerpen in de hoop daar gelukkiger te zijn in de handel¹, misschien ook wegens de naderende komst van de Zwolse familie Potgieter naar Amsterdam², had voor de 19-jarige Potgieter belangrijke gevolgen.

re. Het belangrijkste deel der werkzaamheden werd aan hem opgedragen. Dit bewijs van vertrouwen doet nu reeds de ernstige en nauwgezette werker vermoeden. Ernst en nauwgezetheid, deze eigenschappen zullen zich in de zoon des te sterker hebben ontwikkeld door het zien van de vreselijke gevolgen³ die de slordigheid van de vader had. Het gewicht van deze taak zal er toe hebben bijgedragen hem voor het leven tot koopman te stempelen.

2e. De kennismaking en, zoals bekend, de daaruit gegroeide vriendschap met Jan Frans Willems (1793—1846), „de vader der Vlaamsche beweging”⁴, toen belangrijk geacht als dichter. Zijn verdienste als letterkundige was echter groter. Daardoor

¹ Zie Groenewegen, Everhardus Johannus Potgieter, blz. 10.

² A. J. Stakenburg, Potgieter's Familie.

³ Na het faillissement werd tot onderhoud van het gezin door de stad *f* 12.— per week uitbetaald.

⁴ Groenewegen, blz. 15. Ook uit Potgieter's brieven aan Willems klinkt een hartelijke toon.

is hij voor Potgieter van grote betekenis geweest. Van deze oudere is de eerste belangrijke litteraire invloed op hem uitgegaan. Door de omgang met Willems en diens nuttige wenken ontplooiden zich Potgieter's dichterlijke gaven en nam zijn zelfvertrouwen toe. Eén van zijn eerste gedichten: „Hulde en Geloof”, aan het nieuwe tijdschrift „Apollo” gezonden, werd geplaatst. Voortaan werkte hij geregeld aan dit en andere tijdschriften mee.

3e. Bracht Antwerpen hem als belangrijkste: de liefde, die hem weldra ook weer ontnomen werd.

In 't diepste van ons harte
Daar ligt de wel van wee en smarte
Naast die der roersels onzer daên,
Maar in dien doolhof in te dringen
Heeft God geen vreemde toegestaan.

Zo luidt het motto boven een onuitgegeven gedicht¹ van Potgieter, in 1830 geschreven. In een brief van enige jaren later aan de uitgever Yntema schreef hij: „Wat mijn lotgevallen aangaat wachte men zich die in mijne stukjes te zoeken — ik heb misschien veel Phantasie, zeker is er meer objectiefs dan subjectiefs in mijne verzen.”²

Met deze beide uitlatingen in gedachte Potgieter's jeugdpoëzie bestuderend, moeten we evenwel met Dr. K. H. de Raaf, die in de Nieuwe Gids van 1910 een uitvoerig artikel aan Potgieter's Jongelingsjaren wijdde, tot de conclusie komen, dat de liefde in Antwerpen werkelijkheid en geen fantasie is geweest. Verder dan dit aannemelijk te maken ging de schrijver echter niet: hij wees niet op het m.i. belangrijke verschil in houding ten opzichte van de geliefde, dat uit verschillende gedichten spreekt: er is de bedrogen minnaar en de terughoudende.³ Evenmin zocht hij naar een mogelijke verklaring voor

¹ Drie Nachten te Antwerpen. A.U.B. XI A i. 14.

² Zie de aanhaling bij Groenewegen, blz. 97.

³ De bedrogene zien we in: Wilhelms Reize; Verloren Schreden; Minnenijd; de terughoudende in: Wilhelms Reize; aan Adeline; Kalnte; Vroeg Sterven; De Twintigjarige.

de verwijdering der gelieven. Deze schijnt van het meisje, of haar ouders, uitgegaan te zijn. Tweemaal blijkt dit uit gedichten, die sterk autobiografisch aandoen. In „Maria”¹ lezen we: „Hebt gij, den band die mijn hart aan het uwe verbond, in dartelen moedwil vertreden” (str. 3), en even verder: „Dan vloek ik der oud'ren mij dwingende gril” (str. 4); in „Eerste Liefde”²: „Ligt dacht Gij toen de bloemenketen, die eens ons beider hart omwond, werd door uw hand vaneengereten” enz. (str. 4) en in str. 3: „En Gij kondt mee het vonnis schrijven, en uit getrouwheid aan den pligt, den dolk in mijnen boezem drijven” enz.³

Was de „schand zònder schuld” hem naar Antwerpen gevolgd? Onder de crediteuren van H. Potgieter waren ook Belgen geweest. Hebben de ouders van het meisje misschien de omgang met een jonge man „wiens naam van luister beroofd was” verboden? En kwam hij, „Voor meêlij te trotsch, voor verklaring te fier”, hierdoor tot de overtuiging dat voor hem door het verleden zijner familie geen vervulling der liefde mogelijk zou zijn? Herhaaldelijk vinden we in Potgieter's werk verzen als dit: „De roos van de liefde eischt een helderen trans”. Uit een der door Dr. de Raaf gepubliceerde dagboekfragmenten leren we dat Potgieter in Antwerpen een winter heeft paard gereden, „pour regagner une sant e perdue   force de vie trop simple et de coeur trop agit e”.

Indien de datering van „De Twintigjarige”, waaruit ik hierboven enige verzen citeerde, door Potgieter zelf later op 1828 gesteld, en de plaats van „Ode aan een jong Meisje”, „De droeve Zanger”, en „Fragment” (alle van 1830) in de Verspreide en Nagelaten Werken juist zijn, bevestigen deze gedichten het vermoeden dat de teleurstelling in de liefde reeds ondervonden was eer de Belgische opstand (1830) uitbrak.

4e. Woonde Potgieter te Antwerpen de Belgische Omwente-

¹ Almanak aan luim en ernst gewijd. 1831. 1e jaargang.

² Onuitgegeven. A.U.B. A i. 28a.

³ Onuitgegeven. A.U.B. A i. 14.

ling bij, die een einde maakte aan zijn zaken, zodat hij, ten tweeden male, opnieuw zou moeten beginnen.

De Hollander reisde, toen hij de zaken had afgewikkeld, terug naar Holland: teleurgesteld in de liefde, teleurgesteld in zijn zakenverwachtingen en diepgeschokt door de opstand der Belgen.

In een moment van diepste depressie dichtte hij te Aken — over deze stad reisde hij naar Amsterdam — een afscheid aan de geliefde¹, waarin hij haar smeekt hem te vergeten: hier zien we voor het eerst de terughoudende minnaar. „Aan Adeline” is een deel van een gedicht, getiteld „Wilhelm’s Reize”. Te Amsterdam, dus later, schreef hij nog een gedicht van die naam, eveneens met de vermelding „fragment” onder het opschrift. Dit is, zoals Groenewegen opmerkte², de eerste landjonkermanifestatie, maar ook dient er op gelet te worden dat, waar het eerste fragment eindigt met een afscheidlied, het tweede wordt besloten met een hymne: „Aan de Vrijheid”. Diep terneergeslagen volbracht hij de reis, „maar was in Amsterdam en minde ’t leven weêr”³. De overgang is snel, maar niet onbegrijpelijk. Uit het „muitende” België kwam hij in het vaderland terug, waarover de jongste gebeurtenissen een springvloed van orde- en vaderlandslievendheid deden gaan. Hier voelde hij zich thuis; ook hij beminde de orde en het vaderland, en de ervaringen te Antwerpen hebben deze liefde versterkt. Voorgoed is hij hierna de vrijheidslievende vaderlander geworden. M.i. een uiting daarvan, die door geen van beide biografen werd vermeld, is het feit dat Potgieter deel uitmaakte van de Amsterdamse burgerwacht van 1833—1843. Een tussen de nagelaten papieren gevonden zakboekje en lidmaatschapspapieren⁴ bewijzen dit.

In 1830 was het vaderland zelfs een ogenblik in de plaats van

¹ Aan Adeline. Verspreide en Nagelaten Werken. Poesij I, blz. 83.

² Groenewegen, E. J. Potgieter, blz. 46.

³ Wilhelm’s Reize, 19e strofe in „De Atlas” 4 Sept. 1831.

⁴ A.U.B.

de geliefde getreden, maar dit zou niet zo blijven: blijkens de zo even aangehaalde versregel vond hij troost in nieuwe levensmoed en in het geloof. Een jaar later, aan deze tijd terugdenkend, schreef hij:

Hoe ik voor de toekomst grouwde
En geen spoor van licht of bron
In 't verschiet ontdekken kon
En de handen zamen vouwde
Maar vergeefs 't gebed begon!

Met vertrouwen en gelooven
Zijn wij verder voortgegaan

God zag op ons neer van boven
Laat ons d'oogen tot hem slaan!¹

En in een onuitgegeven, ongedateerd fragment, getiteld „Opzien”², prijst hij hem gelukkig, die vroeg de broosheid der vriendschap beseft:

En, lijdt hij, 't hoofd naar boven wendt.
Daar is een Oor voor alle klagten,
Dat nooit zich sluit
Dat nimmer naar gehoor doet smachten
En door verwijt noch wrevel stoot.
Ik leerde 't vroeg en lang vertrouwen
Sints 't hart mij brak.

Het geloof is de grondslag van Potgieter's ethiek, van zijn naastenliefde en zijn levensblijheid. Dit is een juiste opmerking aan het begin van een overigens weinig diepgaand artikel³. Het is een eenvoudig, practisch, en vooral verdraagzaam Christendom, Potgieter's geloof. Zo zien we het in zijn eerste gepubliceerde gedicht en zo bleef het, al gaf het later nooit meer aanleiding tot bespiegeling op de manier van de

¹ Aan mijne beminde Tantes 30 Oct. 1831. A.U.B. in A j. 24.

² Opzien. A.U.B. A 28b.

³ Ph. A. Lansberg. De religieuze gedachte in Potgieter's Poezie. Stemmen des Tijds, 1923 I, blz. 374 vgg.

eerste gedichten. Wars van uiterlijk vertoon en leegheid, heeft hij zich aan veel dominees geërgerd — dit pleit meer vóór dan tegen zijn vroomheid — en misschien heeft hij met die ergernis wel eens gecoquetteerd. Uit de briefwisseling met een vriend, die spoedig predikant zou zijn, haal ik het volgende aan. Potgieter had namelijk gevraagd om een exemplaar van het stukje „De vestiging van het Christendom in ons vaderland”¹. „Hoe weinig ik met het Christendom moge ophebben. (Gij mijn waarde, drukte U letterlijk zoo uit)” (15 Nov. 1833). De vriend antwoordde hierop: „Gij weinig met het Christendom ophebben” lieve vriend? Ik zou zulks letterlijk gezegd hebben? Nooit trok ik uw strenge waarheidsliefde in twijfel, nooit gevoelde iker minder lust toe, dan thans. Waarlijk het is mij onbegrijpelijk dat ik mij zoo onjuist en onberaden uitgedrukt zou hebben. Goede hemel, alsof ik mij niet maar al te veel onjuist en onberaden uitdrukte. De blos der schaamte verwt mijn kaken. Gij niet met het Christendom ophebben. Gij gebruikt het immers in uw verzen. Laat ons ernstig zijn. Ik heb een hoog denkbeeld van uw godsdienstig gevoel. Hoe dieper gij in den geest van het Christendom doordringt hoe meer gij u met de vormen zult verzoenen” (16 Nov. 1833)².

Dit getuigenis van niemand minder dan Drost zegt ons genoeg³.

Zweden — Het komt mij voor, dat in Zweden, waarheen Potgieter in 1831 met een zakelijke opdracht was gezonden⁴, onder de indruk der financiële omstandigheden en de weinig rooskleurige vooruitzichten, de bedrogen minnaar zich heeft ontwikkeld tot de terughoudende, de geresigneerde.

¹ Door A. Drost in de *Vriend des Vaderlands* 1833.

² Dr. J. M. de Waal, *De briefwisseling van Aernout Drost met Potgieter en Heye*. Tijdschrift voor Taal en Letterkunde. 1918, blz. 81 vgg.

³ Potgieter heeft enkele kerkelijke gezangen vertaald (die nog heden in de Hervormde Kerk worden gezongen). Ook uit Florence spreekt een diep godsdienstig gevoel.

⁴ Zie Groenewegen, blz. 54.

In een brief van 13 Juli 1832, door Ds. P. Marcus, een vriend uit Antwerpen, geschreven — de brief, waarop deze het antwoord is, is helaas verloren gegaan — lezen we: „Tu dis que lors même que tu saurais faire à une belle une position convenante ou digne d'envie, tu voudrais rester célibataire, par respect pour le repos du sexe, et par esprit de révolte, qui te ferait fuir une chaîne, et te ferait jeter la plume, dont on te chargerait en disant: C'est ton devoir; plus tard tu me dérites un tableau ravissant du malheur où l'on peut réduire une belle quand on lui dit je t'aime, pour la laisser là, victime de sa crédulité. Tout cela, mon cher Edouard est fort beau, fort poétique, fort vertueux même, mais s'il m'est permis, mon ami, Je te dirai une chose. Selon moi tu te trompes sur toi même et plus encore sur les femmes. Tu apprécies comme moi un bonheur domestique, tu le desires pour toi comme pour moi; mais puisque ta position, comme la mienne, te défend encore de songer au mariage; tu prends au présent une trop mauvaise augure pour l'avenir; tu ne crois plus à la possibilité de voir se réaliser quelques-uns de tes rêves de bonheur, puisque jusqu'ici tu vois beaucoup de difficultés qui t'en éloignent; tu tâches de te faire à cette croyance, qui au milieu de tes désirs te rend malheureux et pour t'y faire bonne grace à tes propres yeux et aux yeux de ton ami tu refuses de jeter tout le tort sur les circonstances et tu vas chercher des obstacles dans la tournure même de ton esprit et de ton coeur. C'est là que tu te trompes sur toi-même; ces obstacles intérieurs ne subsistent pas; et j'ai la ferme conviction que si un jour les circonstances pour toi comme pour moi prennent une tournure plus favorable, tu prendras galamment ton parti, et tu mettras ton nom, en dépit de philosophie, de poésie, de révolte et de respect pour les dames”¹.

Ds. Marcus heeft de brief van zijn vriend, evenals Dr. de Raaf, die misleid werd door het antwoord, onderschat. Geen van beiden heeft de zware strijd begrepen die het Potgieter

¹ Gepubliceerd door Dr. K. H. de Raaf. N. Gids 1910, blz. 773.

moet gekost hebben om tot zijn besluit te komen. Het gedicht „De Jonge Priester”, inderdaad niet met „de rechte offergeest”¹ geschreven, getuigt ervan. Het is het beeld van een smartelijke innerlijke strijd, en van de uiteindelijke berusting: de jonge priester onderwerpt zich aan God, de dichter aan de Schoonheid. Dat Potgieter heeft gewanhoopt aan de mogelijkheid van zijn dichterschap, dus dat de strijd pijnlijk is geweest, toont een merkwaardige „Balance”², opgemaakt aan het eind van 1831, waar onder: Smart, als belangrijke post geboekt staat: „Verdriet geen dichter t.k.w.” (te kunnen worden.)

Maar nu is de keus gedaan. Om de schoonheid te dienen zal hij niet langer naar bevrediging van het liefdeverlangen streven. Dat getuigt een niet lang hierna geschreven gedicht „De Zangeres”. Ook in proza sprak Potgieter het uit in zijn studie over Loots, in „De Muzen” (1834): de kunstenaar zij ongehuwd. Bij de punten voor een brief van October 1832 vindt men: „Vivre en soi pour l’homme ni sèc ni froid ni égoïste si vivez le fonds!” De telegramstijl laat veel te raden over, maar hetzij dat ze verdediging of devies waren, volgens deze woorden heeft Potgieter geleefd: zijn leven was eenzaam maar niet dor, niet koud, niet egoïstisch, en daardoor volkomen.

Heeft dus tijdens de Zweedse jaren een uiterst belangrijk proces in Potgieter’s *gemoedsleven* plaats gehad — sindsdien hoort men uit vele zijner werken de stem van de geresigneerde — ook zijn litteraire ontwikkeling is hier sterk bevorderd. „De tijd dat Potgieter in Zweden vertoefde, was voor de Zweedse litteratuur een periode van bloei; er leefden verschillende auteurs, die tot de belangrijkste uit de Zweedse letterkunde behoren.”³ Er bestond grote belangstelling voor

¹ Prof. G. Brom, *Romantiek en Katholicisme in Nederland*. I, blz. 174. Zie ook: M. Verwey, Potgieter’s gedicht „De jonge Priester” in *N. Taalgids* 1918, blz. 238.

² *N. Gids* 1910, blz. 575.

³ Dr. S. A. Krijn, *N. Taalgids* 1939. Aan dit artikel en Verwey’s Potgieter en Hilda Wijk, *Proza V*, blz. 156 vgg., zijn de verdere opmerkingen over de Zweedse litteratuur ontleend.

Zweden's grote verleden, vrijheids- en vaderlandsliefde werden bezongen, het volkslied bloeide op. Gretig nam Potgieter kennis van dit alles; hij tracht door te dringen in de Zweedse geschiedenis. Veel werd door hem vertaald, o.a. in de bundel „Het Noorden in tafereelen en omtrekken geschetst” (1836, 1840). Zijn keuze bepaalde zich vooral tot gedichten die spreken van eenzaamheid en teleurgestelde liefde, verhalende gedichten en oude volksliederen. Het is, zegt Dr. Krijn, alsof hij zich oefent in het vertalen en eerst langzaam de stijl van de (Zweedse) volksliederen machtig wordt. Hier komt Potgieter voor het eerst los van de letterkundige sfeer van zijn vaderland. Toch zou hij pas na zijn terugkomst te Amsterdam de vriendschappen vinden, die hem stimuleerden tot de volle ontplooiing zijner krachten.

Amsterdam — Hier begint spoedig een nieuw tijdperk in zijn leven. Het zakelijke baart hem, nadat hij enige tijd is gevestigd, weinig zorgen meer, het letterkundige, dat nu pas werkelijk begon, des te meer.

Als afsluiting en kristallisatie van Potgieter's jeugd beschouw ik die kleine cyclus gedichten: „De Nalatschap van den Landjonker”. Als afsluiting, betrekkelijk, want over deze verzen en hun inleiding werd met de nieuwe vriend van gedachten gewisseld, betrekkelijk ook omdat de figuur van de landjonker hem zijn gehele leven bleef vergezellen, meestal onzichtbaar, soms zich vertonend, om zich ten slotte geheel uit te spreken in het grootse, laatste gedicht: „Gedroomd Paardrijden”.

Het zijn 's mensen reacties op ondervonden leed — meer dan die op geluk — die zijn waarde bepalen. Recapitulerende kunnen we vaststellen hoe al Potgieter's reacties positief waren, d.w.z. dat vrijheidszin en vaderlandsliefde, plichtsgetrouwheid en ernst, vroomheid en eerbied voor de liefde zijn antwoorden waren op moeilijkheden en teleurstellingen. Dit is Potgieter's houding als mens. Maar wij moeten over de houding van de dichter spreken. Ook die noem ik positief, want de

dichter heeft een droom voortgebracht, een gestalte geschapen: de landjonker, opgroeiend op het voorvaderlijke slot, die lief heeft en wordt bedrogen, en berust. Potgieter heeft het „sterk centrale gevoel”, „de ontstaansgrond voor het in essentiële zin romantische, het lijden aan een onbevredigend heden”, zoals P. N. van Eyck het heeft geformuleerd¹, gehad. Zijn persoonlijke leven was onbevredigend: hij vluchtte naar een andere, zelf geschapen omgeving en herschiep zichzelf. Dat hij hierbij de adelstand verkoos, lijkt mij minder het gevolg van een onzinnig, Potgieter meermalen toegedicht lijden aan burgerlijkheidsbesef — immers hij had daarvoor geen reden, stammend uit een verarmde, maar eertijds geziene familie — dan wel van een hevig benijden van een positie, waarin naam en maatschappelijke welvaart niet meer veroverd behoeven te worden en waarin men zich geheel aan studie en poëzie kan wijden.

Dit is wat ik Potgieter's persoonlijke romantiek zou willen noemen. Wij zullen zien dat hij, in het volgende deel van zijn leven, onbevredigd door de eigen tijd, zich wendt naar de Nederlandse Gouden Eeuw, en hoe zijn romantiek dan een nationaal didactisch karakter krijgt, zonder echter de eerste schakering geheel te verliezen.

B. REDACTEUR

a. 1833 — ± 1845. Een ogenblik uit de dommel opgeschrikt door de Belgische Opstand, sluimerde het Nederlandse Huisgezin weer rustig voort. Er gebeurde niets; op geen enkel gebied was beweging, laat staan grootheid te bespeuren. Het is te begrijpen, dat deze sfeer een jonge man als Potgieter, wiens blik bovendien in het buitenland zo zeer was verruimd, benauwde, en dat hij gretig een bondgenootschap met Drost, Bakhuizen van den Brink en Heye aanging om tegen die zelf-

¹ Prof. Mr. P. N. van Eyck, Hermingard van de Eikenterpen door A. Drost, Amsterdam 1939. Inleiding blz. I.

genoegzaamheid te velde te trekken. Begrijpelijk ook dat hun eerste poging, een degelijk en ruim letterkundig tijdschrift te stichten — oorspronkelijk zou het de veelzeggende titel „Europa” dragen¹ — behalve door het overlijden van de begaafde Drost, door gebrek aan belangstelling bij het publiek mislukte.² „De Muzen”, tijdschrift voor de beschaafde, letterkundige wereld, beleefde slechts vijf afleveringen. Ook hier, aan het begin van het letterkundige leven, d.w.z. van het leven als letterkundig leider, een teleurstelling; hier evenmin als elders blijvende ontmoediging. Enige jaren later is immers de tweede poging wel gelukt, en zeer goed.

Drost's invloed op Potgieter — wij moeten van invloed spreken, blijkens de door Dr. J. M. de Waal gepubliceerde briefwisseling der beide vrienden³ — is tweeledig geweest. Ten eerste de invloed van Drost als criticus: hij is de eerste, die van de kritiek een vak heeft gemaakt. Men mag alleen afbreken om weer op te bouwen, is zijn beginsel; men dient te wijzen op grote voorbeelden, en zelf voor te gaan. „Alles wat goed en schoon is, moet worden nagestreefd met alle macht.” Zijn kritieken, gemotiveerd en scherp, waren meer bedoeld voor de schrijvers dan voor de lezers. Al deze principes vindt men in Potgieter's kritisch werk terug. Drost is degene geweest, die hem tot het schrijven van recensies aanzette.

Ten tweede onderging Potgieter, feitelijk door misverstaan, en zonder Drost's bewuste toedoen, want het was pas na diens dood, de invloed van Drost als romanticus. Potgieter en Bakhuizen van den Brink bezorgden de nagelaten papieren van hun vriend. Ter voltooiing van enige hoofdstukken van een ontworpen roman *Pestzege*, ten opzichte waarvan „de gedachte gerechtvaardigd is dat het bedoeld was een rijpere en rijkere uitdrukking van het in de Hermingard reeds uitge-

¹ Dr. J. M. de Waal, Aernout Drost. Utrecht 1918. blz. 21, op aanraden van Potgieter werd de titel: De Muzen.

² Dr. J. M. de Waal, Aernout Drost. Utrecht 1918. Hoofdstuk I.

³ Tijdschrift XXXVII, blz. 81 vgg.

drukte geloofsgevoel te worden"¹, schreven zij, dit geloofsgevoel geheel verwaarlozend, geboeid door tijd en plaats der handeling, de Hollandse 17e eeuw, een romantisch verhaal van nationaal-didactische strekking: *De Pestilencie te Katwijk*. Zozeer had het kleurige, druk bewogen 17e-eeuwse leven en het verschil tussen dat en het heden hen beiden gegrepen, dat Potgieter's oude liefde vóór de Gouden Eeuw voorgoed er door op de voorgrond trad, en Bakhuizen erdoor tot historische studie kwam.

Het verschil met de roemrijke 17e eeuw wàs groot. Dit was voor Potgieter een waarborg voor de kracht van het Nederlandse volk; daarom geloofde hij in de mogelijkheid, door het die tijd voor te houden, te leren kennen en dus te bewonderen, het te prikkelen tot navolgingen dientengevolge opnieuw tot grootheid.

Wilde hij hierdoor, zoals hem, nadat hij jarenlang op dit thema had gehamerd, is verweten, een terugkeer naar de 17e eeuw? Stellig niet. Men lette op een zinsnede als deze in een antwoord van Hasebroek aan Potgieter van 24-7-'40²: „Het is niet lief van u van zoo voor elke omwenteling, hoe dan ook, en tegen elke restauratie, van wat aard ze zij, te wezen." Elke maatschappelijke terugkeer is onmogelijk, dit beseft Potgieter zeer goed, maar het waren de eigenschappen die Holland eens hadden groot gemaakt: ondernemingsgeest, energie, volharding — was het wonder dat deze na een tijd als de Napoleontische voorgoed schenen uitgedoofd? — die hij terugwenste, en er leek hem geen beter middel om dit te bereiken dan voortdurend op het grote voorbeeld te wijzen. Hier gold de romantische vlucht het vaderlands verleden, echter niet alleen om eigen onbevredigd-zijn te voldoen, het gehele volk hoopte hij op deze wijze te bezielen. Zijn romantiek is overheersend nationaal-didactisch geworden, van de persoonlijke romantiek zijn er slechts enkele uitingen. Oud-

¹ Prof. Mr. P. N. van Eyck, Inleiding Hermingard van de Eiken-terpen, blz. LX.

² Dr. J. H. J. Willems, J. P. Hasebroek, 1939, blz. CIX.

Holland aan Jong-Holland voorhouden was een van de programapunten van De Gids.

Het andere middel om Jan Salie uit te bannen was de kritiek, want onafscheidelijk met slapheid en slaperigheid verbonden zijn zelfgenoegzaamheid, prat gaan op deugden en heldendaden waar men part noch deel aan heeft, en het prijzen der middelmatigheid. Potgieter's onverbiddeijk optreden hiertegen is bekend. „Bescheidenheid, die zo zeldzame en juist bij grote mannen nooit bestaande en onbestaanbare deugd”¹, was het inderdaad niet waarmee hij De Gids — ook al geen bescheiden naam — leidde. Zich van zijn waarde bewust — dit is veeleer de karakteristieke eigenschap van grote mannen, die hun deels eigendunkelijk, maar deels ook bescheiden optreden² bepaalt — stelde Potgieter zich aan het hoofd der letterkundige beweging; hij zag de weg voor zich, hij kon de gids zijn. In de novelle *Albert* schrijft hij: „de kunst moet mede hefboom worden tot onze ontwikkeling als zelfstandig volk”. Meer en meer openbaart zich in Potgieter's werk (Bakhuizen merkte het in 1840 op) een zedelijke strekking. Zoals Prof. De Vooy's in zijn diepgaande studie over „Potgieter en het Liberalisme”³ zegt: „Potgieter ziet alles in het licht van zijn zedelijk dichter-ideaal.” Hieruit komt ook zijn politieke overtuiging voort. Men spreekt weliswaar van het liberalisme van 1848, omdat het in dat jaar zijn hoogtepunt bereikte, een beginpunt was het allerminst, en Potgieter's politieke denkbeelden waren lang vóór die tijd gevormd. „Een poëet mag niet alleen maar moet in de politiek utopist zijn”⁴, heeft hij zelf gezegd. In genoemd artikel is zeer

¹ Dr. J. Romein, *Erflaters IV*, blz. 13.

² Beoordeel, bid ik u, mijne beoordeeling. Tot u heb ik niet te zeggen: „raadpleeg niet met uwe eigenliefde” maar: raadpleeg met uw verstand, niet met uwe groote bescheidenheid. — Uit een brief van Geel aan Potgieter, 4 Sept. 1840, gepubliceerd door Martha Hamaker, *Gids* 1906, blz. 204.

³ Letterkundige Studiën. Groningen 1910, blz. 82 vgg.

⁴ Zie de aanhaling bij De Vooy's, blz. 82.

duidelijk opkomst, bloei en spoedig verlopen van het liberalisme en daarmee van Potgieter's verwachtingen, en zijn teleurstelling behandeld. Het liberalisme is in wezen optimistisch. Het laten van vrijheid aan anderen naast het eisen van vrijheid voor zichzelf, veronderstelt dat ook van anderen iets goeds is te verwachten. Dit optimisme is geheel in Potgieter's geest. Hij maakte bovendien de fout, zo men het een fout wil noemen, de mensen naar zichzelf te beoordelen. Vandaar zijn „moeilijke" stijl: hij meende, dat ieder beschaafd lezer zijn toespelingen zou begrijpen; vandaar zijn verwachting, dat door individuele vrijheid de talenten *van zelf* zich zouden ontplooiën; vandaar het vertrouwen dat de liberale leiders op de eenmaal ingeslagen weg *verder* zouden gaan, hun zedelijke roeping volgen en niet alleen een klasse-belang verdedigen. Zoals Thorbecke de staatsman is van het vroege, democratische liberalisme — getuige zijn opstel „Heden-daagsch Staatsburgerschap", dat er de zuiverste uitdrukking van is — zo is Potgieter er de dichter van. „Democraat tot in mijn nieren" noemt hij zichzelf (23 Maart 1869). Uit: *Aan Twenthe, op Twickel* b.v. spreekt dan ook een sterk sociaal gevoel; eveneens uit zijn vertalingen van Thomas Hood, opgenomen onder de *Zangen des Tijds*. „Wie mildst de lichaamsnoden lenigt / Wekt vlugst den geest in 't wakker lijf". Deze uitspraak van Potgieter getuigt van een heel veel beter inzicht dan Beets toonde, die de verhongerende arme opgewekt laat zingen: „Maar beter lijfs- dan zielenood!"

Vol moed en toekomstvertrouwen was Potgieter zijn taak als gids begonnen. Hoe hard hij werkte, blijkt uit het feit dat de eerste jaargang van het tijdschrift niet minder dan 47 bijdragen van zijn hand bevatte. Als kunstenaar en als kritikus ging hij inderdaad voor. *Jan, Jannetje en hun jongste Kind*, en *Het Rijksmuseum te Amsterdam* zijn de hoogtepunten in zijn nationaal-didactisch, romantisch proza.

Jan Jannetje eindigt „in de juichtoon"¹: „morgen besteed ik

¹ De Vooy's, t. a. p.

hem (Jan Salie) op een hofje", zegt vader Jan, en Jan Kritiek uit een dreigement voor het geval dat Jan Salie zich van zijn hofje waagt.

Het *Rijksmuseum* is een krachtige en rijke belijdenis van Potgieter's geloof in de Gouden Eeuw. Het is een aanval op de eigen tijd, waarin de kunstschaten werden verwaarloosd; de toon is hier fors en opgewekt. Heel anders klinkt de verzuchting in het volgend jaar aan het slot van *De Stilstaanders* geslaakt: „En ach! waar' dit het laatst bericht / Dat iemand zenden kon in 't licht / Van praatjes van Jan Salie." Helaas het kon *niet* het laatste zijn. Van hetzelfde jaar is nog: *Een wonder is de nieuwe beurs*; daarna is het alsof Potgieter het vermanen en opwekken moe is geworden.

b. ± 1845—1860. Vrij plotseling is Potgieter's medewerking aan *De Gids* verminderd. „De *Gids* wordt vervelend", schrijft juffrouw Toussaint, „nu zelfs Potgieter zijn voedsterkind zonder brood laat." Het totale aantal bijdragen uit deze periode overtreft nauwelijks dat van het eerste jaar alleen.

Volgens de in 1841 van de redactie uitgegane circulaire was het hoofddoel van *De Gids* — die zich op het gehele gebied van wetenschap en kunst bewoog — door kritiek de letterkunde uit haar verval op te heffen. Uit die van '45 blijkt echter een verandering; dan is het doel, alle actualiteiten op het gebied van godsdienst, staatkunde, wetenschap of kunst grondig en onvooringenomen te toetsen. Ook de keus van de nieuwe mede-redacteur, de welhaast revolutionair-liberale Gerrit de Clercq, ligt in deze lijn. Of Potgieter het echter met de in deze richting voortgaande reorganisatie van het tijdschrift in '47 — waardoor het ophield in de eerste plaats litterair-kritisch te zijn — eens was, valt te betwijfelen. Uit de brieven van juffrouw Toussaint blijkt, dat hij in deze tijd heeft overwogen zich geheel terug te trekken uit de redactie. Evenwel, dit deed hij niet, maar actief naar buiten was hij evenmin. Dit was een tijd van inkeer, van verdieping, en moeten we zeggen van verbreding van letterkundige studie. Dat bewijzen aan het einde

van deze periode de opstellen over Béranger en Crabbe¹, voorbeelden van kundige en kunstige behandeling van Europese letterkunde.

De romanticus, die, onbevredigd door eigen tijd, was gevlucht naar de Hollandse 17e eeuw, heeft nu — teleurgesteld in zijn verwachting van de bezieling door het grote voorbeeld — de blik gewend naar andere landen en andere tijden. Niet dat Potgieter voor dezen geen aandacht had voor wat buiten de grenzen werd gedacht en geuit: zijn vele vertalingen zijn er het sprekend bewijs van. Maar nu is het anders, nu leeft hij in die andere wereld, is hij als het ware daarheen gevlucht, mits men „vluchten” niet opvat als een laffe afsluiting van, een blind- en doof-zijn voor eigen omgeving. De *Tijdzangen* als *Het Jagertje* (1852), *Het Uurwerk van 't metalen Kruis* (1855), *Haesje Claesdochter* (1855) en *Het Nieuwe Tolhuis van de Stad Amsterdam* (1859) getuigen, dat hij niet onverschillig toezag; ze zijn niet te begrijpen zonder een grondige kennis van de toenmalige gebeurtenissen, want ze zijn reacties daarop.

Zeer eenzaam was Potgieter in deze periode 1845—1860. Drost en Bakhuizen van den Brink waren zijn gelijken van geest geweest. Sinds de eerste was gestorven en de laatste naar het buitenland vertrokken, had hij met niemand een contact als met hen kunnen hebben. Zijn strenge eisen voor zichzelf en anderen maakten hem niet gemakkelijk in de omgang. In 1837 sprak Bakhuizen reeds van „onze difficiële vriend”, toen hij Hasebroek zijn compliment maakte, dat deze zo spoedig Potgieter's hart had gewonnen². Men schijnt, hoewel Potgieter altijd zeer hoffelijk was, enigszins bang voor hem te zijn geweest³. Quack noemt hem „de exclusieve Potgieter”. De

¹ Gids 1858 I P. J. de Béranger. Gids 1858 II. Een blik naar Crabbe. Gids 1859 I George Crabbe.

² Dr. J. H. J. Willems, J. P. Hasebroek, blz. 77.

³ Zie H. P. G. Quack, Herinneringen, 1913, en S. Muller Fzn. in zijn inleiding op Briefwisseling van Bakhuizen van den Brink, 1906.

vriendschap met Alberdingk Thijm¹, de vurige apostel van een naderende katholieke emancipatie, ook op litterair gebied, berustend op wederzijdse waardering, is — hoewel ze na jarenlange omgang beseften „dat ze in werkelijkheid niet zo ver van elkaar afstonden als ze aanvankelijk meenden” — nooit innig geweest.

Het persoonlijk verkeer met Van Vloten, de strijdlustige en strijdvaardige, dateert pas van na '68, toen de afwezigheid van een gemeenschappelijk vriend een band tussen hen vormde.

Juffrouw Toussaint was een geestverwante, maar zij had al haar krachten nodig voor eigen scheppend werk. Hierdoor stond zij wel achter Potgieter, kan men zeggen, maar niet náást hem als medestrijdster. Uit haar brieven spreekt een eerbiedige bewondering.

c. 1860—1865. De vriendschap met Cd. Busken Huet maakte tenslotte in 1860 een eind aan deze toestand van eenzaamheid. „Wat Potgieter in Bakhuizen van den Brink verloren had, meende hij voor De Gids in mij terug te vinden,” schrijft Huet later in het mooie boekje: *Persoonlijke Herinneringen*. Een vriendschap, die tegelijk de kiemen in zich droeg voor een latere nog volstreker isolement, eerst doordat ze aanleiding werd tot de breuk met De Gids, vervolgens door het vertrek van de vriend naar Indië en Huet's gewijzigde inzichten².

Sedert Huet's toetreden tot de redactie schijnen Potgieter's hoop en kracht teruggekeerd; zijn eigen medewerking neemt weer toe. Het tijdschrift leeft op, d.w.z. de geest van de „blauwe beul” keert terug; weldra is de hekeling der middelmatigheid weer in volle gang. „Nu ik U tot bondgenoot heb, transigeer ik niet meer,” schrijft hij 13 Sept. 1864. De inten-

¹ Dr. H. L. M. van Can, J. A. Alberdingk Thijm, *Zijn dichterlijke periode*, Rotterdam, 1936. Zie ook brief van Potgieter aan Huet 28-1-61.

² Zie over beide kwesties de uitvoerige studie van J. Saks, *Potgieter en Busken Huet*, 1927.

sieve samenwerking tussen Potgieter en Huet — zij stuurden elkaar hun eigen werk en dat der medewerkers, schrapten en werkten om — werd, wat het laatste betreft, door de overige redactieleden gaandeweg minder gewaardeerd. Potgieter's verhouding tot de mede-redacteuren moet anders zijn geweest dan in zijn eerste actieve periode. Zijn jeugdig enthousiasme, dat vroeger de anderen bezielde, had plaats gemaakt voor een hardnekkig, wellicht tot verzet prikkelend strijden. Eén van zijn jonge bewonderaars heeft een treffende karakteristiek van hem gegeven, toen hij hem „een drijver ten goede”¹ noemde, ten goede, zeer zeker, maar toch: een drijver.

Huet was niet bemind, en nu was hij ook nog de gunsteling van de „koning van De Gids”. Bovendien streefden zij beiden naar algemeenheid, daar volgens hen De Gids het tijdschrift van *alle* richtingen moest zijn en letterkundig tijdschrift in de eerste plaats, een beginsel dat de andere redacteuren langzamerhand hadden losgelaten. Zo was, zonder dat Potgieter en Huet zelf het in het minst vermoedden, de breuk met De Gids voorbereid. Nadat Potgieter bijna 30 jaar zijn beste krachten aan het tijdschrift had gewijd, ontviel het hem, voor zijn gevoel plotseling, bij het conflict van Januari 1865. Hoe hard die slag aankwam blijkt uit enige briefcitatien: „Mais patience et courage! de maat is nu vol (Huet had de betrekking van redacteur van de Nieuwe Rotterdammer, waarnaar hij in deze dagen solliciteerde, niet gekregen), ik weet niet van waar nieuwe teleurstellingen zouden komen. De hoofzaak wordt nu de ondervondene waardig te dragen” (24 Jan. 1865).

En uit het antwoord aan de redactieleden, die hem het tijdschrift hadden aangeboden: „Ik kan voor het aanbod niet in ernst dank zeggen, ik kan de twijfelzinnen zelfs niet zonder glimlach lezen.

Ervarende dat na zoo veel jaren verkeers de Amsterdamsche meerderheid mij toeroept:

¹ Joh. C. Zimmermann, Gids 1886 blz. 486 vgg.

Was dich mit der Welt entzweyt
Nicht will sie Gemüth, will Höflichkeit,¹

ervarende, dat de Leydsche van gevoelen is:

Kritiek mag alles onderzoeken
Alleen maar het kritiekste niet,²

zou ik dwaas genoeg zijn een eigendom te aanvaarden, dien men niet eens geven kan, om proeven te nemen met een nieuw geslacht? Ik vrees, dat Gij mij dan spoedig in uwe kwaliteit van Inspecteur³ bezoeken zoudt. Ge ziet het mijn indignatie lost zich in ironie op — over de vijftig, Amice! is dat de gelukkigste stemming!” (25 Jan. 1865).

Drie jaar later schreef Huet, terugdenkend aan deze tijd: „wij hadden toen werkelijk verdriet gehad en werden krachtig getroost”⁴ (door de reis naar Italië nl.). Tijdens het conflict had Potgieter aan Huet geschreven: „Men acht mij monomaan, zonder de Gids kan ik niet leven, beweert men. *Nous verrons!*” (23 Jan. 1865). Hieruit, en uit het eerste citaat spreekt een duidelijk verzet. Uit het tweede blijkt hoe hij zich heeft gerealiseerd, dat men hem niet langer als gelijkgezinde beschouwde, dat men vond dat hij niet meer in hun midden paste. Niet vrijwillig is hij afgetreden: hij voelde zich verbannen.

Dit was het einde van Potgieter's loopbaan als redacteur: hij was verbannen uit zijn eigen tijdschrift; zijn pogingen tot herstel van de vaderlandse letteren en de Oud-Hollandse geest schenen gefaald te hebben.

¹ Toespeling op de houding tegenover Huet's artikel: „Een Avond aan het Hof”.

² Toespeling op de houding tegenover Huet's artikel: „De tweede Kamer” enz.

³ De brief was geadresseerd aan het redactielid Schreevoegt, die inspecteur der krankzinnigen was.

⁴ Brief van 8 April 1868.

WORDINGSGESCHIEDENIS VAN FLORENCE

1865—1868

Met enige verzen van Alfred de Musset wijst Potgieter in 1868 in de Toelichtingen bij *Florence* zelf op de aanleiding tot dit gedicht:

Quand on perd par triste occurrence
 Son espérance
 Et sa gaieté,
 Le remède au mélancholique
 C'est la musique
 Et la beauté!

Even verder zegt hij: „Een letterkundig leven heeft, als ieder ander, zijne tristes occurrences door welke men zich aan allerlei bekrompenheid ergert, als men eenige zijner diërste verwachtingen verijdeld ziet.” Welke die „diërste verwachtingen” en die „tristes occurrences” waren, hebben we in het vorige hoofdstuk gezien.

Potgieter was weliswaar „niet zenuwachtig, en zag niet geel”¹; Huet werkte even hard als vroeger, maar zou na „de stormachtige dagen”² enige afleiding niet welkom zijn? In Mei zouden er te Florence Dante-feesten gevierd worden: een uitstapje daarheen lag voor de hand.

Potgieter zelf schreef drie jaar later in de Toelichtingen, blz. 338³: „... lang reeds voor wij aan den voet der omsluijerde statue stonden, was het smartelijke onzer, naar ge

¹ Zoals hij Huet verzocht aan Mevrouw Bosboom te zeggen, 25 Jan. 1865.

² Den Heere E. J. Potgieter, tot eene rustige gedachtenis aan stormachtige dagen van zijn erkentelijken vriend Cd. Busken Huet, Haarlem 10 Februarij 1865, luidde de opdracht, die Huet in Potgieter's exemplaar van de Brief aan Mevrouw Bosboom schreef.

³ Poezy I 6e druk.

wilt, vermeende of gegronde grieven verzacht, — waren zij, om der wille van een groot leed levenslang grootsch gedragen, vergeten. Wij kleenen uit onze goêlijke negentiende eeuw, zouden wij ons niet schamen over miskenning te klagen, den blik opheffende naar dien Kolos uit de wreede dertiende die meer dan de geneugten van huis en haard, die alles wat wij geluk heeten voor zijne overtuiging veil had . . .”

Een tiental haastig beschreven, bijna onleesbare blaadjes dagboek van deze reis is bewaard gebleven. Iets over de reisroute, tot Bazel per trein, door Zwitserland per rijtuig en vanaf Milaan weer per trein¹, en iets over de manier van reizen, op Amerikaans snelle wijze sight-seeing², leren we uit dit dagboek, b.v.:

„In Flüelen werd dadelijk voor ons ingespannen. Wij reden naar Altorff naar 't standbeeld van Tell op de markt. Verwonderlijk fraaie weg naar boven naar de Duivelsbrug, waar ik eenige bloemen plukte en de Kutscher mij bij de arm greep en die kunstjes verbood”. (blz. 4.)
en verder:

„Aankomst aan het groote station. Wij hebben een paar uren tijd, vliegen de trappen af naar het plein. Wij hebben een rijtuig aangenomen. De dom bij nacht! Wij trachten nog binnen te komen, custela is gesloten. Wij keeren uit het groote Milaan terug en soupeeren onder de colonnen.” (blz. 8.)

Maar over Potgieter's gemoedsstemming vinden we hierin niets; het zijn slechts losse en vluchtige, zakelijke opmerkingen. Het slot luidt:

„'s Middags ontdekten wij den restaurateur Doney³, Via dei

¹ Het laatste gedeelte van de spoorlijn, nl. van Bologna naar Florence was juist in 1864 klaar gekomen, dit verklaart Potgieter's enthousiaste uitweiding over „'t spoorgevaart” in de eerste zang.

² „Nooit heb ik in mijn leven met meer stoom en haast, en toch met meer vrucht gereisd” getuigt Joh. C. Zimmermann, die in 1862 met Potgieter een uitstapje naar Engeland en Schotland heeft gemaakt. Gids 1886 IV, blz. 407.

³ Een café van die naam bestaat nog in Florence.

Tornabuoni, en hielden ons voortaan aan dien Franschen kok — bij wien wij belandden door het koopen van aardbeziën. In die voorkamer was uitstalling van taartjes enz. . . ." (blz. 9).

Hiermee eindigt het dagboek; niets over wat er in hem omging, niets over de feesten zelfs heeft hij opgetekend. Het lag niet in Potgieter's aard maar vluchtig even op te schrijven wat hem ernstig ter harte ging, evenmin als er over te spreken. Huet, die toch voortdurend met hem samen was, heeft niets kunnen bemerken van wat zijn werkelijke stemming was. Hij schreef aan zijn vrouw:

„Ons reisje is eene aaneenschakeling van genoegens; vreemde landen, vreemde menschen, prachtige natuurtooneelen, een schat van oude kunstwerken." . . . „Potgieter is de opgewektheid, de voorkomendheid, de royaliteit in persoon. „Il dépense de l'argent comme un prince." Met Duitschers, met Franschen, met Engelschen, met Italianen, met de gansche wereld knoopt hij gesprekken aan." . . .

Voor het tot uitdrukking brengen van zijn gevoelens heeft Potgieter bijna drie jaar nodig gehad. Mei 1868 staat onder de uitgave van het gedicht „Florence".

Hoe zag het er Mei 1865 in Florence uit? Pas als wij dat weten, kunnen wij gemakkelijker volgen wat Potgieter's geestesoog er zag. Beter bronnen dan het dagboek vinden we in enkele grote dagbladen van dat jaar; de Times van 18 en 19 Mei geeft een verslag van de plechtigheden, de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 18 en 21 Mei enkele „berigten per telegraaf". Wel een bewijs hoe de Dante-feesten de aandacht der wereld trokken. Dit kwam voornamelijk doordat ze een politieke strekking hadden.

„Het oprigten van een standbeeld voor Dante, geschiedde niet maar ten gevolge van den wensch eeniger letterkundigen, in hem den eersten dichter huns volks te huldigen. De aanleiding was eene meer politieke . . ." zegt Potgieter in de Toelichtingen, blz. 396.

„Het feest was . . . niet alleen een hulde aan Dante, maar diende ook om allen die toegestroomd waren, te tonen wat de Italianen bereikt hadden, de bevestiging van hun eenheid”¹.

Enige dagen voor het feest, de 12e Mei, was Florence de hoofdstad van het jonge koninkrijk Italië geworden. Maar voor wij overgaan tot de beschrijving van het feest, willen wij, om Potgieter's zinspelingen in het juiste verband te zien, een beknopt overzicht geven van de geschiedenis van dat koninkrijk.

Sedert de Middeleeuwen had Italië uit kleine staatjes bestaan, die door Spaanse, Franse en Oostenrijkse vorsten of vorstelijke familieleden werden geregeerd en onderdrukt. De Franse overheersing na de Revolutie had echter Italië veel goeds gebracht. Vele wantoestanden waren, met de kleine vorsten, opgeruimd. Weliswaar gaf Oostenrijk bij de vrede van Campoformio (1797) Lombardije aan Frankrijk in ruil voor de republiek Venetië — tot grote verontwaardiging der Venetianen, onder wie de dichter Ugo Foscolo Napoleon heftige verwijten deed — en stonden nog enige delen onder Frans bewind, maar een groot deel van het land was verenigd: het Koninkrijk Italië was in wording.

Na de val van Napoleon evenwel haastten de vorsten zich hun tronen weer in bezit te nemen; de geestelijken kregen het gehele bestuur van de Kerkelijke Staat in handen; Victor Emanuel van Savoye keerde terug in Sardinië, Savoye en Piémont; Oostenrijk hernam het bewind over het Lombardo-Venetiaanse gebied en in verschillende midden-Italiaanse staatjes werden leden van het Oostenrijkse Huis geïnstalleerd. De Reactie begon.

De geest van verzet hiertegen, aangewakkerd door de Carbonari, groeide steeds en kwam tot uitbarsting in een aantal revoluties (tussen 1820 en 1860), die aanvankelijk — met grote wreedheid — konden worden bedwongen. Onafhankelijkheid scheen onbereikbaar, en eenheid was er zelfs niet onder

¹ N.R.C. 21 Mei 1865.

wie er voor wilden strijden. Sommigen wilden een republiek, anderen een federatie van staten met de Paus, Pio Nono, die zijn regering liberaal was begonnen, aan het hoofd. Aanvankelijk was deze hiertoe bereid, maar oorlog achtte hij geen geoorloofd middel om het doel te bereiken. Dit stelde velen teleur, en in 1848 werd hij uit Rome, waar men de Romeinse Republiek uitriep, verdreven. Hij vroeg daarom aan Frankrijk hulp tegen zijn eigen volk. Ook na zijn terugkeer in 1850, toen de revolutie bedwongen was, bleven Franse troepen te zijner bescherming de stad bezet houden.

Weer anderen hoopten op een verenigd koninkrijk onder het Sardijnische vorstehuis. Prins Karel Albert van Savoye stelde belang in de zaak der vrijheid en verkeerde onder de Carbonari. Hij was echter een zeer wankelmoedig mens, en toen hij aan de regering kwam (1831) was hij geen republikein meer, ja zelfs nog meer reactionair dan zijn voorganger. Il Re Tentenna (de wankelmoedige koning) was zijn bijnaam: hij eindigde zijn regering met het verliezen van twee veldslagen tegen Oostenrijk voor Italië's vrijheid (bij Custoza en Novara); daarna deed hij afstand ten behoeve van zijn zoon Vittore Emanuele.

Vittore Emanuele's regering stak gunstig af bij die in de andere streken van Italië; de volksontwikkeling werd bevorderd en de grote macht der geestelijken op wereldlijk gebied beperkt. Elders was stilstand (dus achteruitgang), willekeur en reactie.

Twee der leiders die bij de Italiaanse opstanden optraden, waren: Daniello Manin en Giuseppe Garibaldi. De eerste, afstammeling uit een oud Dogengeslacht, een zeer bekwaam staatsman, diplomaat en volksleider, werd, toen in 1848 in Venetië de Republiek van San Marco was uitgeroepen, tot Doge = eerste burger en bestuurder gekozen, een functie die sinds 1797 niet meer was uitgeoefend. De laatste, in 1807 te Nice geboren, droomde er van Italië vrij te maken met Rome tot hoofdstad. Als aanvoerder van troepen vrijwilligers heeft hij de zaak der vrijheid vele diensten bewezen.

In 1852 verscheen graaf Camillo Benso di Cavour op het toneel, die als eerste minister van Sardinië — om welk land de patriotten, ook de republikeinen, zich meer en meer gingen scharen — een belangrijke rol in de vrijheidsbeweging zou spelen. Hij zag het doel: Italië één onder Vittore Emanuele, duidelijk voor zich en deed alles om het te bereiken. Hij wist de belangstelling van Engeland en Frankrijk te wekken. Met hulp van Frankrijk werd toen in 1859 Lombardije veroverd. Midden-Italiaanse staatjes hadden zich reeds bij Sardinië aangesloten; zo kon in het volgende jaar, nadat door „de tocht der duizend” onder aanvoering van Garibaldi, Sicilië en Napels waren gewonnen, Vittore Emanuele, koning van Italië, te Turijn het eerste Italiaanse parlement openen.

Enige maanden later stierf Cavour; zijn werk was nog niet voltooid, maar hij wist, dat het schip van staat in de goede richting voer en weldra de veilige haven zou binnenlopen.

Zijn veel minder doortastende opvolger spoorde Garibaldi eerst tot aanslagen op verschillende punten aan en gaf daarna tegenbevelen. Tengevolge hiervan werd Garibaldi gewond. Heel Italië was heftig verontwaardigd, zo zelfs, dat het ministerie moest aftreden. En ook buiten Italië was de ontroering groot.¹ Hierna trad een nog gematigder bewind op, dat Rome als hoofdstad scheen op te geven. Ten minste, 12 Mei 1865, werd Florence de hoofdstad van het jonge koninkrijk Italië.

Wanneer men de Italiaanse geschiedenis, deze lange worsteling om vrijheid, in gedachten houdt, kan men beter de aard van de feestvreugde bij de herdenking van Dante's geboortedag begrijpen.

Aan het *Giornale del Centenario di Dante* (Mei 1865) ontleen ik het volgende verslag van het feest:

„In de dagen, die aan de viering van het feest van onze grootste Dichter voorafgingen, begon Florence een geheel nieuw en eigenaardig voorkomen te vertonen. Dit kwam niet

¹ Vgl. de heftigheid, waarmee Potgieter spreekt in de eerste zang vs. 59—63.

zozeer door de versieringen der straten: tapijten, gobelins, dennegroen, vaandels en banieren, guirlandes van laurier, kortom door de voorbereidingen, als wel door de ongewone drukte en levendigheid waarvan de stad vervuld was. Het was merkwaardig om te zien hoe op straat, in de café's, in de schouwburgen het Toscaanse element langzamerhand verdween om plaats te maken voor een waarlijk Italiaans; men hoorde de dialecten van al onze provincies spreken, hetgeen een aangename en duidelijke manifestatie (van de eenheid) was. Het scheen, dat het gehele grote Vaderland, nu het juk van monsterlijke dienstbaarheid eenmaal was afgeschud, toesnelde om de grote Dichter te eren. Ook Rome en Venetië waren op het feest vertegenwoordigd."

De onthulling van het standbeeld zou plaats hebben op Zondag 14 Mei. Reeds om 7 uur 's morgens stroomden de toeschouwers naar het plein van Santa Croce om zich op de tribune die daar was opgericht, een plaats te verzekeren. Onder hen waren ook Potgieter en Huet. Had Potgieter alleen reeds een wandeling langs de Arno gemaakt? Op blz. 342 van de Toelichtingen lezen we: „Het was een eigenaardig genot in den vroegen morgen van het feest op de plaats zelve waar zij geschreven werden, twee en een halve eeuw later die verzen over te lezen — hoe klein de reiskoffer zijn mogt de eerste aflevering¹ had er ruimte in gevonden — het was een eigenaardig genot van harte in te stemmen met den lof Italië in de verschijning (ener schone Vrouwe, Italia) bedeed."

Dat Potgieter de opzettelijk meegenomen Rijmbrief van de jonge Hooft ter plaatse wenste te lezen is uiterst merkwaardig, omdat het met één trekje de associatie verduidelijkt, die voortdurend in Potgieter's geest aanwezig zou blijven, zolang hij aan zijn gedicht werkte, de associatie tussen Italië en Nederland.

Het plein van Santa Croce was prachtig versierd.² Boven

¹ P. C. Hooft, Gedichten. 1e Afl. 1864, uitgeg. door Leendertz.

² Vgl. ook de beschrijving, die Potgieter zelf in de Toelichtingen geeft, blz. 411, 412.

de hoofdtoegang waren de woorden: „Onorate l'altissimo Poeta, l'Ombra sua torna" aangebracht. Op de hoeken stonden geweldige masten met de banieren van de steden Venetië, Rome, Ravenna en Florence. Aan de kanten van het plein waren doeken gespannen, waarop in 37 tafrelen Dante's leven was weergegeven, aan de ene, en 40 portretten van commentatoren en dichters, op wie hij bijzonder veel invloed heeft gehad, aan de andere kant.

1. Dante door zijn vader naar Portinari's huis gebracht, ontmoet Beatrice. 1274.
2. Dante ontmoet Beatrice op straat en wordt door haar gegroet. 1283.
3. Brunetto Latini geeft Dante zijn grote werk: *Il Tesoro*.
4. Carlo Martello, zoon van Carlo Novello en Maria van Hongarije, sluit vriendschap met Dante. 1289.
5. Terugkeer van de slag bij Campaldino. 1289.
6. Dante bij de overgave van Caprona, als soldaat te paard. 1289.
7. De verjaring van Beatrice's sterfdag. Dante door twee personen bezocht.
8. Dante temidden van vrienden, geleerden en dichters.
9. Dante in het atelier van Cimabue met Oderigi da Gubbio, Arnolfo en de jonge Giotto.
10. Dante door het gilde der Medici verkozen tot lid van de Capituldine. 1295.
11. Dante als gezant naar San Gemignano. 1299.
12. Dante als prior spreekt in de Raad van Honderd. 1300.
13. Dante met de andere priores naar San Giovanni.
14. Dante als gezant naar de paus om de komst van Valois te verhinderen. 1301.
15. Huizen van Dante, die reeds verbannen is, bestormd en verbrand. 1302.
16. Dante te Bologna met zijn vriend Giovanni di Virgilio, 1305.
17. Dante in een bijeenkomst van Ghibellijnen. 1306.

18. Dante door de Malaspina ontvangen. 1306.
19. Dante, ambassadeur voor de Malaspina, bewerkt voor hem vrede met de bisschop van Luni. 1306.
20. Dante te Arezzo bij de Ghibellijnen als lid van hun Raad van Twaalf. 1307.
21. Dante geeft het handschrift van de Inferno aan Frate Ilario. 1309.
22. Dante in een groot theologisch en filosofisch dispuut. 1310.
23. Dante te Milaan, trouw belovend aan Hendrik VII. 1311.
24. Dante bij de kroning van Hendrik VII te Rome in S. Giovanni Laterano, 16 Juni 1312.
25. Dante door da Gubbio ontvangen. 1313.
26. Dante vertoeft in het klooster Santa Croce di Fonte Avelana. 1313—14.
27. Dante in Lucca, bij Ugucione della Faggiola. 1311.
28. Vanaf een hoogte slaat Dante de slag bij Montecatini gade. 1315.
29. Dante reist met Ugucione en diens zoon naar Lunigiana. 1316.
30. Dante bij Can Grande della Scala te Verona, biedt hem het begin van Il Paradiso met opdracht aan.
31. Giotto ontvangt zijn vriend Dante in zijn huis te Padova. 1317.
32. Dante verdedigt een filosofische stelling in de kapel van Santa Elena, waarbij de geestelijken van Verona tegenwoordig zijn. 1320.
33. Guido da Polenta, heer van Ravenna, ontvangt Dante in zijn paleis. 1320.
34. Dante stelt Guido zijn vriend Giotto voor, die voor hem te Ravenna enig schilderwerk zal doen.
35. Dante in de senaat van Venetië als gezant voor Guido da Polenta. 1321.
36. De dood van Dante te Ravenna, 11 September 1321.
37. De begrafenisstoet waarmee Guido da Polenta Dante naar het graf in de kerk van de Minderbroeders begeleidt.

Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat deze tekeningen, die Potgieter grondig heeft kunnen bekijken, de keus der onderwerpen en tafelen uit Dante's leven, zoals we die in „Florence” vinden, mede hebben bepaald.

„De deelnemers aan de optocht verzamelden zich op het plein van S. Spirito (in de wijk Santa Felicità), terwijl een stralend blauwe hemel zich over de feestvreugde welfde. Een groot aantal banieren ontvouwden hun „vrije kleuren” in de wind, en de muziekcorspsen speelden om beurten de uitgelezenste melodieën. Iets over achten zette de stoet zich in beweging. De vertegenwoordigers van de periodieke liberale pers openden hem, achter hen kwamen de toneelspelers. Daarna volgden in een lange optocht de vertegenwoordigers van de gemeentebesturen (uit alle provincies), van verenigingen van allerlei aard, van instellingen, van scholen, van universiteitsverenigingen; elke klasse der burgerij nam er aan deel; een schitterende stoet van officieren van elk wapen en elke rang, en die van de Nationale Garde volgde de optocht, die gesloten werd door de gemeentebesturen van Ravenna en Florence.”

Met bewondering voor de mentaliteit der Italiaanse feestvierders, vertelt Potgieter zelf:

„Er mogt onderscheid van plaats zijn voor den aanzienlijken en den geringeren stand, de milde natuur wist van meerderen noch minderen in schoonheid van gestalte of bezieling van gelaat en de eerbiedige, aandoenlijke stilte, waarmede de afgevaardigden van Ravenna werden ontvangen, ... heerschte niet enkel bij de grooten van den dag, zij huiverde ook bij wat elders, zoo vaak ten onregte, het graauw wordt geheeten.”¹

„Om een juiste indruk te geven van het imposante van een dergelijke demonstratie is het voldoende te zeggen dat de optocht ongeveer drie uur nodig had om zich op het plein van Santa Croce op te stellen. Wie daarna het plein van boven van de tribune af overzag, kon zich niet verzadigen aan het

¹ Toelichtingen blz. 412.

weergaloze schouwspel. Ongeveer drieduizend vaandels, verschillend van vorm, kleur en grootte, schitterend van vergulde versieringen, stonden daar onbeweeglijk verenigd. Duidende in het zwart geklede burgers schaarden er zich omheen.

Het slaan van de trommels, de koninklijke marsch en het geestdriftig gejuich van de omstanders kondigden de nadering van Victor Emanuel aan. Toen deze op het plein was aangekomen en in de erezetel had plaats genomen, begon de plechtige inwijding. Enige korte toespraken werden gehouden, daarna gaf men het teken en de doeken, die het standbeeld hadden bedekt, vielen. Een lang en luid applaus beloonde de arbeid van de beeldhouwer.

Ten slotte werd na enige toespraken het monument officieel aan de stad overgedragen en de optocht vertrok onder begeleiding van muziek in volmaakte orde," aldus het Giornale.

De lezer oordele zelf naar de foto van het beeld of hij het met de Italiaanse publieke opinie eens is. André Jolles noemde het 35 jaar later „een miserabele steenpop, een marmeren misgeboorte"¹. Het platte volksgezegde omtrent de twee Dantebeelden, die Florence tegenwoordig rijk is, één onder de Uffizi en één voor Santa Croce, bewijst dat men ook daar van smaak is veranderd.

Merkwaardig is het slot van het verslag: hoe een dichter werd geëerd:

„Florence heeft Italië en Europa voor een feest uitgenodigd. Wij zijn er van overtuigd, dat wij niet meer konden doen om ons de benijdenswaardige eer, hen te ontvangen, waard te betonen. Wij twijfelen er niet aan, of Italië zal de verdiensten weten te erkennen, en Europa zal zien, dat een volk, dat zó zijn grootste Burger eert, waardig is, geheel verenigd zich te scharen onder de heilige standaard der nationale vrijheid."

Merkwaardig voor ons, die door de afstand objectiever geworden, nu zo duidelijk zien, dat het in de eerste plaats om de politiek en niet om Dante ging.

¹ De Kroniek 1900, blz. 393.

Weliswaar ontgingen aan Potgieter's scherpe blik de minder verheven kanten van het feest, die aan al dergelijke feesten inhaerent zijn, zeker niet: de jacht op bevrediging van persoonlijkheid van enkelen, de afwisseling van het alledaagse, die het voor de grote menigte betekende, maar voor de bezoekers van Florence was het toen, zoals hij zegt¹: „de stad leefde op dat feest Dante's leven, misschien tot overdrievens toe”. „On nous dantifie un peu trop, messieurs, nous devenons tous de petits Dantes,” merkte de „schalke” Le Monnier zelfs tegen Huet en Potgieter op.

's Middags woonden zij de roeiwedstrijden op de Arno bij en 's avonds het drama van Silvio Pellico, naar een onderwerp uit de Divina Commedia: Francesca da Rimini. Na enkele dagen temidden van dit politiek-poëtisch feestgewoel te hebben verkeerdt, reisde Potgieter met Huet naar Holland terug, getroost: *Le remède au mélancholique / C'est la musique Et la beauté*. De stemming nam hij mee.

Wanneer hij aan het gedicht begonnen is, is niet vast te stellen: in de correspondentie met Huet treffen we pas opmerkingen aan, slechts van zuiver technische aard², tegen de tijd dat het zijn voltooiing nadert. Waarschijnlijk lijkt het mij, dat het plan om *Florence* te schrijven is ontstaan, toen Potgieter zijn vroegere poëzie ordende en schiftte voor een bundel. In aansluiting bij de grote gedichten over Schiller, Washington, Shakespeare en Napoleon III zou een groot gedicht over Dante een waardige bekroning der Tijdzangen vormen.

¹ Toelichtingen, blz. 402.

² Zie hoofdstuk VI.

POTGIETER'S VOORSTUDIE: DE BRONNEN

Dat Potgieter, thuisgekomen, onder de bekoring van de Italiaanse reis, zich ernstig in studiën over Dante en over de Italiaanse letterkundige, staatkundige en kunstgeschiedenis heeft verdiept, is begrijpelijk. Behalve het gedicht zelf, getuigen daarvan de omvangrijke Toelichtingen. Bedoeld als hulpmiddel voor de lezer, om zich omtrent de behandelde onderwerpen te oriënteren, geven deze Toelichtingen tegelijkertijd, door de vermelding van en de uitvoerige aanhalingen uit Potgieter's bronnen, een blik in zijn werkwijze. De beste en laatst verschenen werken wist hij op te sporen en in handen te krijgen, hetgeen voor die tijd, toen het bibliotheekwezen nog niet de faciliteiten van thans bood, geen geringe prestatie is. We vinden hier boeken genoemd, die nu weliswaar verouderd zijn, maar die nog steeds een wetenschappelijk goede naam hebben. Voorts zullen wij met behulp van de Toelichtingen zien welke stof Potgieter in zijn gedicht heeft opgenomen, wat hij verwierp en waar hij van zijn bronnen afweek.

Allereerst was nodig de bestudering van Dante en zijn tijd.

Over de oudste tijd van Florence raadpleegde Potgieter een Florentijns geschiedschrijver uit de dertiende eeuw, Ricordano Malaspina, maar meer nog werd hij geïnspireerd door de bekende passage uit de *Divina Commedia*, waarin Dante door zijn bet-overgrootvader „de goede oude tijd” laat beschrijven. Voor Dante's eigen tijd raadpleegde hij: de Sismondi „*Histoire des Républiques italiennes au Moyen-Age*” en Atto Vannucci „*I primi tempi della Libertà fiorentina*”. In Potgieter's schets van beide tijdperken, Zang II, vertoont de stad nochtans hier en daar een 17de eeuws-Nederlands karakter.

Over het leven van Dante stonden Potgieter slechts weinige

werken ten dienste. Als belangrijkste moet het eerst worden genoemd: *La Vita di Dante*, door Cesare Balbo, staatsman-geschiedschrijver, die in 1843 grote bekendheid had verworven door zijn geschrift: *Delle Speranze d'Italia*, een strijdschrift voor de vrijheid en onafhankelijkheid van Italië. Ruim $\frac{3}{5}$ van zijn Dante-biografie is aan de cittadino gewijd. Het behoeft dus geen verwondering te wekken dat Potgieter, die hiervoor gepraedisponeerd was, van Balbo invloed heeft ondergaan waar het betreft de opvatting van Dante's burgerschap. — Verder kon hij raadplegen: een uitvoerig hoofdstuk: *Vie de Dante*, in „*Dante et les Origines de la Littérature italienne*”, door Fauriel, en het hoofdstuk: *Dante, zijn werken en zijn tijd*, door A. S. Kok toegevoegd aan zijn vertaling van de *Divina Commedia*. — Behalve uit wat Potgieter dan nog in de handboeken van P. E. Giudici „*Storia della Letteratura Italiana*” en P. L. Ginguené „*Histoire littéraire d'Italie*” over het leven van Dante vond, putte hij uit de meer gespecialiseerde boeken van J. J. Ampère „*La Grèce, Rome et Dante*”, het reeds genoemde boek van Fauriel en F. Ozanam „*Dante et la Philosophie catholique*”. Uit een zijner brieven weten wij, dat Potgieter laatstgenoemde schrijver zeer hoog schatte (brief van 19 Febr. 1874).

Daar het leven van Dante een belangrijke plaats in het gedicht *Florence* inneemt, is het nodig hier samen te vatten wat Potgieter in zijn bronnen daarover vond. Hoe en waar hij van de bronnen is afgeweken, vinde in het volgende hoofdstuk een bespreking.

In de dertiende eeuw woedden in Italië heftige partijtwisten. Tegenover elkaar stonden de Guelfen, voorstanders van autonomie der steden en staatjes, en de Ghibellijnen, die streefden naar centralisatie en de Duitse keizer als hoogste gezag wilden beschouwen. Telkens botsten zij en beurtelings hadden de opkomende burgerij, die tot de eerste, en de adel, die tot de laatste partij behoorde, de overhand. Een jaar na Dante's geboorte kregen de Guelfen in zijn geboortestad de macht in

handen. Voor lange tijd was de kracht der Ghibellijnen gebroken. Florence werd volgens democratische beginselen bestuurd (Il secondo popolo). Met een vertegenwoordiger van het volk en één van de adel vormden de raad der 12 Oudsten (twee uit elke wijk) en de raad der 100 Waardigsten het hoogste bestuur der stad. Later, in 1282, werd de raad der Oudsten vervangen door een college van zes gildemeesters (priors artium). Gedurende de twee maanden dat deze deel van het stadsbestuur uitmaakten, moesten zij afgezonderd in het Bargello wonen, zodat zij door niemand beïnvloed zouden kunnen worden. Il secondo popolo was een tijdperk van betrekkelijke rust en grote welvaart; handel en nijverheid bloeiden, het leven in Florence was vrolijk en opgewekt, maar voortdurend hielden de beide partijen elkaar scherp in het oog. Potgieter beschrijft deze tijd in het eerste gedeelte van de tweede zang.

Van Dante's jeugd is slechts bekend, dat hij als Guelf opgroeide. Veel is hij verplicht aan zijn vaderlijke vriend, de secretaris van het stadsbestuur, Brunetto Latini, en zijn werk. De oude biografen stellen hem voor als Dante's leermeester en Potgieter heeft die voorstelling (die echter als onjuist beschouwd moet worden) overgenomen¹⁾.

Het belangrijke feit in Dante's jeugd is de ontmoeting met Beatrice, toen hij negen jaar oud was. Het was Mei; er werden, zoals elk jaar, Meifeesten gevierd. Op zo'n feest zag hij een meisje in een vlammend rood jurkje, dat een onvergetelijke indruk op hem maakte. Beatrice, noemt hij haar. Waarschijnlijk was dit „Bice”, de dochter van Folco Portinari. In zang III vs. 32 beschrijft Potgieter deze ontmoeting.

Negen jaar later zag Dante haar, de „Vrouw zijner gedachte” weer, en daar hij reeds toen zichzelf de kunst had geleerd „in rijmen te spreken”²⁾, maakte hij een sonnet op haar. Zoals de gewoonte was, werd het door enige dichters beantwoord. Onder hen was Guido Cavalcanti, die zijn groot-

¹ Zang IV vs. 5—10.

² Het Nieuwe Leven blz. 4. Vertaling door Nico van Suchtelen.

ste vriend werd, volgens Dante's eigen woorden in de *Vita Nuova*, het boekje, dat in gedichten, verbonden door stukjes verklarend proza, de geschiedenis van zijn liefde weergeeft.

Naar het voorbeeld der troubadours vereerden de jonge dichters elk een donna, wier schoonheid en deugden zij in verzen bezongen.¹

Beatrice huwde een Florentijns bankier, Simone dei Bardi, en stierf kort daarna. Dante was ontroostbaar over haar dood en ziek van verdriet, zo schrijft hij in de *Vita Nuova*.

De droeve stemming duurde ook voort toen hij hersteld was. Hij begon zich in filosofie te verdiepen, las Cicero en Boëthius, die hem veel goed deden.

Maar hij begon ook andere dan geestelijke troost te verlangen. Eens merkte hij, dat een schone, jonge vrouw, aan een venster gezeten, vol medelijden naar hem keek. Dit ontroerde hem zo, dat hij schreide van medelijden met zichzelf. Dikwijls nu als hij zich neerslachtig voelde, maar niet schreien kon, ging hij langs het venster van de schone jonge vrouw, wier deernisvolle blik de weldadige tranen deed komen. Er ontstond een band tussen hen. Maar toen Dante dit beseftte, schaamde hij zich diep. Zijn geest keerde terug tot Beatrice, en hij eindigt de *Vita Nuova* met het besluit, nú over haar te zwijgen, maar, indien hem nog enige levensjaren wachten, alles te zullen doen „om eens waardiger over haar te kunnen handelen en van haar te zeggen wat nooit nog van enige Vrouwe gezegd werd”. De hier beschreven ontrouw schijnt van onschuldige aard. Uit oude levensbeschrijvingen hebben wij echter reden aan te nemen, dat deze ernstiger, en zijn gedrag minder waardig is geweest:

„Tot schaamrood hij zoo bitter zich verweet
Wanneer zijn voet naar de' aardschen afgod schreed”
VI 44, 46.

¹ Hoe de verhouding tot deze donne in het dagelijks leven was, hiervan is weinig bekend. Sommige gedichten doen een nadere bekendheid veronderstellen.

Sommigen menen dat Dante in deze tijd, om zich te verbeteren, toetrad tot de zgn. Derde Orde der Franciscanen.

Reeds enige jaren eerder (1289) had de slag bij Campaldino plaats gehad, waar de Florentijnen een overwinning op de agressief geworden Ghibellijnen van Arezzo behaalden. Volgens de overlevering heeft Dante, die een uitstekend ruiter moet zijn geweest, aan deze veldtocht deel genomen (Een der tafelen stelde Dante als soldaat te paard voor). Potgieter nam deze voorstelling over in IV vss. 17—23; aan de slag bij Campaldino wijdde hij een gehele zang, nl. de vijfde.

Dante is lid geweest van het gilde der dokters, waartoe ook de boekverkopers, schilders, musici en dichters behoorden.

Omstreeks 1295 begon hij aan het politieke leven deel te nemen. Volgens een Florentijns geschiedschrijver, Filelfo, maakte Dante tussen 1294 en 1299 niet minder dan 14 gezantschapsreizen voor het stadsbestuur. Cesare Balbo vindt dit zeer aannemelijk en Potgieter heeft dit gegeven aangegrepen om Dante als ideaal staatsman te tekenen. (VII 1—12 en 49—60.)

In 1297 trouwde Dante met Gemma Donati. Uit dit huwelijk werden drie of vier kinderen geboren, meer is er niet van bekend. Dante heeft geen gedicht, geen versregel, geen woord aan zijn vrouw gewijd. Des te weliger konden de gissingen over dit huwelijk bloeien: het moest wel ongelukkig geweest zijn. Het feit, dat Gemma later haar man in de ballingschap niet is gevolgd, hoewel dit met drie kinderen en zonder geld in die woelige dagen wel bijna onmogelijk zal zijn geweest, versterkte die mening. Woelig waren de dagen omstreeks 1300 weer geworden. Onder de Guelfen was onenigheid ontstaan, zodat ten slotte twee Guelfische partijen tegenover elkaar stonden: de Bianchi, de vrijheidslievende, democratische partij — popolani noemden zij zich aanvankelijk — onder aanvoering van Vieri de' Cerchi, en de Neri, de partij der aristocraten, der grandi, onder Corso Donati. Dante behoorde tot de eersten. Het stadsbestuur waakte scherp dat geen twisten

zouden uitbreken, en toen dit in 1300 toch dreigde te gebeuren — bij de Meifeesten overviel een gewapende troep Zwarten de feestvierende Witten, het volk vluchtte in de kerk Santa Trinità en een samenzwering werd ontdekt — verbande men¹ van *beide* partijen enige belangrijke leden, van de Witten o.a. Guido Cavalcanti — Dante's vriend — en van de Zwarten Corso Donati. Guido Cavalcanti werd ernstig ziek en stierf. Corso Donati vluchtte naar Rome. De Zwarten maakten de Witten verdacht van ghibellinisme en riepen de hulp van paus Bonifacius VIII in voor de zaak der Guelfen.

De Paus, die gaarne macht in het rijke Toscane wilde verwerven, verzocht daarom Karel van Valois, kapitein-generaal van de Kerkelijke Staat, de rebellen in Florence tot de orde te roepen. Valois gaf gehoor aan dit verzoek. Hij kwam met een leger en trok Florence binnen, plechtig zwerend, dat hij slechts kwam om de vrede te herstellen. Zonder verzet liet de Signoria hem binnen. Hij herstelde de Zwarten in hun macht en liet Corso met zijn partij naar hartelust plunderen; de Witten vluchtten, zij werden verbannen, hun goederen verbeurd verklaard (1302). Valois had „vrede gesticht”, zoals zijn opdracht luidde, „met de lans van Judas”, zegt Dante.²

Dante was op dat ogenblik met nog enige gezanten, ook uit andere Toscaanse steden, op reis naar Rome om te trachten, de Paus tot andere gedachten te brengen en de tussenkomst van Karel van Valois te voorkomen. Volgens Boccaccio, een der oudste biografen, moet Dante, toen het bestuur hem aanwees als gezant, zeer zelfbewust gezegd hebben: „als ik ga, wie blijft er dan hier achter, en als ik blijf, wie moet dan gaan?” waaruit blijkt, dat hij zijn mede-bestuurders niet hoog aansloeg. De gezanten kwamen echter te laat, het onheil was reeds geschied. Potgieter heeft dit voorval in zijn gedicht opgenomen. (VII 73—96.)

Dante werd dus tijdens zijn afwezigheid veroordeeld en

¹ Dante maakte toen juist deel uit van de regering.

² Purgatorio XX 70—78.

verbannen. Hij had voor het welzijn van Florence gewerkt; nu werd hij er voor altijd buiten gesloten, beschuldigd van omkoopbaarheid en bedriegelijke handelingen. Zonder geld moest hij rondzwerfen als een bedelaar, opassend de Zwarten niet in handen te vallen. Hij voegde zich bij een aantal fuorusciti (ballingen), die plannen smeedden om met geweld in Florence terug te keren. Zij kozen hem zelfs in hun raad van aanvoerders. De pogingen mislukten. Hij voelde zich in dit bonte gezelschap ook niet thuis¹ (VIII 61—72) en verliet hen. Waar hij zich de volgende jaren (1302—1306) heeft opgehouden is niet zeker, misschien in Bologna, en nadat deze stad met de Zwarten een verdrag gesloten en alle Florentijnen verdreven had, misschien te Padua, bij Giotto, de grote grondlegger der Italiaanse schilderkunst. Eind 1306 was hij de gast van de hertog van Malaspina, daarna is in vijf jaar zijn spoor niet te vinden. Zijn oudste levensbeschrijvers, en ook Cesare Balbo nog, beweren, dat hij zijn omzwervingen uitstrekke tot Parijs, het centrum der theologische wetenschap en scholastische wijsbegeerte, en zelfs tot Oxford en Vlaanderen. De bewijsplaatsen hiervoor zijn niet voldoende.² Waar hij dan ook vertoefd moge hebben, eind 1310 keerde Dante naar Italië terug. Hendrik VII van Luxemburg was intussen tot Duits keizer gekozen en in tegenstelling met zijn voorgangers, die Italië aan haar lot hadden overgelaten, begaf hij zich met waar idealisme op weg naar het Zuiden om eerst in Rome gekroond te worden en dan zijn rechten en plichten van opperste gezagvoerder over Italië uit te oefenen. Enthousiast zag Dante dit gebeuren. Eindelijk zou dan het getwist van partijen, staatjes en steden ophouden! Hij die het wereldlijk gezag behóórde uit te oefenen, de keizer, en niet de Paus, zou eindelijk de teugels in handen nemen.³ Er zou eenheid zijn, en Dante zou in zijn geliefd Florence kunnen terugkeren . . . Hij richtte

¹ Vgl. *Paradiso* XVII 61—66.

² E. G. Gardner, *Dante*, blz. 37, 38.

³ Zie voor Dante's ideeën over politiek: *De Monarchia*. 1313.

een welkomstbrief¹ aan de keizer en een brief aan de vorsten van Italië², waarin hij hen aanspoorde, Hendrik VII als keizer te erkennen. Dante was Ghibellijn geworden, zeiden de Guelfen vol afkeuring³ en dit verwijt werd herhaald tot in de negentiende eeuw toe. Voor de Guelfen ging de vrijheid boven alles; zij voorzagen afhankelijkheid, indien zij Hendrik VII binnenhaalden. De tocht van de keizer werd niet, zoals Dante en velen hadden gehoopt, een zegetocht. Milaan opende weliswaar de poorten voor hem en hij werd er met de ijzeren kroon der Longobarden gekroond, maar de poorten der overige steden bleven gesloten. Hij moest de steden belegeren en tot overgave dwingen, voor hij ze kon binnengaan.

Moeizaam vorderde hij. Florence verdedigde zich zo krachtig, dat hij het opgaf en verder trok. De Paus intrigeerde tegen hem en was uit Rome verdwenen, toen Hendrik VII daar aankwam om te worden gekroond (1312). Vandaar dat Potgieter spreekt van het „eenzaam Latheraan”, (XI 115.)

De stad werd doorkruist door Napolitaanse en Florentijnse soldaten; het was er niet veilig. Een hoge geestelijke kroonde hem en hij trok terug om weer Florence te gaan belegeren. Onderweg werd hij in de ongezonde moerasstreek, de Maremmen, ziek en stierf (Augustus 1313).

Florence's nationale vrijheid was verzekerd, de opvolgers van Hendrik VII bemoeiden zich niet meer met de binnenlandse politiek van Italië en Dante gaf alle hoop, om ooit terug te keren, op. Hij had voor Hendrik's dood nog een waarschuwend, ja zelfs dreigende brief⁴ aan de Florentijnen gericht, opdat zij de keizer zouden binnenlaten. Op grond hiervan was hij, September 1311, opnieuw veroordeeld. In

¹ Dante, *Epistolae*, VII. Edited by Paget Toynbee. London 1920.

² *Epistolae* V.

³ Deze beschuldiging heeft Potgieter niet van Balbo overgenomen, maar wel betreurt hij Dante's houding in die tijd, XI 102 vgg.

⁴ *Epistolae*, VI.

1315 verleende Florence aan een aantal ballingen amnestie. Zij mochten, indien zij aan zekere voorwaarden (geldboete en publieke boetedoening) voldeden, in de stad terugkeren. Ook Dante ontving zulk een bericht. Met verontwaardiging verwierp hij het aanbod: met het zwaard had hij in zijn jeugd voor zijn stad gestreden; met het woord later als bestuurder en gezant; onrechtvaardig was hij verbannen, en nu zou hij aan deze smadelijke voorwaarden moeten voldoen om terug te keren? Zijn trots antwoord¹ inspireerde Potgieter tot Zang XII 1—90. Liever dan die schande te verdragen, bleef hij buiten Florence. „Ik kan immers overal de zon en de sterren zien”, schreef hij, met een variatie op Brunetto Latini's stoische en zeer betrachtenswaardige uitspraak in zijn ballingschap.² Hierop antwoordde Florence met een nieuw doodvonnis in geval hij de stad betrad.

Het volgende jaar (1316) was Dante de gast van Can Grande della Scala, keizerlijk vicarius en kampioen voor de Ghibellijnen, te Verona. Het is mogelijk dat het hof te Verona, waar ghibellijnse ballingen, onder wie veel krijgslieden, een wijkplaats vonden, de dichter en denker te onrustig was. De traditie wil dat hij er met Can Grande zelf onaangenaamheden heeft beleefd. (Eén der tafelen stelde Dante te Verona voor.) Lang is hij er niet gebleven, een jaar later zien wij hem te Ravenna op uitnodiging van Guido Novello da Polenta, een neef van Francesca da Rimini, wier ongelukkig lot Dante in het eerste deel van de Divina Commedia had beschreven. Daar is hij tot zijn dood, in 1321, gebleven. Die laatste jaren zijn een betrekkelijk gelukkige tijd geweest: zijn twee zoons waren bij hem. Verondersteld wordt dat hij in zijn laatste levensperiode professor was aan de plaatselijke universiteit: geleerden en leerlingen schaarden zich om hem. Misschien werkte Giotto, zijn vriend, in deze tijd in Ravenna. De zeer oude stad, die herinneringen bewaart aan de door Dante vereerde Byzan-

¹ Epistolae, IX.

² Zie de aant. bij vs. 77—81 van XII.

tijnse keizers, en de prachtige Pineta (pijnenbos) bij de stad, zullen een aangename omgeving voor Dante geweest zijn. Potgieter stelt het voor alsof Dante in de Pineta „Il Paradiso” dichtte. Een kwestie met de kerk ontstond door de uitgave van een geschrift¹, waarin men aanleiding vond tot een beschuldiging van ketterij, maar dit geschil werd bijgelegd. (Aan deze twist was eveneens één der tafelen gewijd.) Maar ook te Ravenna was zijn rust niet verzekerd. In de zomer van 1321 dreigde een oorlog met Venetië. Guido zond een gezantschap naar Venetië om langs diplomatieke weg de strijd te voorkomen. Dante maakte deel van dit gezantschap uit. Hij keerde over land terug, waarschijnlijk om zo spoedig mogelijk met de aangeboden voorwaarden in Ravenna aan te komen. Onderweg kreeg hij hevige koorts; hij stierf in de nacht van 13 op 14 September te Ravenna. (Aan zijn sterfbed was ook weer een tafreel op het plein gewijd.)

In Nederland was Dante omstreeks 1860 nog zeer weinig bekend. Bilderdijk had een fragment uit de Inferno tot onderwerp voor een gedicht in alexandrijnen gekozen (1820); Potgieter zelf had in '39 een kleine passage uit zang V van de Inferno vertaald, in terzinen en met alleen slepende rijmen; juist in 1864 was de volledige vertaling van A. S. Kok verschenen, een rijmloze, metrische vertaling in terzinen; Dr. J. C. Hacke van Mijnden's overzetting uit diezelfde tijd, in terzinen met alleen vrouwelijke rijmen, in een pracht-uitgave met platen van Doré, was niet in de handel (echter wel in Potgieter's bezit). Potgieter spreekt geen oordeel over deze beide vertalingen uit. Dat dit gunstig moet zijn geweest blijkt uit een passage in de bovengenoemde brief, waarin hij zegt dat aan een derde vertolking waarlijk geen behoefte bestaat. Behalve de Hollandse vertalingen kende Potgieter ook nog een Engelse, die van Longfellow (1867). De vijf sonnetten, die deze aan zijn vertaling vooraf doet gaan, plaatste Pot-

¹ Quaestio de Aqua et Terra.

gieter aan het hoofd van de Toelichtingen bij de zangen over de Divina Commedia.¹

Karakteristieken van de Vita Nuova en van enkele van Dante's brieven alsmede vertalingen eruit zijn in „Florence” opgenomen; drie zangen zijn aan de drie delen van het grote werk gewijd nl. VIII, X en XIII. Wat Potgieter heeft opgenomen heeft hij geheel zelfstandig gekozen en bewerkt.

Ik moet hier volstaan met in grote trekken de Divina Commedia te beschrijven; de door Potgieter gevolgde passages zijn in de aantekeningen bij de tekst aangegeven.

De Goddelijke Komedie is een allegorie van het menselijk leven, gebouwd op het visioen van de ervaringen der ziel na de dood. Dante zelf heeft in de brief waarin bij het laatste deel van zijn werk aan Can Grande della Scala opdroeg, gezegd dat de Commedia, zo genoemd omdat deze „blij-eindig” is, die allegorische betekenis heeft. Het doel van het werk is, de mensen te brengen uit een staat van ellende in een staat van geluk.² Gardner zegt m.i. zeer terecht: „in Dante zijn de dichter en de practische mens — de leraar, profheet, politicus, filosoof en hervormer — onafscheidelijk verbonden”.³ Het zijn al deze personen verenigd in één, die er in geslaagd is, de mensen die de Divina Commedia lezen, te brengen in een staat van geluk.

De Divina Commedia bestaat uit drie delen: de Hel, de Louteringsberg en de Hemel, de beschrijvingen van de zondige, van de boetende en van de gelukzalige zielen, maar tege-

¹ Bij het vertalen van deze sonnetten is hij m.i. minder gelukkig geweest. Wij wisten reeds dat Potgieter een zeer zelfstandig man was. Een vluchtige blik op de genoemde vertalingen en de zijne, versterkt dit weten nog eens, zo geheel anders zijn zijn rythme, zijn woorden. Een interessante studie over die overzettingen en nadere vergelijking ervan vindt men in het proefschrift van Mej. Dr. J. L. Cohen: Dante in de Nederlandsche Letterkunde 1929.

² Epistolae, X.

³ E. G. Gardner, Dante, blz. 108.

lijkertijd stellen deze drie delen ook de toestanden voor, waarin de levende mens kan verkeren: de morele en geestelijke hel der in zonde levende mensen, de toestand van hen, die zich hebben bekeerd en boeten onderworpen aan wereldlijk en geestelijk gezag; en het ideale, inwendig schouwende leven. Door drie gebieden gaat dus Dante's reis. Hij stelt het voor, of hij die maakte in de week van 25 Maart — 1 April 1300, de Paasweek van dat jaar.

Op het midden van de levensweg gekomen (in 1300 was hij 35 jaar en hij stelde de duur van het menselijk leven op 70 jaar) bevond hij zich in een donker bos. Hij was verdwaald en werd belaagd door wilde dieren. Toen verscheen hem de schim van zijn geliefde dichter Virgilius, die aanbood hem langs een andere weg dan de gewone, door eeuwige plaatsen, uit dit bos te leiden. De weg, die door de wilde dieren onveilig wordt gemaakt, zal eerst dan begaanbaar zijn als de Veltro (hazewindhond) ze verjaagd heeft. Wie Dante met de Veltro bedoelde is nog altijd een punt van onzekerheid voor de commentatoren. Deze profetie komt voort uit de hoop, dat eens een machtig vorst een eind aan de wantoestanden zou maken. Dante schrikt en aarzelt om de tocht onder zulk geleide te aanvaarden: een eer als vóór hem slechts Paulus¹ en Aeneas is te beurt gevallen. Is hij hiervoor heilig genoeg? Virgilius stelt hem gerust: een vrouwe uit de hemel is tot hem gekomen en heeft hem gevraagd, Dante op deze manier te willen redden. Zij beginnen hun tocht door de negen „gruwbre kringen”. De hel heeft volgens Dante's voorstelling de vorm van een put, een trechter, eindigend in het middelpunt der aarde. Virgilius kent de weg door de onderwereld: hij is hier met Aeneas geweest. Langs terrassen dalen zij spiraalsgewijs naar beneden. Op die terrassen zijn de schimmen der zondaren geplaatst; hoe erger hun misdrijven, hoe dieper zij terecht komen en hoe zwaarder zij gestraft worden. Om te tonen dat het goddelijk oordeel anders richt dan het mense-

¹ Toespeling op het Middeleeuwse Vizioen van St. Paulus.

lijk, plaatst Dante in de hel twee heilig verklaarde pausen¹, op de Louteringsberg verschillende boetelingen, wie de kerk geen absolutie heeft verleend,² en in de hemel twee ketters³.

Nadat Dante en Virgilius de voorhof van de hel zijn door-gegaan, komen zij aan de poort, die tot de werkelijke hel toegang geeft. Boven deze poort staat geschreven:

Door mij gaat ge in tot de stad van ellenden,
Door mij tot smart om 't eeuwiglijk berouwde,
Door mij waar de verdoemden doelloos wenden.

Gerechtigheid bewoog Hem die mij bouwde,
Godlijke Mogendheid en Liefde schreden
Tezaam met Wijsheid die het werk beschouwde.

Voor mij bestonden geen geschapenheden
Dan de eeuwge en eeuwig is ook mijn geduren:
Laat varen alle hoop, wie binnentreden.

Dieper dalen zij, door duisternis, vuur, rook, stank en jammer van gekwelden, tussen slangen en duivelen door, langs de schimmen van scheurmakers, huichelaars en dieven, tot zij komen bij de verraders, in het ijs, in het onderste deel van de hel, het verst verwijderd van de bron van alle licht.

Hier ziet Dante de grootste zondaars: Judas en Satan. Dan is het eerste deel van de tocht volbracht. Zij stijgen nu, vanuit het middelpunt in dezelfde richting als waarin zij zijn gedaald, en komen op het zuidelijk halfrond weer aan de oppervlakte van de aarde. Ze bevinden zich op het enige land in de zee, die het gehele zuidelijk halfrond bedekt, aan de voet van een steile berg. Dit is de Louteringsberg. De ligging en de inrichting van het oord, waar de zielen in de open lucht, overdag in de zon boete doen, schijnt geheel Dante's eigen vinding te zijn. Het is even vóór zonsopgang van de eerste Paasdag als zij aankomen. Na de duisternis en de ellende doen de licht

¹ Inferno III, en XIX 31 vgg.

² Purgatorio III 112—145, V 94—130.

³ Paradiso X 136 vgg., XII 139—141.

wordende lucht met de heldere sterren en de rust op het verlaten strand Dante weldadig aan.

Het nu volgende gedicht klinkt helderder, want het rijk waarin zij nu komen, is helderder; de schimmen weten, dat de hemelse zaligheid hun wacht, wanneer zij hun zielen gereinigd hebben. Allegorisch stelt dit Cantica het leven van de mens voor, die tot inkeer is gekomen en door berouw en goede werken zich vrijmaakt van de tyrannie der zonden, zich zo geestelijke en zedelijke vrijheid veroverend. Wanneer men zich gezuiverd heeft en een laatste, louterende vlammenzee, die de top van de berg omgeeft, is doorgegaan, heeft men de staat van onschuld, waarin Adam verkeerde vóór de val, bereikt en mag men het aardse paradijs, dat boven op de berg is gelegen, betreden. Virgilius kent de weg over de Purgatorio, de weg der christelijke boete, niet, want hij was een heiden. Toch kan hij Dante begeleiden en tot steun zijn door zijn grote zedelijke kracht.

Nadat zij zich van de modder van de hel gereinigd hebben, zoeken de beide dichters naar een weg die de berg op leidt. Een eerbiedwaardige grijsaard treedt hun tegemoet, Cato van Utica, die de vrijheid meer liefhad dan het leven, en zelfmoord pleegde, opdat de tyran Caesar geen macht over hem zou kunnen krijgen. Als Cato Dante's geschiedenis hoort, staat hij, de wachter van de Louteringsberg, hun toe verder te gaan.

Na een tocht door de Antipurgatorio, de plaats waar uitsstel van boete de straf is, bereiken de dichters de poort van het werkelijke louteringsgebied. Voordat de zware bronzen deuren die toegang geven tot de Louteringsberg open gaan, worden Dante met de punt van het zwaard van de heilige wachter zeven p's in het voorhoofd gegrift (de beginletter van het Latijnse peccatum = zonde), ten teken van de hoofdzonden. Deze p's moeten in de zeven ommegangen om de Purgatorio één voor één worden uitgewist. Ook hier, evenals in de hel, wordt het systeem der zeven hoofdzonden gevolgd.

Op de eerste drie terrassen boeten wie geestelijk zondigden: de trotsen moeten hier met gebogen hoofden, onder zware lasten gebukt gaan; de ogen der afgunstigen, die steeds naar het bezit van anderen keken, zijn dichtgenaaid; de toornigen in dichte rook- en stofwolken gehuld: immers toorn belet de mens helder te zien. Op alle ommegangen krijgen de zielen treffende voorbeelden van het tegengestelde van hun zonden te aanschouwen, vele uit het leven van Maria, uit het Oude Testament en uit de klassieke oudheid of mythologie. Na de boetedoening der bovengenoemde zonden volgt die van luiheid, gierigheid, gulzigheid, wellust.

's Nachts, wanneer de zon onder is, kan men geen stap doen op de weg der boete. Dante en Virgilius rusten dan. Aan het eind van elke nacht heeft Dante een droom, die grote allegorische betekenis heeft. In de laatste der drie nachten die hij op de berg doorbrengt, ziet hij Lea, symbool van het actieve leven, die zich met bloemen tooit en die spreekt over haar zuster Rachel, symbool van het contemplatieve (schouwende) leven. Dit is een zeer belangrijk ogenblik in de reis, want hier wordt een verandering aangekondigd. Het actieve leven is bijna voorbij, spoedig zal onder Beatrice's leiding het schouwende beginnen.

Wanneer de berg bestegen is, heeft Dante de tegenwoordigheid van Virgilius niet meer nodig. Deze behoeft de dichter, wiens ziel gereinigd is, niet verder te steunen; daarom zegt hij tot hem: ik zet u een eigen kroon en mijter op¹ (symbolen van wereldlijk en kerkelijk gezag, dat de ideale mens dus zelf in handen heeft). Er zich niet van bewust, dat hij alleen verder gaat, betreedt Dante nu het aardse paradijs.

Daar heerst een sfeer zoals de klassieke dichters zich die van de gouden eeuw droomden.

Dante ziet in een groots allegorisch tafereel de betekenis van keizerrijk en kerk, en hun onderlinge verhouding. Als allegorische figuur (Theologie of Wijsheid), maar tegelijk ook zeer

¹ Purgatorio XXVII vs. 142.

reëel, treedt Beatrice nu Dante tegemoet. Als hij zich omwendt om Virgilius deelgenoot van zijn blijdschap te maken, merkt hij, dat deze is verdwenen. Hij schreit hierom, hetgeen hem een strenge berisping van Beatrice bezorgt; hij moet niet wenen om dit verlies, om een andere pijn zal hij het moeten doen. Vol schaamte denkt hij aan zijn ontrouw na Beatrice's dood. Hij is zich van het kwaad bewust en bekent zijn schuld. „Zozeer heeft wroeging hem in het hart gebeten”¹, dat hij het bewustzijn verliest. Nu heeft hij voldoende berouw getoond; hij wordt in de Lethe ondergedompeld en kan met Beatrice opstijgen naar de hemel.

Overeenkomstig de Middeleeuwse voorstelling bestaat het heelal uit tien concentrische sferen, waarvan de aarde het middelpunt is. De eerste zeven zijn die van de planeten: Maan, Mercurius, Venus, Zon, Mars, Jupiter en Saturnus; de achtste is de hemel der vaste sterren, de negende is het Primum Mobile, die alles wat hij omvat in beweging brengt. Daarbuiten is ruimteloos en bewegingloos het Empyreum. Daar zijn de engelen en zaligen gelukkig in het aanschouwen van God. De zaligheid is echter voor de zielen verschillend, naar mate van hun bevassing; daardoor is ieder tevreden en volkomen gelukkig. Om deze verschillen aan Dante duidelijk te maken, dalen de zielen af in de acht bovengenoemde sferen. Degenen die hij in de laagste sferen ontmoet, zijn de eenvoudigste zaligen. De hemel is het rijk van licht en muziek, in elke sfeer anders. Dante ziet de zielen als glanzende lichten: hoe groter hun zaligheid is, des te meer licht stralen zij uit. Ook wordt Beatrice schoner naar mate zij en Dante stijgen.

Voor bijzonderheden over Italiaanse kunst raadpleegde Potgieter, natuurlijk, Vasari; voorts over Michel Angelo het toen juist verschenen, onlangs herdrukte werk van Hermann Grimm; voor een bepaalde episode ook nog Guerrazzi „L'Assedia di Firenze”; over Rafael het boek van F. A. Gruyère

¹ Purgatorio XXXI 88.

„Raphael et L'Antiquité.” — Over St. Franciscus las hij een, nu wel zeer verouderd boekje door Dr. Karl Hase; over Savonarola het omvangrijke werk van Pasquale Villari „La storia di Girolamo Savonarola e dei suoi Tempi” dat nog heden van betekenis is. — Van de contemporaine Italiaanse letterkunde, en van het onmiddellijk daaraan voorafgegane tijdperk was Potgieter goed op de hoogte; aparte studie daarover zal onnodig zijn geweest, maar hij zal nog eens Alfieri's autobiografie ter hand hebben genomen, nog eens Foscolo's proza en poëzie, Silvio Pellico's aangrijpend relaas over zijn gevangnissen hebben herlezen. — Ariosto en Tasso werden, waarschijnlijk niet voor de eerste keer, bestudeerd en vergeleken; een gehele zang is aan deze grote dichters gewijd. — Dan, voor verschillende onderwerpen tastte Potgieter in zijn rijke belesenheid rond: wilde hij een gezegde staven met groter gezag dan het zijne, Goethe kwam hem te hulp met een toepasselijk woord, Byron, Macaulay, von Humboldt steunden hem of brachten hem op een denkbeeld.

DE BOUW VAN HET GEDICHT

Onder de titel van het gedicht staat: den 14den Mei, 1265—1865. Dit is de kortst denkbare aanduiding van de inhoud. Tussen die twee data, die van Dante's geboortedag en die van de onthulling van zijn standbeeld te Florence, liggen de gebeurtenissen die in het gedicht worden herdacht. De stof is echter zo behandeld, alsof op één dag, de 14de Mei 1865, de gebeurtenissen uit al die jaren aan ons oog voorbij trekken. Potgieter laat ons met hem in de verbeelding reizen. We weten hoe hij zelf reisde, hoe hij door zijn grote kennis relief aan zijn uitstapjes wist te geven, meer zag en meer beleefde dan wel haast ieder ander¹. *Florence* is van zulk een reis zeker het stoutste resultaat: op één dag worden zes eeuwen beleefd. Die stof is over twintig zangen verdeeld, een verdeling, die, later aangebracht en bedoeld als hulpmiddel voor de lezer, niet van structureel belang is. Sommige zangen gaan in elkaar over; soms begint een nieuwe periode even voor het einde van een zang.² De indeling van de stof is nu als volgt.

¹ Uit het verslag van een reisgenoot (naar Engeland en Schotland) een staaltje:

„'s Anderen daags werd reeds vroegtijdig de reis hervat. Laat mij zeggen, dat wij tegen negen of tien uur te Edinburgh aankwamen. Wij reden door deze schilderachtigste der steden, wij bezochten de merkwaardigste punten en monumenten, natuurlijk allereerst Holyrood. Hoe stonden wij daar verbaasd over Potgieter's belezenheid en lokale kennis. Zelfs werd de lakei, . . ., die ons rond leidde, terechtgewezen, wanneer hij zich in zijne uitleggingen vergiste en hetgeen in het ene vertrek gebeurde was in een ander vertrek verplaatste. Door studie kende Potgieter alle kamers van Holyrood-Castle beter dan de officiële cicerone.” Gids 1886 IV, blz. 407. E. J. Potgieter, door Joh. C. Zimmermann.

² I, II; XV, XVI; XIV vs. 101.

Zang I beschrijft de aankomst te Florence, zang XV en XVI de optocht en de onthulling van Dante's beeld, zang XX geeft het hoofdmoment van het feest: Dante's zegen. Deze vier zangen gaan dus van het heden, 14 Mei 1865, uit. De andere spelen zich in het verleden af, waarbij Potgieter echter nog een enkele maal naar het heden teruggrijpt. Als in een lange tussenzin tussen I en XV worden ons visioensgewijs tafrelen uit Dante's leven voor ogen gebracht. Na XVI, die eindigt met de onthulling van het beeld, zou XX, Dante's zegen, hebben kunnen volgen. We hadden dan het leven en het werk van de grote dichter gehad, gevat tussen enerzijds één, anderzijds drie zangen over het feest. Maar Potgieter had nog veel meer te zeggen, want onmiddellijk na de onthulling rijzen „als van zelf" in Potgieter's verbeelding een aantal schimmen achter het beeld op; allen die invloed van Dante hebben ondervonden, komen daar dankbaar van getuigen. Chronologisch sluiten deze drie zangen, XVII, XVIII en XIX, dus bij de eerste tussenzin aan: na Dante's leven, zijn invloed. Het karakter van dit laatste gedeelte is enigszins anders: waren de eerste visioenen bepaald door de geschiedenis van Dante's leven, deze latere, als vanzelf opdoemende, zijn veel meer Potgieter's eigen, grillige, door het ogenblik geïnspireerde overpeinzingen. Toch meen ik, dat ook deze zangen, eveneens herinneringen aan het verleden, tot het tussenstuk gerekend moeten worden. Wij zijn met Potgieter naar Florence gereisd: zodra wij er zijn aangekomen (I) verplaatst hij ons naar het verleden; we ontmoeten Dante en volgen hem tot aan zijn dood; we horen de smartelijke kreet aan zijn sterfbed: „'t Stiefmoederlijk Florence stiet mij uit!", die ons doet opschrikken en om ons heen zien. Zie, hoe glansrijk hier Dante's woorden worden weerlegd. Met een schok zijn wij terug in het heden. Maar slechts voor een ogenblik: het onthulde beeld roept herinneringen op, en weer gaan we terug naar het verleden, of liever: het verleden komt opdagen naar het heden. Wanneer allen die eertijds invloed van Dante hebben

ondervonden, om zijn beeld zijn verzameld, dan eindelijk is het weer Mei 1865, en over dit heden spreekt Dante zijn zegen uit.

Willen we van bouw spreken, dan kunnen wij dus zeggen, dat tussen de eerste en de laatste zang (het heden), die het als een ring omsluiten, in 18 zangen, van ongelijke lengte, een stuk verleden is gevat. Dat verleden is gegeven als visioenen, als tafelen die opdoemen en weer vervagen. De term „dissolving views” — toverlantaarnplaten — waarmee Huet¹ het in dezelfde tijd als *Florence* geschreven *Leven van Bakhuizen van den Brink* karakteriseerde, kan ook uitstekend op dit gedicht worden toegepast. Dit tussenstuk, deze reeks visioenen is zelf in twee gedeelten te verdelen, nl. in die vóór en die na de onthulling, die niet het enige, maar wel het belangrijkste moment is, dat naar het heden terug verplaatst. Die vóór de onthulling, Dante's leven betreffende, hebben een meer verzonken, verdiept karakter dan die er na, Dante's invloed betreffende, die door een grotere losheid, sneller verschuiven van visioenen, worden gekenmerkt.

Thans volge een overzicht van de afzonderlijke zangen.

I. *Aankomst* is de titel, die slechts een deel van de inhoud dekt. Nauwelijks is Potgieter aangekomen, of de stad herinnert hem aan de dichter Hooft en diens bezoek in 1600; diens waardering van de Medici's dientengevolge. Dit brengt hem tot de vraag, waarom Hooft niet begreep dat ons „gemeenebest” evengoed tot hoge kunstbloei zou kunnen komen als Florence onder autocratisch bestuur en door vorstengunst. Maar dit is een afdwaling, en met een verontschuldiging wendt Potgieter zich weer naar Florence, dat heden feest viert voor haar grootste zoon.

II. *Eene Gouden Eeuw* is een inleiding tot het leven van Dante, een beeld van Florence onmiddellijk vóór en tijdens zijn jeugd, met al de idealisering waarmee men een gouden eeuw pleegt te beschouwen: de karakterloutering door de bal-

¹ Busken Huet: Litt. Fant. en Krit. III, blz. 184.

lingschap, de energie-ontplooiing in de handel, de eenvoud van zeden, de vroomheid en de kunstbloei.

In III, *Kinderlijke Liefde*, nadert Potgieter zijn eigenlijke onderwerp en begint de visioensgewijze opdoemende levensgeschiedenis. Bij het lopen door de stad daagt het visioen van een Mei-feest op; onder de kinderen zijn Dante en Beatrice. Het is het eerste hoofdstuk van *La Vita Nuova*, dat Potgieter mee beleeft; hij ziet hoe de liefde van deze kinderen ontwaakt. Aan deze eerste ontmoeting was één der tafelen op de doeken op het plein voor S. Croce gewijd. Vgl. blz. 32 nr. 1.

In de volgende zangen raakt Potgieter steeds meer verdiept in Dante's leven. Zijn jongelingsjaren in het rijke, bloeiende Florence, de lessen van Brunetto Latini (aan hem was één der tafelen gewijd, vgl. blz. 32 nr. 3), een feest uit die tijd, het *Hof der Minne* genaamd, IV; zijn deelnemen aan de strijd voor zijn stad tegen de Ghibellijnen te Arezzo in de *slag bij Campaldino*, V (één der tafelen, vgl. blz. 32 nr. 5 en 6); dan het grote verdriet over *Beatrice's dood*, en de invloed die dit verlies op zijn dichterleven uitoefent, VI; zijn *burgerdeugd*, blijkend uit zijn diplomatieke diensten aan de stad bewezen (tafreel 11 stelt hem als ambassadeur voor), uit zijn rechtvaardig optreden bij het uitbreken der partijtwisten (vgl. tafreel 12), en tenslotte de miskennis die hij ondervond, VII. (Aan Dante's reis naar Rome om het Florence dreigende gevaar af te wenden, was eveneens een tafreel gewijd, nr. 14.)

VIII. Deze zang is één van de drie hoogtepunten, gevormd door de drie zangen over Dante's grote werk, de *Divina Commedia*. *Dichterlijke roeping* geeft de voorstelling hoe het eerste deel ontstond uit miskennis en vereenzaming, uit heilige verontwaardiging over wat was, en diep geloof in wat worden moest en worden kon. Dante wist zich geroepen en wist dat hij aan die stem gehoor moest geven: „Geen rust voor hem, eer hij zijn taak voltooide.” Daarom en ook om hun minderwaardigheid, verlaat hij al spoedig zijn medeballingen. Zij hadden zich verenigd om gezamenlijk te trachten in Florence terug te

keren, en Dante in hun Raad van Leiders gekozen (tafreel 17 en 20). In het eenzame hooggebergte laat Potgieter dan Dante tijdens een vreselijk noodweer het toneel voor de Inferno vinden. „Hem jammert door die buijen ander klagen . . .”

IX. Na de hevige spanningen en emoties van VIII volgt nu een ogenblik van ontspanning in *Het klooster Del Corvo*, waar Dante het eerste deel van zijn werk aan de zorg van de prior toevertrouwt (tafreel 21). Deze zang is, met gedeelten van XIII, wel het meest verdiepte en verstilde deel van *Florence*. Dante wordt getroffen door de schoonheid van de natuur, de vredigheid van het klooster, doch slechts één nacht kan hij blijven. Tot in zijn droom blijft hij zich van zijn taak bewust, maar er is studie nodig voor zijn gedicht; daarvoor moet hij naar Parijs.

X. Parijs, als centrum der scholastische wijsbegeerte, trekt hem aan. Pas als de mens weet wat er te weten valt, verdient hij, dat het hogere zich hem openbaart. Dante studeert, theologie en filosofie, maar hij weet zich van de stoffigheid dier kennis vrij te houden, getuige het tweede deel: *De Louteringsberg*. Deze zang, geheel deel uitmakend van de visioenenreeks, onderscheidt zich echter in zoverre van de andere, dat hierin de meeste vertalingen uit de *Divina Commedia* zijn opgenomen. Buitengewoon mooi heeft Potgieter ze met Dante's leven vervlochten, en ook zeer terecht: immers Dante nam indrukken en gewaarwordingen uit zijn leven in zijn gedicht op. In deze zang X beleven we, fragmentsgewijs, de gehele reis over de Purgatorio, tot aan de komst van Beatrice. Hier breekt Potgieter plotseling af.

XI. Deze zang geeft, geheel onverwacht, een beeld van het leven van *Hendrik VII van Luxemburg*, schipbreukeling op de levenszee, wiens poging, het keizerschap over Italië te herstellen, jammerlijk is mislukt. Hij trekt over de Alpen, met groot idealisme bezield. Dante ziet in hem de ideale keizer, die Italië zal redden van de verdeeldheid (vgl. tafreel 23). Al zijn politieke hartstocht en activiteit laait weer op: hij schrijft een

welkomstbrief aan Hendrik VII, en een brief aan de vorsten en het volk van Italië om Hendrik VII niet te weerstaan. Tevergeefs. Florence — dubbele teleurstelling voor Dante — hoort tot de steden die het krachtigst en met succes tegenstand bieden. Hendrik sterft in de Maremmen zonder zijn doel bereikt te hebben. Het thema: de mislukking heeft Potgieter aangegrepen; hij heeft het aan het begin en het eind van deze zang uitvoerig behandeld.

XII. Florence's vrijheid is nu verzekerd. Zal de stad zich ook grootmoedig betonen? Een aantal ballingen wordt toegestaan terug te keren, *onder bepaalde voorwaarden*. Ook Dante behoort tot de begunstigden. Aan de verontwaardiging die dit aanbod in hem opwekt, en aan zijn fiere weigering heeft Potgieter natuurlijk veel aandacht besteed. *Gehandhaafd Eergevoel*. Nu is alle hoop om ooit terug te keren voor Dante verloren. Voor goed trekt hij zich uit de grote politiek terug. Op zijn omzwervingen verblijft hij enige tijd aan het hof te Verona bij Can Grande della Scala. Hij voelt zich echter onder de vele krijgslieden die hier eveneens een wijkplaats hebben gevonden, niet thuis, en de aanvankelijke vriendschap voor zijn gastheer (vgl. tafreel 30) verkoelt en eindigt door een onaangename botsing.

XIII. Deze zang opent met een passage uit *Il Paradiso*. Aan de zorg voor het aardse onttrokken, te Ravenna, onder bescherming van Guido da Polenta (vgl. tafreel 34), kan Dante zich geheel aan de voltooiing van zijn werk geven. In de prachtige Pineta ontstaat het laatste deel van de *Commedia*: zijn *dichterlijke triomf*. Ravenna's woud is er door tot een kerk gewijd. Daarbij verdiept Potgieter zich in een beschouwing over de kracht van het geloof, de schone vruchten er van in bouw- en beeldhouwkunst, en ook in daden: de kruistochten, het jubeljaar 1300, de reis van Columbus, die echter alle nog worden overtroffen door Dante's meesterwerk.

XIV. Het sterven van St. Franciscus, te Portiuncula, waar hij zijn orde had gesticht, te midden van zijn ordebroeders,

was als een blij ontwaken, vergeleken bij *Dante's verscheiden* in een vreemde stad. Zijn kinderen en zijn vrienden waren bij hem, maar zo zwaar weegt de smart die Florence hem heeft aangedaan, dat zijn laatste woorden een klacht, voortkomend uit verlangen, tegen haar zijn: „'t Stiefmoederlijk Florence stiet mij uit!” Hoe anders is thans de houding van Florence! Niet als een stiefmoeder, doch als een blijde jonge bruid verwacht zij Dante terug, al is het slechts in de gedaante van een beeld. Aan het eind van XIV is het visioen dus plotseling verdwenen.

XV. We staan op het plein voor *Santa Croce* te midden der Italianen en wachten op de optocht. Ook deze lieden zijn rijk aan fantasie: de graven in de kerk geven aanleiding tot beschouwingen over de wijze waarop Macchiavelli, Michel Angelo, Alfieri en Galilei aan Dante hun hulde zouden betuigen. En dan — Potgieter zou Potgieter niet geweest zijn als hij het bij deze beschouwingen gelaten had — brengt deze kerk met haar grote doden hem als van zelf naar Engeland, naar Westminster Abbey en tot een vergelijking van Italiaanse en Engelse heldenverering, waarbij de Nederlandse schandelijk afsteekt, terwijl de Nederlanders toch zo veel reden tot dankbaarheid aan het voorgeslacht hebben. Het graf van De Ruyter is nauwelijks vindbaar; er zijn geen heugenissen meer van wat de Hollanders eens zijn geweest en wat zij nimmer meer zullen worden . . .

XVI. Maar een stoet van andere herinneringen dan die aan eigen vaderlandse tekortkomingen omzweeft *De Optocht*: alle punten in de stad met historische betekenis zijn duidelijk aangegeven door versieringen, zodat het de deelnemers toeschijnt of het verleden herleeft. Muziek kondigt de nadering van de stoet aan. Potgieter verlustigt zich in de oprechte enthousiaste feestvreugde der Italianen. Dan geven de verschillende delen van de stoet hem allerlei gedachten in: de steden van het vrije Italië, Europese schrijvers en geleerden, de vrije pers, de actrice Ristori, Venetië en Rome, ten slotte Florence en Ra-

venna. Eindelijk komt, door allen toegejuicht, Victor Emanuel, en geeft het teken dat de doeken die het standbeeld bedekken, neergehaald mogen worden.

XVII sluit onmiddellijk hierbij aan. Het begint met de indruk die het beeld op de toeschouwers maakt: schrik eerst en dan bezieling, die zich uit in een, men zou kunnen zeggen devoot gezang der schare, Dante trouw belovend, bereid zich zijner waardig te tonen. Dan rijzen — voor Potgieter's oog — ter linker zijde van het beeld een lange reeks van figuren. Het zijn de schimmen van figuren op wie Dante invloed heeft gehad, kunstenaars en geleerden: Petrarca, Boccaccio, Michel Angelo, Savonarola, Alfieri, Nicolini, Foscolo, Silvio Pellico; maar ook de vele naamlozen, voor wie Dante een lichtend voorbeeld was in hun leven, aan wie hij kracht had gegeven om het slavenlot moedig te dragen of af te werpen. We zijn in deze zang (*'s Dichters Invloed*) weer in het visioen geraakt. Al deze schimmen verschijnen ons naar eigen trant, sprekend op voor hen karakteristieke wijze over voor hun leven karakteristieke episoden.

XVIII. Twee dichters: *Ariosto en Tasso* worden uitgebreider behandeld. Nog steeds als in droomgezicht worden passages uit hun beider grote heldendichten: *Orlando Furioso* en *Gerusalemme Liberata* — gebracht in het raam van hun leven — opgenomen en aangehaald, hun populariteit gewogen en verklaard.

In XIX onderbreekt Potgieter het visioen een ogenblik voor een wending naar het Holland van het heden, parallel met de plaats in zang I, waar aan Florence vergeving wordt gevraagd omdat hij aan Nederland dacht. Thans vraagt hij Nederland verlot hier hulde te brengen aan de grote Italiaan. Hij voelt zich als het ware afgezant van zijn volk. Immers Holland heeft steeds een open oog voor buitenlandse kunst gehad! Met een gerust hart kan Potgieter zich nogmaals verdiepen in zijn droom. Nu ziet hij ze rechts verschijnen: *Typen van liefde* uit Dante's werk en uit Dante's leven: Francesca da Rimini,

Donna Bella en Donna Cilia e.a., een reeks die vanzelfsprekend wordt besloten door haar die zo'n ontzaglijke betekenis voor Dante heeft gehad: Beatrice. Ook in Potgieter's droom moesten zij weer worden verenigd, evenals in Dante's eigen gedicht.

XX. Potgieter stelt zich nu voor hoe het Dante te moede moet zijn, als hij uit de hemel terugblikken zou op de aarde; als hij zien zou hoe het door hem uitgestrooide zaad voor vrijheid en eenheid rijkelijk is opgekomen, en de menigte aan zijn voeten hoorde juichen. Maar zoals de koning bij zijn komst alle hulde voor zijn persoon afwees, en aller ogen op Dante richtte, zo heft Dante nu de blik omhoog, „ten blijk dat hij de kroone voor alle gave alleen den Gever biedt”. Dan zegent hij ons allen vanaf zijn hoge plaats. (*Dante's Zegen*).

Waarom Potgieter opnam wat hij heeft opgenomen, behoeft het nog betoog? Hij had Dante tot onderwerp gekozen, de held van den dag, de Dichter, de Balling. Was er één trek in Dante's karakter, één episode in zijn leven, die niet de moeite waard was, die niet tot dichterslijk overdenken uitlokte? Potgieter heeft dan ook de gehele Dante gegeven, de jeugd en de latere jaren, de dichter, de staatsman en de balling, omdat in elke periode, in elke persoon zoveel te bewonderen viel. In de biografische tafelen is vooral Potgieter's eerbied en liefde voor de burger en balling tot uitdrukking gebracht, in de zangen VIII, X en XIII, die ongetwijfeld de hoofdmomenten van het eerste deel vormen, die voor de dichter. Hoe kon het anders, waar een dichter zich in een dichter verplaatste, dan dat in het werk van de een de beste inspiratie voor de ander lag.

Een onderwerp als het bezoek aan het klooster Del Corvo moet Potgieter hebben aangetrokken om de vele poëtische mogelijkheden die het bood: de natuur, de rust van het klooster en Dante's zoeken naar rust voor lichaam en ziel in tegenstelling daarmee. Om het dramatische effect moet het geweest

zijn dat aan Dante's meelevens met de expeditie van Hendrik VII zoveel plaats is gegeven. Bovendien heeft het element van de teleurstelling en de mislukking in Potgieter weerklank gewekt.

In zang XII, Dante's weigering om op smadelijke voorwaarden in Florence terug te keren, zijn het de fierheid en karaktervastheid, die Potgieter als zeldzaam had leren beschouwen, die hem tot een bewonderende zang dwongen. Dante's sterven ten slotte, in een beminde, maar toch niet zijn eigen omgeving, bood de gelegenheid tot de bitterste klacht van de balling en tot een overgang naar het heden. Van dat heden zijn het de volheid, de warreling van kleuren en muziek die hem boeiden, steeds door zijn eigen fantasie opgevangen en verwerkt. Zo ontstonden de laatste zangen, uit inspiratie van buiten af en van binnen uit. Bij een beschrijving van Potgieter's beleven van de 14de Mei zouden deze zangen niet achterwege hebben *kunnen* blijven. Hij *sag* de schimmen zich scharen rondom het standbeeld, hij *moest* spreken over Petrarca, over Michel Angelo, over Ariosto en Tasso, en over de Typen van liefde.

Potgieter heeft zijn bronnen trouw gevolgd, soms met eigen fantasie aangevuld. Zegt Balbo b.v. dat het niet zeker is wanneer Donna Bella stierf (blz. 27), Potgieter maakt haar tot een ideale opvoedster. Hierin stemt hij trouwens overeen met A. S. Kok, die ook Dante's moeder alle eer voor haar opvoeding geeft (blz. 382).

Op twee punten wijkt Potgieter niet alleen van de gangbare mening, maar ook van Dante's eigen woorden af. Ten eerste in de beschrijving van de eerste ontmoeting met Beatrice. Potgieter noemt haar: „'t kind in 't wit" (III vs. 32), terwijl Dante zelf heeft gezegd, dat zij een vlammend *rood* jurkje droeg. „Houdt men het mij ten goede dat ik voor de onschuld wit de voorkeur gaf boven rood?" vraagt Potgieter in de Toelichtingen. Had hij dit vergrijp tegen de historie niet zelf aan-

gegeven, en ware Beatrice niet het symbool der reine liefde geweest, men zou het minder vergefelijk moeten achten. Misschien ook is de conventionele opvatting niet de enige verklaring van de voorkeur voor het wit. Ik denk aan een van de vroege, niet herdrukte jeugdgedichten van Potgieter, waarin hij een — de laatste en beslissende — ontmoeting met zijn Beatrice beschrijft: „Hier als dan mijn ziel in 't verleden zich baadt, — / Dan zie ik u nog in het witte gewaad / De lokken in tressen gestrengeld”¹. Indien wij aannemen, zoals ik reeds eerder deed², dat dit gedicht autobiografisch is, dan kunnen we in de herinnering aan dat belangrijke ogenblik een oorzaak zien van de afwijking. Men neme dit echter voor niet meer dan het is: een gissing. Ten tweede ontkent Potgieter, dat de lezing van Cicero en Boëthius na het verlies van Beatrice Dante in zijn grote smart heeft getroost (IV vs. 55), een feit, dat door Dante zelf is vermeld. Voor deze afwijking is het moeilijk een bevredigende verklaring te vinden. Wees Potgieter de vertroosting der wijsbegeerte voor Dante af, omdat hij als dichter zich de terugkeer van een dichter tot het leven en het geluk, niet anders kon voorstellen dan door *gemoedsaandoening*? Door *berouw* hervond Dante volgens hem het geluk. Vgl. VI vss 59—64.

Wat betreft Dante's toetreden tot de zgn. Derde Orde der Franciscanen, dat door Balbo wordt aangenomen, het lijkt even of Potgieter hem daarin volgt (VI vs. 32); later blijkt echter dat hij deze opvatting niet deelt (IX vs. 91, 92).

De overige in *Florence* voorkomende biografische bijzonderheden, zowel uit de jeugd als uit de latere jaren, zijn getrouw naar Balbo gevolgd. Opmerking verdient nog Potgieter's behandeling van Dante's huwelijk. Balbo trekt geen conclusies, maar weerlegt de overleveringen, die ten nadele van Gemma spreken. Potgieter gaat veel verder: ridderlijk neemt hij het voor haar op en verdedigt haar tegen lasteraars; hij is van me-

¹ Maria, klagt, str. IV. Almanak aan luim en scherts gewijd. 1831.

² Inleiding blz. 6.

ning dat het huwelijk gelukkig is geweest. De reden waarom hij dit schrijft, moet m.i. geheel in Potgieter's karakter worden gezocht: ridderlijkheid en geslotenheid zijn de grondtrekken daarvan. Een geslotenheid, die hem Dante's stilzwijgendheid doet respecteren, en deze niet ten kwade, maar ten goede doet uitleggen.

FLORENCE

A. DE PLAATS VAN FLORENCE IN POTGIETER'S WERK

Onmiddellijk nadat Huet in 1864 het beste van het in de loop der jaren in *De Gids* verschenen proza van zijn vriend had verzameld en uitgegeven, stelde hij voor hetzelfde met de poëzie te doen.¹ Deels door gebrek aan belangstelling bij de uitgever en gebrek aan ijdelheid bij de dichter², deels door de „stormachtige dagen” van 1865, kreeg dit plan niet voor het einde van '66 vaste vorm: het zouden twee bundels worden in vier rubrieken. Toen echter de bundels verschenen, resp. in '68 en '75, bevatte elk slechts één der oorspronkelijk beplande rubrieken: de eerste nl. *Zangen des Tijds* getiteld, met als laatste gedicht — waar het was begonnen om verzamelen van vroeger werk dus onverwacht er aan toegevoegd — *Florence*; de tweede: *Gemoedsgetuigenissen* genaamd *De Nalatenschap van den Landjonker*, eveneens besloten met een groot nieuw gedicht — *Gedroomd Paardrijden*. Door deze rubricering heeft Potgieter zelf dus reeds de plaats van *Florence* min of meer aangegeven: de laatste der *Tijdzangen*: „verzen door de gebeurtenissen van den dag ingegeven”³. Wij kunnen echter die plaats nog nader bepalen, wanneer wij bedenken hoe in Potgieter's ontwikkeling drie lijnen zijn te volgen: de uitingen van het eigen gemoed, de gedachten naar aanleiding van vaderlandse gebeurtenissen en die naar aanleiding van buitenlandse; anders gezegd: de lijn der persoonlijke, der nationale en der internationale romantiek; de laatste lopen vaak dicht langs elkaar, raken elkaar soms, terwijl de eerste zich als

¹ Zie zijn brief van 4 Juli 1864 aan Potgieter.

² Zie Potgieter's brief van 7 Juli 1864.

³ Potgieter aan Kruseman, 13 Januari 1867.

het ware om de beide andere heenslingert, want al Potgieter's werk is, ook waar het schijnbaar een objectief karakter heeft, in hoofdzaak subjectief.

Hoe is nu de verhouding dezer drie stromingen in *Florence*? De naam zegt het reeds: buitenlandse gebeurtenissen vormen hier het hoofdbestanddeel: te *Florence* werd het standbeeld onthuld voor *Dante*, de balling en strijder voor *Italië's* eenheid, de dichter der liefde. Dit gaf aanleiding tot beschrijving van *Italiaanse* geschiedenis en kunst, maar ook tot vergelijking daarvan met Hollandse geschiedenis en kunst, en het gemoed zwijgt hier minder dan ooit. Met het buitenlandse tot hoofdmotief vinden we hier dus de verschillende elementen dooreengeweven. Daardoor verschilt *Florence* van de overige tijdzangen, die — behalve de eerste, het *Afscheid van Zweden*, die m.i. beter in de tweede bundel geplaatst ware — buitenpersoonlijke onderwerpen gelden en een ontwikkeling van nationaal tot internationaal vertonen. Het is derhalve Potgieter's eerste gedicht van deze aard, het eerste op de weg der harmonische samensmelting zijner krachten, die in *Gedroomd Paardrijden* tot volkomen eenheid zullen worden.

B. DE ZANGEN DES TIJDS

Zien wij een ogenblik naar de Zangen die *Florence* voorafgaan. Mogelijk is de naam een reactie op de gelijkkluidende ondertitel van een in '41 verschenen bundel poëzie van Ten Kate¹, die hij in een brief van 9 December 1866 aan Huet bespreekt als: „kinderachtig geschreeuw tegen den tijd — onophoudelijk wierook zwaaijen”², daarmee aangevend, dat hij, Potgieter, dit niet wenst te doen. Het motto karakteriseert deze tijdzangen — weer behalve het eerste gedicht — uitstekend; een kerniger samenvatting van hun strekking is niet te geven:

¹ Poëzij voor mijn vaderland.

² Brieven I, blz. 183.

Worst'ling kenschetst onzen tijd,
Heb er oog voor allerwege:
Slechts wie deel nam in den strijd
Smaakt de vruchten van de zege!

Heb er oog voor allerwege, een aansporing, een opwekking, die geldt voor alle. Voor de lezer van heden mag de schoonheidsontroering die zij geven, gering zijn — al boeit hun strenge en kunstige vorm ook ons — nog gaat er een stroom bezielende kracht van uit, die nooit afneemt ondanks het wisselen van Potgieter's stemmingen in de verschillende perioden van zijn leven.

Eerst heeft hij getracht, al schertsende zijn landgenoten op hun fouten te wijzen en tot verbetering aan te sporen, zoals in: *Verschijsing op Sinte Lucie-Nacht* (1839) en *Aanstaande Verandering van Amsterdam's Wapen* (1841). Over het eerste, waarin zeer ondeugend met het Koninklijk Nederlandsch Instituut de draak wordt gestoken, schreef Hasebroek aan Potgieter: „Ik heb er gister wel een uur met Beets om zitten lachen.”¹ In het andere laat hij de stad beloven het zelfs in haar wapen tot uitdrukking te zullen brengen, door de drie kruisen in waterputten of -leidingen te zullen veranderen, als men haar eindelijk, na eeuwen van versmachting, een waterleidingstelsel zou willen geven.

Het tot de Amerikanen gerichte *Aan New York* (1841) valt enigszins buiten deze sfeer, maar toch mogen de Amsterdammers ook dit ter harte nemen. De Amerikanen wordt hun ondankbaarheid aan de Nederlanders verweten, en aan de stad voorgehouden dat handelsbloei niet blijvend is; zij moge zich spiegelen aan Venetië en: Amsterdam.

Maar de scherts verscherpt tot ironie in: *De Chineesche Mandarijn* (1842), een hekeling van de, al naar van hen verlangd wordt, ja-knikkende en neen-schuddende lieden, van de onzelfstandigheid en meningloosheid van hen die juist leiding

¹ Dr. J. H. J. Willems: Joh. Petrus Hasebroek, Eindhoven 1939. Brief van 6 Jan. 1840.

zouden moeten geven; evenals het daaropvolgende: *De Omstandigheden, een Blik in de Geestenwereld* (1843), het gemis aan verantwoordelijkheid, het eeuwig de schuld schuiven op de „omstandigheden” bespot.

Eerlijke Armoede (1845), twee vertalingen naar Thomas Hood, en *Zandvoortsche Wedrennen* (1844), getuigen van verontwaardiging, resp. over sociale toestanden en minderwaardige vermaken.

Verzuchtingen vol bittere ironie zijn de welbekende volgende gedichten: *De Stilstaanders* (1845); *Een wonder is de nieuwe Beurs* (1845); *Een halve Eeuws wake* (1851) en *Het Jagertje* (1852). Stilstand op politiek gebied, in de bouwkunst, in de letterkunde, waar was die niet?

Van wanhoop tenslotte spreken, na de teleurstelling die het jaar 1853 gebracht had, o.a. *Haesje Claesdochter op 't Prinsenhof* (1855) — de verbannen en vergeten stedemaagd — en *Het Nieuwe Tolhuis der Stad Amsterdam* (1859). Zo somber is het laatste, dat Potgieter er zich een vermaning van mevrouw Bosboom door berokkende: „Gij moet niet altijd knorren en over alles,” schreef zij hem 31 Juli 1859.¹ De middelste strofe van dit gedicht: „Oud Amsterdam was 't kijkjen waard” is beroemd geworden: een gloedvolle beschrijving van de 17e-eeuwse glorie, waartegen het Jan-Salie-heden des te schriller afsteekt. Als Vondel's schim eens terugkeerde, hoe zouden wij ons moeten schamen! Maar stil, wek hem niet. Dergelijke voorstellingen van terugkerende schimmen zal men later in *Florence* weer-vinden.

Tot zover zou ik de Tijdzangen negatief willen noemen, d.w.z. ze zijn afkeurend, al blijven ze steeds opbouwend — voortdurend wordt op het goede voorbeeld gewezen — maar afkeuring was telkens de drijfveer.

Er is echter ook een andere groep van tijdzangen, waaruit blijkt dat nieuwe hoop in het leven van de dichter herhaalde-

¹ Brieven van A. L. G. Bosboom-Toussaint, door J. Bosboom Nzn., bewerkt en toegelicht, blz. 104.

lijk wisselt met zijn teleurstelling. Deze zangen krijgen een positiever inhoud: bewondering is thans de motor. Daarin is ook vaak een verschuiving van zijn belangstelling van het binnen- naar het buitenland waar te nemen. De bekroning van deze reeks zal het slotgedicht *Florence* vormen.

De nieuwe stemming was reeds voelbaar in *Aan Twenthe op Twickel* (1861) en *Een Ander Visioen* (1863). Zal er op maatschappelijk gebied eindelijk weer beweging komen? Nog wordt een enkele maal teleurstelling uitgesproken, zoals in *Heugenis van Wolfhezen* (1863), waarin met bittere woorden het onbevredigende van het toenmalige Nederlandse geloofsleven wordt getekend, maar dan wendt Potgieter zich van het kleine eigene af om zich in grote buitenlanders te verdiepen. Zijn kunst verbreedt zich en komt nu tot volle rijpheid.¹

Het eerste is: *Voor 't Eeuwfeest van Friedrich Schiller's geboorte* (1859). Als Nederlander herdenkt Potgieter de Duitse dichter dankbaar om zijn „Geschichte des Abfalls der Vereinigten Niederlande von der spanischen Regierung”, onze vrijheidsgeschiedenis. Verder huldigt hij in Schiller de strijder voor die diërste zegen: vrijheid, godsdienst, vaderland. In *Florence* zal men straks zien dat de dichter Dante ook als zulk een strijder wordt geëerd.

Hierop volgt in 1860 het statige, breed opgezette *Isaac da Costa*, dat van warme bewondering getuigt voor de mens en de dichter, die in de politiek zijn grootste tegenstander was.

Het tweede van de gedichten over buitenlanders, *Mount Vernon* (1861), is gewijd aan George Washington, en werd geschreven naar aanleiding van de Secessie-oorlog. Het eerste deel, dat uit 12 strofen bestaat, draagt het jaartal 1799, Washington's sterfjaar, en geeft een terugblik op diens leven. Potgieter is vol bewondering voor de man die, zoals het Congres verklaarde, was „first in war, first in peace, and first in the hearts of his countrymen”. (Een roos, geplukt op het graf

¹ Vgl. Verwey: *Luide Toernooien*, blz. 207—232.

van Washington, hing achter glas in zijn kamer.¹) Het tweede deel, eveneens uit 12 strofen bestaande, speelt in 1861; thans is dit „goed en groot, het waar gemeenebest” inwendig verdeeld en tot burgeroorlog gekomen. Bij het graf van Washington klaagt Vrouwe Amerika dat het éne, onbevleete schild harer beide zonen nu met bloed bevekt zal worden. Doch de Tijdgeest wijst er haar ernstig op dat dit schild niet onbevleet was: de negerslaven en de Indianen zijn er om het te getuigen. Deze strijd moet worden uitgevochten en zij moet hier partij kiezen. Potgieter ziet alleen het morele doel van deze oorlog, waardoor hij hem idealiseert. Van ganser harte schaart hij zich aan de zijde der slaven-bevrijdende Noord-Amerikanen. Stellig is het, vele jaren later, zijn bedoeling geweest, in het gedicht *Abraham Lincoln* (*Verspreide en Nagelaten Poëzij* II, blz. 378 e.v.) het verloop en de afloop van deze oorlog te beschrijven. Helaas bleef het onvoltooid.

Ter Gedachtenisse 1813—1863 is een gelegenheidsgedicht, maar het is het niet in de gewone zin des woords. De toon is hier zeer ernstig. Voor men feest ga vieren, past het de geschiedenis eens goed te overdenken. Dankbaar stemt ons 1813, maar . . . Nederland is sindsdien niet vooruitgegaan. Hoe verlangt Potgieter, dat er een waar en waardig volksfeest gevierd kon worden. Deze wens zou drie jaar later te Florence worden vervuld. Hoewel dit gedicht nationaal is en niet aan één bepaald persoon gewijd, moet ik toch ook dit als voorloper van *Florence* noemen, n.l. als on-traditioneel herdenkingsgedicht en om de historische behandeling en om de strenge kritiek op het heden.

De volgende grote buitenlander die wordt bezongen is *William Shakespeare* (1864). Het eerste deel beschrijft Shakespeare's moeder, bij de wieg van de kleine Billy dromend over zijn toekomst, een kleine idylle. Het tweede is een beschouwing over het dichterschap en over Shakespeare's werk. Het

¹ Cd. Busken Huet. Persoonlijke Herinneringen. Litt. Fant. en Krit. XIII, blz. 70.

derde — alle drie de delen zijn precies even lang — geeft Shakespeare „in hoger sfeer”, glimlachend om de kleinsmoeden, die het einde der poëzie gekomen achten. Hij verwacht een nieuwe poëzie. Daarna wijst Potgieter uit zijn naam de hulde in de vorm van een standbeeld af. Wie een dichter wil eren, bestudere zijn werk. Maar bestuderen alleen is niet genoeg; de drama's moeten worden *opgevoerd*; dan pas kan Shakespeare recht geschieden.

De laatste aan *Florence* voorafgaande Tijdzang is: *Eene Revue in het Bois de Boulogne* (1864). In het prachtige landschap, dat uitvoerig wordt beschreven, woont de dichter een wapenschouw bij. Het aesthetische aspect er van, waarvoor hij wel oog heeft, verblindt hem geen ogenblik, en hij laat zich ook niet door de opgewonden menigte beïnvloeden. Zeer objectief ziet hij de keizer en het volk, en in deze vertoning openbaart zich hem de tyrannie waaronder Frankrijk gebukt gaat. Maar ook ziet hij met profetische blik de machteloosheid van haar dwang. Potgieter bewondert Napoleon III om vele eigenschappen, maar zijn tyrannie kan hij hem niet vergeven.

Wat is het bindende element dat al deze zangen tezamen houdt? Ik zou het met Potgieter's eigen woorden willen zeggen: 't is vrijheidszucht . . . 't Is vrijheidszucht die deze krachtige dichter met het warme hart doet spreken, telkens opnieuw doet spreken over het verkeerde, maar ook over wat groot en goed en schoon is.

Ondanks alle tegenslagen zijn geloof en hoop in hem steeds levend gebleven. In een brief van 23 September 1868 spreekt hij het nog eens uit: „Onderzoek, twijfel, brek af”, zegt hij tot Huët, „maar zie toe, dat gij niet wegwerpt wat moed en lust geeft voort te gaan en verder brengt het geloof aan onze toekomst. Verijdelde verwachtingen, teleurstellingen, grieven van welken aard ook, het Christelijk geloof maakt er zich vleugelen van, — Goethe's resignatie komt ze te boven en ons kleinen en zwakken is immers de zaligheid weggelegd in het bewustzijn dat wij streefden naar iets edelers dan ons om-

ringde, waarvoor wij geschikt waren dewijl wij er behoefte aan hadden.”

De Vooys heeft Potgieter min of meer verweten¹, dat deze ten slotte zelf een stilstaander was geworden. M.i. ten onrechte: immers er zijn enkele punten in het leven waarop men — als men ze eenmaal veroverd heeft — wel *moet* blijven staan, waarvan men niet kan afwijken zonder zich zelf te verloochenen. Zo was het met Potgieter; hij kòn een betere toekomst niet anders zien komen dan door een eensgezinde inspanning aller krachten voor — men vatte dit niet rhetorisch op — het goede, het schone, het ware, en die alleen in volledige vrijheid. In de 17e eeuw zag hij zijn ideaal (zo goed als) verwezenlijkt. Kon hij anders doen dan op dat voorbeeld wijzen en blijven wijzen? Want aan de mogelijkheid van een betere toekomst bleef hij geloven. Dit toekomstvertrouwen, wortelend in vrijheidsdrang, is het centrale gevoel van waar uit de tijdzangen zijn geschreven.

C. FLORENCE

Florence sluit hierbij aan, maar heeft, behalve de aanleiding in de „gebeurtenis van den dag”, een diepere ontstaansgrond, die het tegelijkertijd ook tot een meer persoonlijke gemoedsuiting maakt: het gevoel van overeenkomst met Dante,² het ballingschaps- en het martelaarsgevoel, dit laatste tot uiting gebracht zonder sentimentaliteit of theatraal vertoon, want niets was Potgieter zo verre. Een nadere beschouwing van enige karakteristieke plaatsen uit het gedicht diene ter verduidelijking.

Ballingschap is elke dag nieuw, zegt Potgieter in de achtste zang, vs. 37: men went nooit aan dit leed, 's nachts verdubbelt het in gewicht.

¹ Letterk. Studiën, blz. 218.

² Te Winkel wees hier reeds op.

Als hij over de vroege dood van Hendrik VII heeft gesproken, laat hij bijna afgunstig volgen¹:

Hij ging van 't leed eens langen levens vrij,
Ons foltrend, bij den bouwval neêrgezeten

Van ons geluk: de wezenlooze blik
Die zelfs niet poogt het wreed verlies te meten,
De korte slaap gestoord door killen schrik,

Zich de ijdelheid bewust der zoete droomen,
De weêrzin die, schoon 't al wat aêmt verkwikk'
Ons aangrijpt als wij 't wreede licht zien komen,

De lange dag, die eindeloos zich rekt
Of taak bij taak ook werd ter hand genomen
Daar geene in ons weêr nieuwe krachten wekt,

De langer nacht, waarin wij luide klagen,
Een fierheid wars, die 's daags de wond bedekt
Schoon ze onverpoosd in 't binnenste blijft knagen!

Wanneer Potgieter de dichter Tasso oproept, vraagt hij hem of deze nu begrijpt, dat hij miskenning en leed moest verduren omdat de schare, het publiek, log en traag was? Ach ja, voegt Potgieter er aan toe:

De schoonheidsdienst eischt martelaars omlaag.²

Maar, hoe somber dit alles ook klinkt, het doet er ten slotte niet toe, het wordt opgelost in die ene triomfantelijke regel aan het slot:

In schoonheid zal het heilige overwinnen!

Hiermee is de spanning gebroken; de ene regel die nog volgt, is geheel ontspannen, en klinkt als een zucht.

In de tiende zang, Dante op de weg der loutering beschrijvend, zegt Potgieter — en dit neemt hij niet uit de Commedia over — dat alle slechte aardse eigenschappen verdwijnen:

¹ XI 19—32.

² XVIII vs. 108.

U blijft de trits die ons ten hemel leidt:
 't Is vrijheidszucht, elk schepsel aangeboren,
 't Is trouwe aan 't land, die menseri onderscheidt,
 't Is liefde, als zelfs geen englen werd beschoren!¹

Uit deze regels, met de herinnering aan Vondel's „de liefde tot zijn land is ieder aangeboren”², blijkt duidelijk hoe goed, groot en primair Potgieter deze eigenschappen acht, die hij de mens ten hemel laat leiden. Vrijheidszucht, het gehele gedicht is er van doortrokken. Is niet Dante de hoofdpersoon, Dante, die hij *de strijder voor der menschheid hoogste regten* noemt, die zich tot taak had gesteld: *een bitter bloedig strijden/ Voor huis en hof, der vrijheid heilge zaak!* Waar Potgieter die zucht vindt, prijst hij die, waar deze ontbreekt treedt hij streng op. Zo spreekt hij in de eerste zang, met de hem eigen verontwaardiging, over Hooft's *vergriep*, nl. *onduldbre sympathie* voor de Medici's, — onduldbaar — onverdragelijk, het laatste was „eene uitdrukking, die hij op veel en velen toepaste”³ — waarmee hij Hooft's goed praten van hun tyrannie bedoelt. Slechts de bewondering voor hun maecenaat doet het Potgieter *vergefelijk* vinden, maar ook niet meer. Hooft had toch moeten voorzien, dat het anders kon zijn, nl. zoals in Holland in de 17e eeuw. Daarmee is Potgieter op zijn geliefde thema gekomen. Maar slechts kort kan hier zijn lof zijn: het gaat hier om Florence. Slechts éénmaal, als *'t loflied voor (haar) glansrijk heden* bijna voltooid is, komt hij er op terug. Dan, in een 12-tal terzinen, getuigt hij nog eens kort en bondig van zijn bewondering voor die tijd. Maar er is ook in Italië een tijd geweest, die er veel overeenkomst mee vertoont en daardoor de onbevredigde 19e-eeuwse Nederlander aantrekt: de tijd van het *secondo popolo* in Florence, waarin hij eveneens vrijheidszucht, ondernemingsgeest, energie

¹ X 234—237.

² Gijsbrecht vs. 1894.

³ N. Beets, Everhardus Johannes Potgieter. Persoonlijke Herinneringen. Haarlem Bohn 1892. blz. 17.

kan vinden en bewonderen. In die tijd van Dante's jeugd vindt hij dan ook zijn ideaal terug. Vrijheid, voorspoed en geluk, ze vormen een onverbreekelijke eenheid. „*Hoe 't leven U genot was, rijk en vrij*”, zegt hij tot Florence. Vrijheidszucht is het die Dante scheiding tussen kerk en staat doet bepleiten, waarmee Potgieter het geheel eens is:

Den Keizer 't rijk, den Paus der zielen hoê,
Toch schittert in zijn ideaal van beide,
De hoogste wensch eens vrijen volks ons toe!¹

Maar het is ook uit diezelfde zucht, dat hij Dante's middel-eeuwse opvatting van het keizerschap — een opperheerschap-pij zonder drukkend gezag, zoals de Romeinse keizers dat uitgeoefend hadden — en diens gedrag tijdens de tocht van Hendrik van Luxemburg naar en door Italië, afkeurt. Hij laat Dante's genius, *die om den dichter weent*, vragen bij het beleg van Florence:

Wat zijt ge dus met de eenheid ingenomen
... dat ge 't beet're vijand meent²
Van 't goede? en waant de vrijheid te zien komen
Uit 's keizers tent?³

Hoe kweekt men het best vrijheidszucht bij het volk aan?
Ten eerste in de beeldende kunst door de openbare verering
der nationale helden, zoals Engeland dat doet in West-
minster Abbey:

Sints vlecht Brittanje er haar doorluchtste namen,
Om 't zeerst vermaard in 't veld en op den vloed,
Verwinnaars uit welk strijdperk dat zij kwamen,

Gelauwerd om hun gaven of hun deugd,
Ter glorie niet van hare lokken samen,
Ten prikkel: maak deez' plaatse u waard, o jeugd!³

en zoals ook, onder veel moeilijker omstandigheden, *het fiere*

¹ XIII 226—228.

² XI 102—105.

³ XV 79—84.

hoofd gebogen in den kluister, Italië deed in de kerk van Santa Croce. Hierbij moet het Potgieter nog eens even van 't hart, — hij had er al eerder over geschreven ook¹ — hoe Nederland in dit opzicht te kort schiet. Niet de ondankbaarheid tegenover het verleden is het die hij hier laakt, maar het ontbreken van een les voor de toekomst.

De Ruyters graf, voor 't oog des volks verborgen,
Leert niemand meer dat liefde voor zijn land
Ook d'armsten knaap onsterflijke eer blijft borgen,

Het leege koor noch 't leeg kapellental
Draagt heugnisblijk van Hollands vrijheidsmorgen,
Wiens wederga geene eeuw aanschouwen zal!²

In dit licht ziet Potgieter ook het zo juist onthulde standbeeld voor Dante. Over de aesthetische waarde er van heeft hij zich niet uitgelaten, maar als hij zo sterk de nadruk legt op de didaktische waarde, doet dit vermoeden dat hij het als kunstwerk niet zo belangrijk vond.

Het beeld vertoont Dante, niet blijde als een eindelijk teruggekeerde balling, maar toornig, ontevreden met de toestand van zijn land. (Italië was nog geen eenheid.) Eén ogenblik zijn de toeschouwers verstomd van schrik bij het zien van deze Dante, maar dan:

Bezielt hij hun in 't eigen oogenblik
Ten duren eed zich zijner waard te toonen, enz.

Deze voorstelling van de reactie bij de onthulling van Dante's beeld getuigt behalve van zijn opvatting over de opvoedende waarde van het beeld, ook van Potgieter's dichterlijk vernuft: hij heeft inhoud gegeven aan het ogenblik, dat een ander slechts enkele seconden van stilte zal hebben geschenen.

In de tweede plaats kan ook de litteraire kunst, hoewel dit meestal in beperkter kring geschiedt, het volk tot vaderlands-

¹ Krit. Stud. III, blz. 229 vgg. (1861).

² XV 109—114.

liefde bezien. Als Alfieri, één der schimmen, die zich om Dante's beeld scharen, zich beklagt, in zijn gedichten niet genoeg tot de goede kern der burgerij te hebben gesproken — hij had een grote minachting voor het volk, dat, naar hij meende, zich schikte in de slavernij — wordt hij aldus getroost:

Hoe luttel zal een klacht uw lippen passen

Wanneer ge u straks door 't schouwspel ziet verrassen

Wat zielen gij voor glorie hebt ontgloeid:
Uw lauwen zijn op 't oorlogsveld gewassen,
Uit stroomen bloeds heeft u de krans gebloeid.¹

In dit verband moet ook even Silvio Pellico's invloed worden genoemd. *Wiens sterkte deed als zijne zwakheid goed?* vraagt Potgieter, doelend op de verontwaardiging en de revolutiegeest, die *Le mie Prigioni* verwekten. Als men denkt aan de bedoeling die Pellico met dit boekje heeft gehad: aansporen tot lijdzaamheid en verdraagzaamheid, dan mag men veronderstellen, dat hij zelf het met deze *goede* uitwerking niet eens zou zijn geweest. Ook de wens voor Pellico's ouderdom, die eenzaam was, omdat hij zich principieel van de revolutionaire partij had afgewend:

Och hebb' voor 't minst 't bewustzijn welk een menigt'
Hij, lijdzame! ons ten heil'gen oorlog wierf
't Verlaatne van een ouderdom gelenigd,

Door velerlei miskennens vaak bedroefd! . . .

doet zien dat Potgieter hem niet heeft begrepen. Kon hij een dergelijke evangelische gedachtengang, waarin alle geweld wordt afgewezen, niet volgen? Op een andere plaats lijkt het of hij het wel kon. Daar geldt het een beoordeling van de houding van Paus Pius IX, die de oorlog geen geoorloofd middel achtte om het doel, Eenheid en Onafhankelijkheid, te bereiken.

¹ XVII 238—243.

Regt heeft het, regt op elks eerbiedenis,
't Vertrouwen dat aan 't louter zeedlijk pogen
Alleen de zege in 't eind gewaarborgd is!¹

Maar of die eerbied bij hemzelf wel zo heel diep zat, vraagt men zich af bij het zien van de geestdriftige eed, die hij de Italianen bij Dante's beeld laat zweren, waarin deze regels voorkomen:

Er klinke een kreet van uit de wereldstad,

En 't jonge heir zal 't op haar heuveln staven,
Dat zijn gemoed den Heiland niet vergat. enz.²

Over de liefde *als zelfs geen englen werd beschoren*, dat is dus: de liefde van mens tot mens, *de eelste bloem, die in het stof ontluikt*, zijn Potgieter's opvattingen zeer gezond; ze hebben niet onder negentiende-eeuwse preutsheid geleden. Bij de beschrijving van een jeugdidylle zegt hij:

Beklaagbaar wie in zulke herinneringen
Iets dartels, dat de zinnen streelt, misduidt.

Vermoedt zijn ernst wat prikkel we in 't gevoel,
Wat wienkenpaar wij in de liefde ontvingen, enz.

Als Potgieter zeggen wil, dat Dante op Beatrice is verliefd geworden, drukt hij dit aldus uit:

Wat drift, wat schroom is in zijn hart ontwaakt?

„Drift en schroom”: ik zou dit een Potgieteriaanse definitie van de liefde willen noemen. Bedwongen hartstocht, met die woorden karakteriseert Verwey in het artikel in *Luide Toernooien* Potgieter's vers. We mogen het dus ook als een kenmerk van Potgieter's wezen beschouwen: het vers drukt immers het wezen van de dichter uit.

De verhouding tussen Dante en Beatrice is uiterst sober be-

¹ XVI 118—120.

² XVII 25, 28, 29.

schreven; nergens vindt men lange uitweidingen over hun liefde. Waar Beatrice verschijnt breekt Potgieter af, of beschrijft haar met een enkele trek. In het aardse paradijs b.v. verschijnt Beatrice Dante en berispt hem streng om zijn ontrouw. Hun verzoening wordt slechts vermeld. Zij doen het *ach! in een stijl, voor wien slechts hij de veder wist te vinden*. Hiermee is de zang uit. Eveneens aan het slot van een zang (de negentiende) beschrijft Potgieter Beatrice als laatste, volmaaktste type van liefde. Aan alle vorige vrouwen wijdde hij twee of meer terzinen. Aan haar slechts de regels:

Verheft zich, langs dien luchten wolkenboog, —
Een reine roos op ongebogen stengel, —
Beatrice niet, verrukkend voor ons oog?

De eerste aanhaling klinkt enigszins als een zucht: „ik kan het zo niet”. Toch geloof ik, dat deze terughoudendheid eerder opzet, een kunstgreep is, dan onmacht. Ik denk hierbij aan het slot van *Gedroomd Paardrijden*, dat een gelijksoortig afbreken vertoont, en vooral ook aan die verzen in *Florence*, waarin Potgieter als het ware de theorie van deze wijze van handelen geeft. Hij spreekt dan van: *'t Geheim der kunst . . . , Die beurtelings half verberge en half vertoone*.¹

Over Potgieter's beschouwing van Dante's huwelijk met Gemma Donati heb ik reeds gesproken. Het kan ook uit ridderlijkheid zijn, dat hij Dante's stilzwijgendheid ten goede van haar uitlegt. Diezelfde trek is het ook, die hem La Pia, een in de Divina Commedia voorkomende jonge vrouw, zo krachtig doet verdedigen. Er zijn er, zegt hij², die menen dat zij op de Louteringsberg nog zich schaamt over een of andere, uit ontrouw voortgekomen wens. Haar ongelukkig huwelijk zou daartoe stellig aanleiding hebben kunnen geven, en in ieder geval, voor mij is ze een heilige, door die gewetensstrijd.

Dante's afdwalingen na zijn diepe droefheid over Beatrice's

¹ I 20, 21.

² XIX 91, vgg.

dood worden door Potgieter bij hun ware naam genoemd: zijn voet schreed naar „d'aardschen afgod". *Ach! zege van het zinlijke in den mensch!* zo beklagt hij hem, maar langer heeft hij er niet bij stil gestaan. Deze *zege* heeft hij zodoende in de juiste verhouding tot de andere gebeurtenissen in Dante's leven gelaten.

Duidelijk kunnen wij Potgieter's gevoelens onderscheiden in de passages¹ over Nella, de weduwe van een van Dante's vrienden, die in de Purgatorio voorkomt en Piccarda,² een zeer vroom jong meisje, door haar broer (Corso Donati) met geweld uit het klooster gehaald, waar zij tot non gewijd zou worden, en tot een huwelijk gedwongen. Het huwelijk van Nella was niet gelukkig door de leefwijze van haar echtgenoot. Toch was zij zeer bedroefd toen hij stierf, bleef langer rouw dragen dan vereist was en hertrouwde niet, hoewel zij nog jong was. Beide bewondert Potgieter als *typen van liefde* maar het meest voelt hij zich aangetrokken tot en ook *verwant* aan de zedig zwijgende Nella, zij, die haar hart eens, en toen voor eeuwig, gaf. Zij is voor hem *het ideaal der echte huwelijkstrouwe*. Potgieter is nooit getrouwd geweest. In zijn verhouding tot het meisje, op wie hij in zijn jeugd in Antwerpen verliefd is geweest, zou alleen van *trouwe* gesproken moeten worden. Maar dan zouden we kunnen zeggen, dat, met verwisseling van rollen, Potgieter hier zichzelf heeft getekend. *De liefde is een band*, zegt hij, *die deze* (Nella en haar man) *samenstrengel*'. Dat heeft voor hem niet zo mogen zijn, maar wel heeft zijn liefde, evenals die van Nella, *de schok van 't scheidingsuur* weerstaan.

Het is aardig hier ook even te letten op Potgieter's beschouwing van de moederlijke liefde en opvoeding, waarvan hij, zoals blijkt, een zeer juiste opvatting heeft. Want hij vraagt, in de negentiende zang:

¹ XIX 151 vgg.

² Paradiso III vs. 43 vgg.

Of waant ge dat de moederlijke trouw
Geen zwaarder taak dan doorgewaakte nachten,
Geen zorg dan die des welzijns vergen zou?

Als voorbeelden haalt hij de moeders van Dante en Beatrice aan, waardoor we, omdat de beschrijving fantasie is, zijn ideaal op dit gebied leren kennen: Bella, die al vroeg de driften temde van haar wilde jongen door bij elk berouw hogere eisen aan hem te stellen; en Cilia, die zich voortdurend wijdde aan de ontwikkeling van het gemoed harer dochter. Leren zich te beheersen en het ontwikkelen van het gevoelsleven — niet het kweken van sentimentaliteit wel te verstaan — moet dit niet de eerste zorg van alle opvoeders zijn?

Uit de opmerkingen in de brieven aan Huet over diens zontje Gideon weten we, dat Potgieter ook in het dagelijkse leven een goede kijk op de opvoeding had.

O eêlste bloem, die in het stof onthuikt, schreef Potgieter, daarmee het aan de aarde gebondene van de menselijke liefde uitdrukkend. Daarnaast beschrijft hij de Kunst, als *de eêlste gaaf, die wij van God ontvingen*. Elders spreekt hij van het *van omhoogbedeelde licht*, dat kunstenaars zich onsterfelijk doet voelen.

Kunst voort te kunnen brengen is dus een onsterfelijk makende, goddelijke gave. Dat dit, wat de litteratuur betreft, niet begrepen moet worden in de zin van: dichters zijn zangers zoals vogels, behoeft nauwelijks meer betoogd te worden. Reeds in zijn jeugd heeft Potgieter gezegd: dichten is arbeiden. En bovendien moet de kunstenaar, eer hij in de wereld roem verwerft, geleden hebben:

De Pallas wordt aan 'de wereld' gegeven -
Haar (= der wereld) lauwer wast in schaâuw van harteleed!¹

Typisch voor Potgieter als dichter zijn in *Florence* nog de volgende passages: VIII 52—57 en VIII 169 vlg.

In de eerste voelt men zijn bewondering voor Dante's be-

¹ IX 90.

heersende, ordenende geest. Als deze bezig is de Inferno te dichten, heet het:

Zijn stille cel verkeert in glansrijk hof,
Dat wemelt van wat groot was in 't verleden,

Eens anders blik zou 't schimgewoel vervaren,
Eens anders hoofd zou duizlen van die stof,
Hij ordent haar, hij vonnist haar in 't staren.

In deze tijd van dichterarbeid, *dees' om 't zeerst zijn bangsten* (wegens de ballingschap), *blijdsten tijd*, geniet Dante

Een zaligheid, die slechts genieën smaken
Als stout en schoon tot heel de wereld spreekt
Wat levenslang hen in den droom deed blaken: enz.

Van het laatste vers zou ik die twee woorden willen onderstrepen: *levenslang* en *droom*. Ik wil geenszins beweren, dat Potgieter zichzelf in deze regels tot genie uitroept — daarvoor is hij veel te bescheiden — maar men moet ze m.i. aldus lezen: „zó zal het genieën vergaan. Ik kan me dat als dichter zo voorstellen: lang, zeer lang dromen zij van iets, en eindelijk uiten zij het in moedige, schone taal; dan gevoelen zij zich onsterfelijk gelukkig.” Levenslang dromen en dan stout en schoon uiten — moet het nog worden gezegd, dat Potgieter zo arbeidde, hij wiens laatste werk, *De Nalatenschap van den Landjonker*, in 1874 voltooid, een uitwerking is van een reeks jeugdgedichten van 1834.

In het gedicht *Florence* heeft Potgieter ook enige opmerkingen over het wezen en de taak van de kunst gemaakt. Wanneer hij Savonarola, die de schoonheid-om-haar-zelfs-wil uit zijn leven had gebannen, de kunst, zowel de beeldende als de litteraire, als „verleidster” laat aanvallen, legt hij Michel Angelo het volgende antwoord in de mond:

Opregte kunst viert onzen zin voor vreugd
Alleen wanneer het lage wij verzaken,
Ons prikkend tot vereedling door geneugt;

Volkomen eerst waar zij aan 't goede en 't ware
Haar luister leent, verstaalt tot elke deugd
Zij 't weeke was der harten van de schare!¹

Dat kunst eerst dan volkomen is wanneer zij 't *goede en 't ware* in ethische zin tot onderwerp kiest, is een uitspraak welke wij, die naturalisme, impressionisme, realisme en vitalisme nog zo dicht achter ons hebben, niet kunnen onderschrijven. En wat de tweede helft van de stelling betreft, dat deze kunst de harten der mensen tot deugd verstaalt, dit is evenmin geheel juist, of beter, het is onvolledig gezegd: ook het negatieve voorbeeld kan gunstig werken.

Dat volgens Potgieter de kunst een opvoedende waarde kan hebben, blijkt uit de laatste geciteerde regels. Ik wees er ook reeds op bij de bespreking der vrijheidszucht. Dat volgens hem de kunst een dergelijke taak behóórt te vervullen, en dat zij, zo zij dit niet doet, nooit onsterfelijk kan worden, blijkt uit zijn behandeling van de dichters Ariosto en Tasso. Ariosto, één der grootste Italiaanse dichters, die met zijn ridderverhalen, geschreven voor het hof van Ferrara, *l'art pour l'art* diende, wiens verzen om hun schoonheid beroemd zijn, noemt hij een *arm misbruikt genie*.

Wel zwaaide hij verbeeldings tooverroec',
Wel deed zijn wenk een wereld 't niet ontvaren,
Maar blonk die ooit zijn tijd bezielend toe?²

Ariosto's gedicht, *Orlando Furioso*, biedt noch hoofd noch harte bevrediging. Heel anders is het met het werk van Tasso: *Gerusalemme Liberata*. Ook dit bevat ridderverhalen, maar deze ridders zijn kruisridders; zij hebben één gemeenschappelijk, groot doel: Jeruzalem te bevrijden. Daarom hebben Tasso's gedichten blijvende waarde:

Eeuw uit, eeuw in, bezielt uw poëzij!

roept hij hem toe. Hiermee heeft Potgieter duidelijk zijn voorkeur voor de laatste dichter te kennen gegeven. Die voorkeur

¹ XVII 133—138.

² XVIII 40—42.

is karakteristiek voor hem: hij wil voedsel voor hoofd en harte, voor geest en gemoed, hij wenst inhoud, *stevigheid*.

Over de 19e-eeuwse Hollandse kunst heeft Potgieter geen oordeel willen vellen. Na een korte, m.i. zeer mooie beschrijving van de schilder- en dichtkunst in de gouden eeuw, zang XIX 19—30, zegt hij, zijn *diër Holland* toesprekend:

Wat gij behieldt van d'eigenaardigheden,
Wat nog in 't rijk van 't schoone u onderscheidt,
Die weegschaal hou' de wedstrijd van het heden.

Het komt mij voor, dat Potgieter, indien zijn mening gunstig was geweest, dit niet zo gezegd zou hebben.

Schoonheidszin openbaarde zich bij Potgieter ook in het dagelijkse leven. De inrichting van zijn huis, door Huet beschreven¹, getuigt ervan. Hij had de gave voor zichzelf en voor anderen iets feestelijks van het leven te maken.¹ De Gidsdiners waren beroemd; de vele afspraken met Huet en zijn gezin voor wandelingen, uitstapjes en logeerpartijtjes getuigen van een opgewekt leven. Het is een vrij zeldzame trek in een Noord-Nederlander, waardoor hij zich tot de Italianen aangetrokken gevoeld moet hebben.

Op het plein voor de Santa Croce, wachtend op de stoet der afgevaardigden, ziet Potgieter aan de gezichten der toeschouwers dat hij nadert:

Muzijk van veer! — der schare blikken tolken
Het welkom nieuws dat de optogt 't plein genaakt
Met de open zin der zuidelijke volken,
Een geestdrift, die hun feest meer feestelijks geeft
Dan 't gulden blaauw waarlangs geen zweem van wolken,
Dan 't wimplental dat van deez' masten zweeft; —

Ook in de Toelichtingen spreekt hij zijn bewondering uit voor de wijze van feestvieren, die uitbundig is en, steeds waardig. Eigenlijk is de hele reis naar Italië een uiting van Potgieter's levenskunst. Men herinnere zich wat Huet uit

¹ Huet: Persoonlijke Herinneringen; Joh. C. Zimmermann, Gids 1886 IV; Albert Verwey, Droom en Tucht, blz. 3.

Florence over hem aan zijn vrouw schreef (zie blz. 27).

En dit is nog maar het uiterlijke van het veertiendaagse uitstapje. In zijn geest bleef hij bijna drie jaar op reis in een land en een tijd, waar hij vrijheidszucht, liefde en kunst kon vinden en bewonderen. Wie zó troost zoekt en vindt, heeft werkelijk „savoir vivre”. En hij vond troost.

In schoonheid zal het heilige overwinnen

zo luidt Dante's zegen aan het slot. Met deze woorden heeft Potgieter eindelijk zijn hoofdgedachte uitgesproken. Dit moet hem een troost geweest zijn voor de ontgoocheling in de Gidskrisis, voor wat hij misschien als een mislukking van zijn streven had gevoeld. Hij heeft op benijdenswaardige wijze zijn verdriet „verwerkt” en er zichzelf overheen geholpen.

In zijn bespreking van Potgieter's Poezy I maakt Huet de opmerking, dat z.i. de schoonheid van het gedicht geleden heeft onder het geloof van de dichter aan de „alleen zaligmakende Italiaanse eenheid”, en doordat Dante te veel uitsluitend als Burger is gezien. Wij kunnen het met Huet niet eens zijn, dat Potgieter in de burger de dichter Dante heeft laten ondergaan: de momenten van de conceptie van de drie delen der *Divina Commedia*, vormen de hoogtepunten van het gedicht.

Potgieter had *Florence* niet anders kunnen schrijven; speculaties hierover zijn m.i. onvruchtbaar. Inderdaad bewonderde hij Dante in de eerste plaats als „poet . . . unacknowledged legislator”, maar dit neemt niet weg dat hij hem door de keuze der geciteerde passages uit de *Divina Commedia* zeer zeker als *dichter* heeft gehuldigd. Ook moet worden opgemerkt dat Potgieter, hoe onafhankelijk hij ook was, toch onder invloed moet zijn gekomen — ware hij er voor niet gepraedisponneerd geweest, hij zou er niet door beïnvloed zijn — van Dante's biograaf Cesare Balbo en onder invloed van de stemming die in Mei 1865 te Florence heerste, die hem gedurende de meer dan twee jaar dat hij aan het gedicht werkte, bleef omgeven.

OPMERKINGEN OVER TAAL EN STIJL

I. HET RIJMSHEMA

In navolging van Dante schreef Potgieter zijn gedicht in terzinen. Aanvankelijk had hij ze niet als terzinen laten drukken. Zoals uit de volgende uitlatingen blijkt, ging hij hiertoe over op aanraden van Huet. „Dezer dagen een lief vriend over een passage in . . . raadplegend, werd mij de opmerking gemaakt, waarom ik terzinen schrijvende, die niet als terzinen drukken liet? . . . Hij voegde er bij, dat het geheel er door winnen zou aan duidelijkheid. Daarop was mijn antwoord: Lucht zal het zeker geven, maar licht? Ik heb er eenige dagen over nagedacht, ik heb, de bijgaande proeven bewijzen het, gestreept dat het mij schemerde en kom U nu kwellen met het berigt, dat het mij aangenaam zoude zijn.”¹

Ruim een maand later schrijft Huet aan Potgieter over „de strofen, die eerst nu, na het aangebrachte wit, mij toeschijnen vierkant op hare voeten te staan, en naar verdienste uitkomen”.

Er is echter een groot verschil tussen Dante's en Potgieter's strofen. Dat is nl. dit: Terwijl Dante's rijmen altijd twee-lettergrepig zijn en de eerste en derde versregel van iedere strofe rijmen op de middelste van de voorafgaande, waardoor dus de strofen aaneengeschakeld worden, zijn de rijmen bij Potgieter afwisselend mannelijk en vrouwelijk en beginnen de strofen telkens met een nieuwe rijmklank.

Bij Dante is het rijmschema: a b a / b c b / c d c / d e d / enz.; bij Potgieter: a b a / c a c / d c d / e d e / enz.

Het is dus, zoals Verwey in een artikel over Potgieter in *Luide Toernooien*,² uitvoerig over *Florence* sprekend, zegt

¹ Uit een onuitgegeven brief van Potgieter aan zijn uitgever, A. C. Kruseman, 6 Jan. 1868.

² *Luide Toernooien*. W. Versluys, A'dam 1903, blz. 202 en 205.

zo: „Bij Dante afgeronde strofen en dadelijk blijkbare aanschakeling.” En enige bladzijden verder over het afwisselend gebruik van mannelijk en vrouwelijk rijm: „En ter natuurlijke voltooiing van deze regelvaste ongeregelde strofen, dat de eene berust op een mannelijk, de volgende op een vrouwelijk stroferijm, en dat er dus tusschen iedere twee strofen een wezenlijk onderscheid bestaat.”

Zo berust de eerste terzine op het rijm -on (voorjaarszon), de tweede op -agen (voortgedragen), de derde weer op een één-lettergrepig rijm: *lier*.

Potgieter laat het gedicht met één versregel, niet met een terzine, beginnen. (Hierover schrijft hij uitdrukkelijk in de bovengenoemde brief aan Kruseman.) Het laatste woord er van is: *tinnen*. Door het antidanteske rijmschema kan deze klank slechts éénmaal herhaald worden: (a / b a b / c b c / d c d / enz.). Met groot overleg heeft hij echter gezorgd, dat deze klank toch zijn tweede echo kreeg. Hij laat het gedicht eindigen met twee regels, waarvan de eerste rijmt op de eerste en derde regel van de eerste zang. Dus zo: x ij x / z x z / a z.

De rijmschikking van het hele gedicht is nu als volgt: a / b a b / c b c / d c d / x d x / ij x ij / z ij z / a z.

Bij Potgieter is er dus aan het begin van elke strofe iets nieuws. En dit is als het ware een karakteristiek van het hele gedicht, telkens komt er iets nieuws. „Dit is een stijl, die dwingt alert te zijn” (Verwey). Inderdaad, voortdurend moet men de aandacht gespannen houden: overgangen geeft Potgieter zelden aan, de visioenen gaan plotseling in elkaar over.¹ Alleen het „eenig wit”² is soms een waarschuwing.

Ook als hulp bij de lezing zijn de opschriften der zangen, en vooral de Toelichtingen bedoeld. Deze zijn ontstaan in over-

¹ B.v. Florence IV 4, 5; VII 12, 13; 30, 31; 48, 49; X 30, 31; XIII 174, 175.

² Zo duidt Potgieter in het handschrift scheidingen aan, zoals men vindt II 36, 37.

leg met Huet. De titel van de eerste zang b.v. is van hem afkomstig.¹

Oorspronkelijk had Potgieter een ander soort titels gegeven en waarschijnlijk aan Huet gevraagd of deze vond, dat aantekeningen nodig waren. Huet had hierop ontkennend geantwoord², maar later schreef hij hem het volgende:

„Onder het herlezen van Uw gedicht ben ik, op het stuk der aantekeningen, allengs van meening veranderd. En ziehier waarom. Uw stel opschriften, bestemd om de plaats der aantekeningen te vervangen, of althans de leemte van haar ontbreken eenigszins aan te vullen, vertoont een heteroogeen karakter. Die opschriften zijn, op twee na (IV en V), in tegenpraak met den verheven en gevoelvollen toon van het gedicht. Het zijn kronijkachtige titels, die blijkbaar alleen dienen moeten om den lezer teregt te helpen. Dit schaadt, dunkt mij, aan den indruk. Beweer vrij dat onder de door mij gesuppediteerde plaatsvervangers er zich niet één bevindt, die getrouw een denkbeeld uitdrukt; beweer dat zij altogader ongeschikt zijn om den lezer te oriënteren, — ik zal het niet ontkennen. Doch al deugen zij niet, elk op zich zelf beschouwd, eene geheime stem zegt mij, dat er iets deugdelijks is in hunne soort. Daar nu eenmaal met het adopteren van die soort de door U den lezer toegedachte reeks van inlichtingen vervalst, behoort aan dat bezwaar tegemoet gekomen te worden. En dit kan geschieden door een stel aantekeningen, voor elken zang één.”

In geen geval heeft Potgieter de zangen scherp willen scheiden; dit bewijzen de rijmen, die ongestoord over de scheidingen heen lopen.

Het gebruiken van zijn variant op Dante's terzine — waarvan Potgieter in de kritiek vaak een verwijt is gemaakt³ — moet m.i. niet worden toegeschreven aan eigenzinnigheid, een poneren van onafhankelijkheid. Veel eer moet het worden

¹ Brief van Huet aan Potgieter 26 Nov. 1867.

² Huet aan Potgieter 26 Nov. 1867.

³ Vgl. blz. 111 ev.

beschouwd als een uiting van bewondering en afhankelijkheid, alsof Potgieter, Dante's vorm kiezende, aangepast aan zijn eigen aard en landstaal — enkel slepende rijmen is voor het Nederlands een haast te zware eis — elke gedachte van een zich-als-dichter-met-Dante-willen-meten bij voorbaat afwijst.

2. TERZINENGROEPEN

In zijn voorrede voor de vertaling van de *Divina Commedia* noemt Verwey Dante een bouwmeester.¹ Dante heeft zijn grote gedicht opgebouwd in 100 zangen; na de éne inleidende zang, bestaan *Inferno*, *Purgatorio* en *Paradiso* elk uit 33 zangen van ongeveer gelijke lengte. Elk deel eindigt met hetzelfde woord: *stelle*. Wanneer het om herhalingen of gelijksoortige onderwerpen gaat, is er een zekere regelmaat betracht. Ik bedoel dit: de drie dromen op de *Purgatorio* beginnen alle drie met de woorden: *Nell' ora*.² *Francesca da Rimini* besluit haar verhaal aan Dante met drie terzinen, elk beginnend met: *Amor*.³ De lichten, die in de *Paradiso* tezamen het beeld van de adelaar vormen, worden elk in twee terzinen beschreven, waarvan de tweede telkens begint met de woorden: *Ora conosco*.⁴

Dit bouwmeesterschap moet Potgieter zeer bewonderd hebben; ook hij had het in vroegere gedichten beoefend: men denke aan zijn kunstige strofevormen. Ook in het „bouwen” heeft hij Dante nagevolgd, maar, evenals in de rijmen, op eigen wijze.

Zijn zangen zijn zeer ongelijk van lengte (behalve de eerste en de laatste), maar daarbinnen heeft hij soms vaste systemen van terzingroupen gemaakt. Enige voorbeelden mogen hier volgen.

¹ De *Goddelijke Komēdie*. Tjeenk Willink. Haarlem 1923. Inleiding blz. VII.

² *Purgatorio* IX 13; XIX 1; XXVII 94.

³ *Inferno* V 100, 103, 106.

⁴ *Paradiso* XX 40, 46, 52, 58, 64, 70.

In de eerste zang worden twee vragen gesteld, vs. 53—58 en vs. 59—64, elke vraag beslaat dus twee terzinen; de antwoorden hierop beslaan eveneens tweemaal twee terzinen, vs. 65—70 en vs. 71—76.

De tweede zang begint met een lange zin van twee maal zes terzinen. Daarna volgt een toegevende bijzin van twee maal zes terzinen, beginnend met *Schoon*, waarop een hoofdzin, beginnend met *Toch*, in twaalf terzinen volgt.

Met de vierde zang is het als volgt: Na een aanhef van vier regels geeft Potgieter in zes maal twee terzinen zes tafreeltjes uit Dante's jongelingsjaren, de eerste drie beginnen met: *En 'k staar*, vs. 5, *En 'k zie*, vs. 11, *En 't is mij*, vs. 17, de andere drie met: *Hier droome ik hem*, vs. 23, *Hier waar*, vs. 29, *Hier waar*, vs. 35. De in 41—58 volgende drie vragen, die het heden weer naar het verleden overbrengen, zijn elk in twee terzinen vervat, en ook de beschrijving van het feest in het verleden buiten de stad, vs. 59—99, bestaat uit zinnen, die alle twee terzinen lang zijn.

In zang VII prijzen vier terzinen Dante als staatsman, zes geven de opkomende strijd der partijen weer, en zes het uitbreken er van; daarna zijn het weer vier terzinen, die Dante te zien geven als onpartijdig, ideaal staatsman, terwijl in een groep van twaalf de afloop van de strijd wordt verhaald.

Ook de achtste zang biedt een voorbeeld van regelmatige bouw. In acht maal vier terzinen behandelt Potgieter acht kleine onderwerpen, dan in een groep van twaalf een uitvoeriger tafreel, om te eindigen met groepen van twee en van vier terzinen, nl. 157—168 en 181—192.

Aan het eind van zang XVII staat een geschiedkundige inleiding van vier terzinen, die besluit, dat het vreselijk zou zijn als de trouw der martelaren voor de vrijheid vergeefs zou zijn geweest. Drie volgende groepen, ook van vier, elk beginnend met *Vergeefs?* tonen aan, dat de offers dit niet geweest zijn.

In de achttiende zang, in het deel over Tasso, zijn de passages uit en over diens werk gevat in een systeem van groepen van

vier, elk beginnend met het woord: *Hoe*, vs. 121, 133, 145.

De aanhef van XIX is een zin van drie maal twee terzinen, waarvan de eerste woorden steeds dezelfde zijn: „*Diër Holland*” van de eerste en „*Gij*” van de tweede. Deze zin loopt eigenaardig parallel met een zin uit de eerste zang, vs. 47—50. Dáár spreekt Potgieter Florence toe, na een kleine uitweiding over Holland, in het vertrouwen dat Florence deze blik naar het Nederlandse verleden niet zal afkeuren. Hier is de toespraak tot *Diër Holland* gericht, in de hoop dat de hulde aan Dante, die hier gebracht is, niet als een vergrijp aan de Nederlandse historie zal worden beschouwd. De bouw is hier in XIX wel zeer strak. Het is alsof Potgieter zijn stem verheft, nu hij het einde van zijn gedicht nadert.

De laatste zang is even lang als de eerste, heb ik zo even gezegd. Dit is niet geheel juist. De eerste bestaat uit één versregel plus 25 terzinen, de laatste uit 25 terzinen *min* één versregel. De reden waarom Potgieter het gedicht met *twee* regels laat eindigen en niet met *drie*, hebben we bij de bespreking van het rijmschema gezien. Deze laatste zang is — streepjes geven het aan — opgebouwd uit vier groepen van zes. De eerste is een terugblik der zaligen in de hemel naar de aarde; de tweede een beschouwing over de liefde; de derde en vierde werken de gedachte van de terugblik voor Dante uit. Hoe gelukkig zou hij zijn als hij Florence's hulde kon zien. Maar hij ziet die immers! Daar staat zijn beeld; hij is in Florence teruggekeerd. Allen begroeten hem, blijder en hartelijker dan men het ooit enig vorst heeft gedaan. Hij leeft door zijn werk want:

Onsterflijk is op aarde slechts het schoone.

Aan het eind van de vierde en laatste groep spreekt Dante zijn zegen uit. We zien dus dat *Florence* niet volgens één vast systeem is opgebouwd zoals Potgieter's andere, grote gedicht *Gedroomd Paardrijden*,¹ maar dat het onverwacht en on-

¹ Zie: Albert Verwey, Het Testament van Potgieter.

regelmatig soms enige regelmaat van bouw vertoont. In de bouw komt, evenals in het rijmschema, Potgieter's grilligheid tot uitdrukking.

3. DE TAAL

De taal, d.w.z. woordenvoorraad en -schikking van het gedicht. „Wij moeten dit bedenken: het is de taal van een andere tijd, sierlijk en omslachtig, te vergelijken met de meubels uit die dagen”.¹ Toch is het m.i. niet zozeer de ouderdom van de taal als wel het feit dat deze taal de uitdrukking van Potgieter's geest is, die hem moeilijk te benaderen maakt. Ook in zijn eigen tijd was hij niet populair en werd hij moeilijk gevonden; toen gold het motief van de temporele afstand nog niet.

Huet zegt hierover: „Een zegswijze als de zijne grenst aan het ongeoorloofde.”² En De Vooy: „Sterke individuen als Potgieter . . . vormden een eigen individuele stijl, die geïnspireerd was op de Renaissance-verfijning van onze 17e eeuw.”³

Dit neemt niet weg dat hij vertrouwdheid toont met de conventionele „dichterlijke taal” van de negentiende eeuw, en dus „ongemene” woorden als *beemd*, *stulp*, *echtkoets*, *doodswade* e.d. gaarne gebruikt.

Dr. Jac. Smit heeft in zijn proefschrift⁴ Potgieter's stijl uitvoerig gekarakteriseerd en met Potgieter's aard in nauw verband gebracht. Zijn voorbeelden uit Potgieter's poëzie zijn grotendeels ontleend aan *Gedroomd Paardrijden* en slechts sporadisch aan *Florence*. Ter aanvulling van zijn gegevens en ter versterking van zijn gevolgtrekkingen dienen de volgende opmerkingen.

¹ Dictaat van Prof. Verwey. 1930/31.

² Huet, Litterarische Fantasien en Kritieken III, blz. 43.

³ Geschiedenis van de Nederlandse Taal in hoofdtrekken geschetst: Wolters. 1936, blz. 162.

⁴ Bijdrage tot de kennis van Potgieter's stijl. J. B. Wolters. 1937.

TOESPRAAK

Het is bekend hoe in al Potgieter's werk zijn persoon op de voorgrond treedt. Men herinnere zich slechts Geel's overbekende uitroep.¹ Daarbij is het hem een behoefte in contact te komen, en te blijven, met zijn lezers. De gesprekvorm is hiervan het gevolg. We vinden dan ook in de poëzie zowel als in het proza voortdurend toespraken, vragen, uitroepen. Zo dus ook in *Florence*. Het gedicht is vol toespraken: tot Florence, tot Dante, tot Holland en tot de lezer, of liever, de toehoorder. Telkens richt Potgieter zich tot hem en betreft hem in het gebeuren. Deze schrijftrant draagt bij tot de levendigheid van het gedicht: de lezer wordt gedwongen aandachtig te zijn. Men lette eens op de aanhef der zangen. De eerste twee zijn een toespraak tot Florence; de derde begint met een uitroep, die even goed een vraag is: Ziet ge die boeiende groepen in 't verschie? Ook de vierde en vijfde beginnen met een vraag, de zesde met een uitroep; de zevende met een toespraak tot de lezer; de achtste met een toespraak tot Dante; enz. In deze toespraken wordt natuurlijk dikwijls de imperatief gebruikt, die ook de levendigheid verhoogt, daar de gang van het gedicht er plotseling door wordt onderbroken. B.v. tot de lezer: Zie 't Dante doen ... (IX, 7;) hoort toe hoe droef hij schreide! (X 165;) tot Dante: Zie Dante, zie de stede (XIV 102.) De gesprekvorm is een element van de oratorische stijl. Eveneens een element daarvan — dat om het herhaalde gebruik onze aandacht verdient — is de verbinding toegeving-these.

TOEGEVING-THESE

Dr. Smit beschouwt deze verbinding als de kern van al Potgieter's betogen.² Voorbeelden hiervan zijn:

¹ „Ga even opzij, ik kan niet zien.”

² Bijdrage enz. blz. 55.

Florence, zoet Florencel wie 't misprijze
Dat zich mijn blik naar ons verleden rigt

Gij wraakt het niet enz. (I 47, 48, 50).

Wie 't misprijze wil zeggen: toegegeven dat iemand het zou kunnen misprijzen. In de hoofdzin: *Gij wraakt het niet* volgt dan de these.

Schoon 't slecht en regt dier tijden was geweken,

Schoon 't volk maar half der zege zoetheid smaakte

Toch overstraalde uw wassend licht dat duister enz.

(II 37, 55, 73).

En moog voor hem de roos der min niet bloeijen,

Het volk bedeeft zijn schedel de' eikenkrans. (VII 5, 6)

Het zeer veelvuldige gebruik van deze verbinding toegevingthese heeft het optreden van de aanvoegende wijs en van het woord *mogen* zeer bevorderd. Zozeer zelfs, dat we soms conjunctieven en vormen van *mogen* vinden waar ze niet op hun plaats zijn. B.v.: Een stemming als mogt heersen in deez' wallen (V 8); Schoon 't fakkellicht mogt flikkren op de muren (V 72).

Om het „overdadig” veel voorkomen van deze vorm, ziet Dr. Smit er de uiting in van een „gefixeerde, innerlijke strijdhouding”.¹ Later een enkel woord meer hierover.

HERHALING

Een ander uitvloeisel van Potgieter's behoefte om te betogen en te overtuigen is de zucht om te herhalen. „Herhaling is in beginsel niet anders dan intensifiëren”, zegt Dr. Smit.² Soms toch niet. Ik bedoel die gevallen — en die komen zeer veel voor — waar herhaling nodig is voor de gang van het be-

¹ Bijdrage blz. 55 onderaan.

² Bijdrage blz. 60.

toog, na een uitweiding, of zoals Potgieter het noemt: een zij-sprong. Hij maakte die graag: „...lijnrechte wegen zijn mij onverdragelijk, voor mijn genoegen rijd ik nooit van Haarlem naar Amsterdam”.¹ Voorbeelden van zulke herhaling zijn o.a. vs. 47 in zang I, waar *Florence* uit vs. 23 wordt herhaald na de uitweiding over Hooft's bewondering voor de Medici's, en vs. 67 in de zevende zang, die *Gij*, vs. 61 herhaalt. Overigens ben ik het met Dr. Smit eens dat de herhalingen zeer intensifiërend kunnen werken. B.v.:

Gij dreigt hem 't *hart*, het teeder *hart* te breken. (VII 67).

Ik zou naar *haar* ook in deez' tooverbeemd,

Ik zou naar *haar* zelfs in den hemel haken (IX 136, 137).

Men denke hierbij ook aan de combinaties — die in het jambisch rythme zo uitstekend passen — door Dr. Smit „pluratief-iteratieve geminatie” genoemd,² zoals blijkt bij *blijk* (I 26); *gast* bij *gast* (II 33); *bron* bij *bron* (II 84); *kunst* bij *kunst* (II 99); *muur* bij *muur* (IV 12); *vonk* bij *vonk* (IV 18); *taak* bij *taak* (XI 28); *dal* bij *dal* (XI 37); *lam* bij *lam* (XVIII 128); *eeuw* bij *eeuw* (XX 50). Deze vorm komt, zoals uit deze voorbeelden blijkt, herhaaldelijk voor.

ALLITTERATIE

Ook een herhalingsvorm is de allitteratie.³ Als herhaling van een klank hebben allitteraties melodische waarde, maar bovendien geven ze aan de poëzie een nadrukkelijk karakter.

Wanneer men Potgieter's poëzie leest, bewondert men zijn macht over de taal in dit opzicht. De bewondering wordt wel-dra verbazing, als men ziet hoe hij altijd weer allittererende woorden weet te vinden. Begin bij zang I:

Florence, die me opeens uw *tal* van *tinnen*,

Van verre beurt in *zuid*er voorjaarszon, enz.

¹ De Muzen blz. 63.

² Bijdrage blz. 71.

³ Bijdrage blz. 72.

Het woord *zuider* heeft hij stellig om de allitteratie verkozen, boven het *gulden*, dat Huet had voorgesteld, blijkens de brief van 22 Dec. 1867.¹

Gij biedt mij mild wat vroeg mijn hart al won.
Op vleuglen der verbeelding voortgedragen enz.

Ach weerkeer tot de werkelijkheid des levens
Ach zege van het zinlijke in den mensch (VI 29, 30).

Waar klagt en kreet en gilt uit klove en krocht (VIII 94).

In het laatste voorbeeld vinden we ook een uiting van Potgieter's neiging tot parallelisme. Als hij het ene zo gezegd heeft, moet het andere ook die vorm hebben. In zijn methode van bouwen is zoeken naar evenwicht en vastheid één der eerste grondbeginselen. Hierdoor vindt men in zijn poëzie zo geweldig veel allittererende dubbeltallen. Dubbeltallen van woorden die elkaar aanvullen of herhalen, en van woorden die tegenstellingen uitdrukken. „Men zou zelfs kunnen spreken van een „techniek van het tweetal”.² Inderdaad! Om slechts enkele voorbeelden te noemen — ik telde er in *Florence* ongeveer 70, alleen van zelfstandige naamwoorden — aanvullende of versterkende subst.: ban en boeijen, blad en bloem (twee maal), bloesempracht — blaên, bloem en bes, boei noch bijl, huis en hof (twee maal), oog en oor (drie maal), veld en vloed (drie maal), wrok — wroeging.

Tegenstellend: het bleek — de blos (drie maal), geest — gemoed (twee maal), gemoed — gedachte, hoofd of harte (drie maal), kunst — kennis (twee maal), lief — leed, leed — lof.

Bijvoeglijke nw.: dof — diep, hoofsch — heusch, koel — klaar, kort — kernig, laaghartig — lichtvaardig; tegenstellend: laauw — laai, reinst — ruwst, schalk — statig.

¹ In de Brieven I blz. 213 is deze brief verkort opgenomen. Het weggelaten gedeelte, dat opmerkingen over verbeteringen van *Florence* bevat, is uitgegeven door Verwey in *De Beweging* 1908.

² Bijdrage, blz. 80.

Werkwoorden: beproefd — bezweken, bewonderde — benijdde, dulden — dragen, verrassen — verbazen; tegenstellend: beschouwen — bedrijven, verrukken — verscheuren.

Men ziet wel wat een grote plaats deze vormen innemen. Het is dus te begrijpen, dat ze belangrijk bijdragen tot het vaste en evenwichtige karakter van Potgieter's taal. Toch behoeft men niet te vrezen voor overcompactheid of saaiheid; daarvoor behoeden de plotselinge wendingen en overgangen hem voldoende.

KORTHEID

Schijnbaar geheel — in waarheid gedeeltelijk — in tegenpraak met het oratorische karakter van Potgieter's stijl is zijn streven naar korthed. Immers: „het gaat niet om de hoeveelheid gebruikte woorden, maar om een maximum aan mededeling bij een minimum aan gebruikte taalmiddelen”. En ook kunnen lange zinnen en veelsyllabige woorden een kenmerk van bondigheid zijn. Het is echter de herhaling „die als verbreding, verzwaring van de taalvorm, recht tegen het bondigheidsprincipe ingaat”.¹

Zien wij nu hoe Potgieter korthed en bondigheid bereikt.

Een middel tot korthed is het gebruik van verkorte woorden, zoals: spellen = voorspellen, verzellen = vergezellen, willig = gewillig, temoet = tegemoet, gulzaard = gulzigaard (het laatste is waarschijnlijk door Potgieter zelf gemaakt). Daarom vindt men zoveel dergelijke woorden bij hem. Daarom ook treft men zo vele afkappingen aan als: lent', dankb're, ving'ren. In vormen als: dankb're, dierb're, schrikb're is invloed van Bilderdijk en zijn school aan te wijzen. Het is hier weer zo: de vorm bestaat reeds, en Potgieter maakt er dankbaar gebruik van. Daarnaast komen ook voor: aanbiddren, burgren, rechtren, riddren, verspiedren, zustren. Verdere afkorting vindt men vooral in de rijmklanken:

werkw. biê, hoê, misdeê, ontgleê, (ontspoe) spoê, voê;

¹ Bijdrage, blz. 85 en 86.

zelfst. nw. beê, boô, te moê, scheê, steê, vreê, wâ (= wade), aêm, doôn, geboôn, leên, sieraên, trofeên.

bijv. nw. eêl; tevens archaïstisch — vergelijk voor de archaïsmen blz. 96 — zijn de verkortingen: gebloemt, lent, menigt; en bijv. nw. op e in plaats van -ige, b.v.: luchte, roemruchte, vochte.

Verkorting wordt ook bereikt door het veelvuldig voorkomen van:

1. *ten* en *ter* (vgl. de moderne poëzie Van de Woestijne en Geerten Gossaert), b.v.:

 Waarin de maagd niet steeds *ten* spiegel zag (II 38).

 Als troont Virgiel hem meê *ten* schrikgewesten (VIII 93).

 (Terwijl) de vrijheidszucht den weg wees *ter* victorie (XIX 3)

(Deze eigenaardigheid is door Dr. Smit niet vermeld.)

2. Door herhaaldelijk gebruik van genitieven, voor- en achtergeplaatst.

3. Door samensmelting van het lidwoord *de* met de volgende klinker, wat slechts nu en dan in het schrift wordt aangeduid, b.v. *van d'aard*, meestal wordt *de* voluit geschreven.

Hierbij wees Prof. de Vooys mij op iets merkwaardigs, nl. hierop, dat Potgieter zeer vaak die samensmelting toepast door de naamvals-n bij mannelijke woorden weg te laten, hij schrijft b.v. *voor d'ingang*. Men zou kunnen menen dat dit streed met Potgieter's eerbied voor de traditionele buiging, die hij zo streng in acht neemt, maar volgens de poëtiëk van die tijd was deze weglating als „dichterlijke vrijheid” nadrukkelijk geoorloofd, een bewijs dat men toen reeds deze n-loze vorm eigenlijk niet als on-Nederlands, of als minder beschaafd voelde.

PERSONIFICATIE'S

„Het tref”, aldus Dr. Smit,¹ „bij het lezen van proza en poëzie beide, hoe talrijk de woorden zijn die psychische toe-

¹ Bijdrage blz. 123.

standen, functies, of drijfveren aanduiden." Naar hij meent komt het gebruik van dergelijke abstracta voort uit een „overheersend beschouwende, redenerende, ook wel moraliserende geest”.¹

Dikwijls komen deze abstracta voor als personificaties. „Personificatie's zijn gepoëtiseerde abstractie's, generalisaties. De klassieke personificatie beperkt zich niet tot het gebied van het morele (Geloof, Deugd, Min, enz.); er zijn ook politieke — deels collectieve — (De Nederlandsche Maagd, Oorlog, enz.), verder de jaargetijden (Lente, Zomer, enz.) en de maanden (Mei). Voor de kunsten dienen de Muzen; de wetenschappen kunnen ook gepersonifieerd worden (Historie).”²

„In de zeventiende eeuw bezitten de personificaties nog een barokke levendigheid, in de negentiende eeuw worden ze nog wel als waardige symbolen gebruikt, maar dikwijls ook zijn ze verbleekt en tot begrip geworden.”³ En verder: „er is een breuk tussen werkelijkheid en bovenwerkelijkheid; de vermenging van beide lost zich niet op in één schoon beleven, maar blijft een troebel geheel, waarin de zgn. „oneigenlijke zegswijzen” inderdaad oneigenlijk zijn en als zodanig hinderen. Bij Potgieter is de personificatie gewoonlijk tot begrip geworden.”⁴

Naar het mij voorkomt hebben de personificaties van landen en steden bij Potgieter nog de waarde van „waardige symbolen”. Hij gebruikt ze veel en werkt de beelden uit. Wanneer hij b.v. zeggen wil dat de Engelsen hun helden vooral eren om de jeugd tot navolging aan te sporen, zegt hij dat in deze vorm:

Sints vlecht Brittanje er haar doorluchtste namen

Ter glorie niet van hare lokken zamen,

Ten prikkel: maak deez' plaatse u waard o, jeugd! (XV 79, 83, 84.)

en dat Italië de helden eerde:

¹ Ibid.

² Bijdrage blz. 127.

³ Ibid.

⁴ Bijdrage blz. 128, 129.

Het fiere hoofd gebogen in den kluister (XV 89.)

De stad Florence is het sterkst gepersonifieerd in deze regels:

Zie de stede / Waar zij zoo blijd 't aeloud tehuis ontsluit,

Alom gelijkt ze een zedig zoete bruid,

Gelukkigst met haar bruijgoms gaaf te prijken!

Een zweem van vocht omhuift dat oogenaar enz. (XIV 100 vgg.).

In de tweede plaats vinden we personificatie's van eigenschappen. Een goed voorbeeld hiervan zijn de volgende regels:

Hem zweefden orde en heur gespelen voor:

De vlijt in de 'arm een schoof van volle halmen,

De vreugde omstraald van frisschen bloemengloor, (XI 39—41).

Hier zijn *orde* en haar *gespelen*, *vlijt* en *vreugde* nog werkelijke figuren, zoals men ze op oude prenten wel ziet afgebeeld. Zo wordt ook de vrijheid gepersonifieerd, en het beeld vaak uitgewerkt. Zij is een stralende, gevleugelde vrouw, haar wiken beschutten Hooft's wieg voor de valse schittering der vorstengunst (I 31, 32). Hoe kunt gij menen dat de Vrijheid zal komen uit de veldheerstent van de keizer?" vraagt Dante's genius hem bij de strijd van Hendrik VII tegen de Italiaanse steden (XI 104). Geloof, kunst en verbeelding worden eveneens als levende wezens beschreven:

En kunst bij kunst verhief de smachtende oogen (II 99).

en:

De(n) herdersknaap der schilderkunst zoo lief

Sints zij in 't veld, waar hij zijn lammren weidde,

Bespiedde hoe zijn staf op steen die bragt enz. (IV 30—32)

't Gelove zal de „onbedriegbre gids" der verbeelding zijn, als zij in het ruim haar schachten ontplooit (X 30). En 't Geloof zal Dante in de hemel van star tot star rigten (XIII 51). Hier moet men in het geloof de figuur van Beatrice zien. Anders is het in de volgende gevallen:

het vroom geloof straalde de rusting af (XIII 163). Dit betekent: de kruisridders straalden van vroomheid.

't *Geloof zag zijn wonden blinken* (XIV 21), d.w.z. de gelovige broeders zagen zijn wonden. Op deze soort beeldspraak, metonymia's, kom ik straks terug.

Geheel verbleekt zijn de personificaties van: godgeleerdheid (X 20, 21), geschiedenis (XVII 358 vgg), handel (II 21 en 91) en nijverheid (II 83), en de faam (VII 15, IX 42 en X 268).

Ze moeten als reeds conventioneel worden beschouwd. Als niet gezien, schaden ze de plastiek.

Veel talrijker, ja talloos, zijn de plaatsen waar alleen in de vorm een personificatie aanwezig is. Het beeld is dan verdwenen, maar het begrip ontleent er een eigenaardige versterking aan. B.v. *Eerlijkheid sloeg de gulden wigtig* (II 19, 20), d.i. de burgers waren zó eerlijk, dat ze enz. Gastvrijheid taste al wat ze rijk was saam (IX 44) = de gastvrije broeders hadden enz. Niet: de ernstige gastheer en de schone gastvrouw verwelkomen de gasten, maar *ernst en schoon* zelf (III 3). Niet: een vernuftig man legde de spoorweg door de Appenijnen aan, maar: een *vernuft* (I 65).

Men noemt deze beeldspraak: metonymia; het beeld berust niet op vergelijking maar op een betrekking. Vergelijk ook de voorbeelden hierboven. Men ziet dat door deze methode van ineens en alleen het belangrijkste te noemen, nl. dat de man vernuftig, de gastheer ernstig, de burgers eerlijk en de broeders gastvrij zijn, een grote kernigheid ontstaat. Deze zegswijze spaart steeds woorden uit. Zeer sterk ziet men deze korthed in: *nog waakt des meesters klagt* (IX 80) = de meester is nog wakker en klaagt; *zijn zelfverwijt gedenkt met blozen* (IX 85) = hij verwijt zich zelf zijn ontrouw en bloost van schaamte daarover; *Wend om den boeg, beveelt der manschap beê* (XIII 192) = zij smeken zó dringend dat hun smeken een bevel wordt; *wat mijn vlijt zich won* (X 305) = wat ik won doordat ik vlijtig was.

Grote directheid wordt bereikt — maar dit is geen kwestie meer van beeldspraak — met uitdrukkingen als: *de leuzen*

riepen (II 60, 61); en: *kreten gaan gillende op* (VII 43, 44). Ook een zegswijze als de volgende geeft iets levendigs, iets actiefs, en is tegelijk zeer beeldend: *'t kleurig glas heft tafereelen omhoog* (XIII 140); *naast de kerk beurt zich een toren* (XIII 103), *groen beurt zich langs de baan* (XVI 4). Tafereelen waren gebrand en geschilderd op de kerkraden, men kan ze niet van dichtbij zien, het glas *heft ze omhoog*, men moet er naar op kijken; die toren *staat* daar niet, zie, hij *rijst* omhoog, hij verheft, *beurt zich*; de straten zijn maar niet eenvoudigweg versierd, neen, het groen zelf schijnt deel te hebben aan de feestvreugde, *het slingert zich* langs de huizen, het *beurt zich* langs de baan.

Een gevolg van het gebruik van dergelijke gecompliceerde uitdrukkingen is soms een vermenging van gehoor- en gezichtsbeeld. B.v.: *als dringt me hengstgebriesch in de ooren, En hoefgedruisch van vonk bij vonk doorspeeld* (IX, 17, 18); *het golfgeruisch, een zee van vloeiend vuur* (IX 128); en: *een scheemring die al wemelende zingt* (X 316).

Ik geloof dus dat men in Potgieter's personificaties en metonymia's, behalve een voorliefde voor abstracta, een middel tot korthed moet zien.

ARCHAISMEN

Een stijlelement dat de oppervlakkige tijdgenoot en dezelfde soort lezer van heden misschien afschrikte en afschrikt, is het archaïsme. Archaiseren is het weer opnemen van verouderde woorden en woordvormen. Waarom deed Potgieter dit? Drost en Bakhuizen waren er in voorgegaan, hij volgde hen. Dr. Smit heeft kort de reden geformuleerd. „Het is mogelijk dat schrijvers verouderde woorden en uitdrukkingen in hun taal opnemen om hun schoonheid, kracht, tekenachtigheid, of omdat de gevoelswaarde van de bewonderde tijd ze als een schone sfeer omgeeft.”¹ Zowel het een als het ander is

¹ Bijdrage blz. 157

bij Potgieter het geval. Voorbeelden van archaïsmen zijn:

1. Zelfstandige naamwoorden op -e zoals: sterre (I 55), burgerije (II 12), wolle (II 16), ruste (II 66). Deze verlenging kan echter ook voorkomen om der wille van het rythme, hetgeen in de laatste twee voorbeelden het geval kan zijn.
2. Werkwoordvormen in de 1e pers. enk. op -e. B.v. hier droome ik hem (IV 23), 't herleven voele ik (hoewel deze e's door samensmelting vervallen, schreef Potgieter ze toch), zonder dat mijn glorie prijs ik geve, de smaad is 't niet waarvoor ik beve (XII 82 en 84).

Bij 1 en 2 moet echter worden opgemerkt dat Potgieter reeds vóór zijn kennismaking met Drost en Bakhuizen, zulke vormen schreef. Men vindt er vele wanneer men van de *Verspreide en Nagelaten Werken* de bundel *Poesy I* opslaat. Wellicht begon hij ze te gebruiken onder Vlaamse invloed. Men herinnere zich het verblijf te Antwerpen van 1827—'30. In het Vlaams komen dergelijke vormen tot op de huidige dag voor.

3. De woorden: des (XII 51) en dies (XX 21) = daarom, echter, in de verbinding en echter; geen derde bode kwam, *En echter hoe de blikken zich verduistren* (V 50); en: vast = voortdurend. *Hij waarschuwt vast* (VII 82); *Zij naadren vast* (X 151).

Verder de zelfst. nw.: dorperheid, flonkerbag, genet, genucht, kling, mare, schaauw, stonde, trits, veede, wraakfool. Pseudo-archaïstisch is gleuve (XX 11) en misschien ook heupe (XVIII 78), al bestaat dit in het Middelnederlands wel.

Bijv. nw.: aeloud, laaie, pril, veer, vreemd.

Werkwoorden: marren, prachen, prangen, verzwinden. Een pseudo-archaïsme, maar feitelijk een germanisme is: tuyschen, dat in oude taal dubbelen betekent, maar bij Potgieter: ruilen (XI 44).

Analogieën naar archaïsmen, door Potgieter zelf gevormd, zijn constructies als deze: de overtreffende trap zonder lid-

woord. B.v. *de hand blijft langst op 't hoofd der dochter dralen* (XIV 89); *de witte lelie straal' vrij reinst en hoogst, wij zustersteden enz.* (XVI 32, 33); en de vorm met *op 't* B.v.: *Hier waar op 't hoogst Casella's zang hem streelde* (IV 35); *bij zulker starrenschijn / op 't mildst bestraald* (X 50, 51). *Op 't innigst sprak 't haar louterend berouw* (XVI 16).

Pseudo-archaïstisch zijn de — door Potgieter zeer geliefde — samenstellingen met *-ziek*: *'t woelziek graauw* (II 116, XVII 216); *de wisselzieke faam* (X 268); *een spotziek lachje* (XI 79).

Tot de archaïsmen rekent Dr. Smit ook de vele 2e en 3e naamvals-vormen enkelvoud en meervoud, hoewel hij er de woorden van Van den Bosch aan toevoegt: „Ze waren bij het geslacht, dat opgevoed werd met de grammatica van Weiland of de copieën daarvan, niet ongewoon.”¹ Ons doen dergelijke vormen als de volgende zeker ouderwets aan: *'t strenge schoon dier* statige gebouwen (I 25), *Toen Uw volk zijn lot den vroedsten toevertrouwde* (II, 1, 3), *'t bed des strooms* (II 9), *vleuglen die der nijverheid hij gaf* (II 22), *gij hield den blik der vrijheid toegewend* (II 74).

Op grond van de toenmalige grammatica gebruikte Potgieter ook een vrouwelijke derde naamval in 't meervoud: *der*.

Bij de vele verbuigingen komen ook onjuiste naamvals-vormen voor: B.v. naar *Gode*.

Potgieter maakt ook zelf nieuwe grammatische verbindingen. B.v. *wier aller hart*, en: *velerlei miskennens* (XVII 349).

Voorts moet nog worden genoemd de vóórgeplaatste genitief, die eveneens archaïstisch is en meermalen bij Potgieter voorkomt. B.v. *des jongskens vingergreep* (VIII 106), *dier armen harte* (XII 10), *dat omziens kille schrik* (XVII 13).

Zeker hield Potgieter de naamvals-vormen behalve om hun eerbiedwaardigheid, ook om hun korthed in ere.

De neiging tot substantivering — door Dr. Smit terecht opgemerkt in zijn 5e hoofdstuk — die bij de personificaties

¹ Bijdrage blz. 164.

al ter sprake kwam, leidt nog tot een eigenaardigheid waarop moet worden gewezen, nl. tot het invoegen van een object, zoals: dat *kloosterrust* benijden (IX 97) in tegenstelling met: ondanks 't maar wisselen *van boeijen* (XIV 117). Ongewoon is ook het gebruik van een relatief *hetgeen* in: Als 't ruimste huis 't *geen* 't christelijk Rome stichtte (XIII 179).

NEOLOGISMEN

Neologismen, in de periode na '80 zo talrijk, zal men bij Potgieter niet veel verwachten. Toch ontbreken ze niet. In tegenstelling tot Beets, die altijd het geijkte woord kiest, zoekt Potgieter steeds naar ongewone of nieuwe woorden. Hij droeg daardoor bij tot de vernieuwing der taal. Hij vormt naar analogie nieuwe afleidingen met *her-*, b.v. herdagen (X 180), en elders: hervonkten; met *ont-*: ontsnorren, met *tegen*: tegenhijgen (VIII 88). Nieuw is zijn zelfst. nw. dwarel (XIX 59) = dwarreling, dat in de woordenboeken ontbreekt; verder een vrouwelijke *gidse* (XVII 179) en het eigenaardige *omziens*. Ik ben het met Dr Smit eens dat deze vorm liever opgevat moet worden als een genitief, dan als een nominatief, zoals Prof. Muller heeft voorgesteld.¹

Een aardige nieuwe samenstelling is het woord: keerklink = antwoord (XVII 11).

SYNTAKTISCHE EIGENAARDIGHEDEN

Wij hebben niet de bedoeling Potgieter's syntaxis hier te behandelen, maar willen alleen wijzen op enige Potgieteriaanse, telkens terugkerende constructies, die de tegenwoordige lezer of vreemd aandoen, of onduidelijk voorkomen:

1. De voorkeur voor een splitsing als deze: *dus onedel een gemoed, te rap een rit*.
2. Het woord *wie*, dat een bijzin inleidt kan zijn of alwie of

¹ Vgl. Bijdrage blz. 92.

hij die, „Voor eeuwig leeft *wie* Gode in waarheid kent” (XIII 234) of *hem*: Ter slinke zien wij uit des voortijds kimmén / *Wie* Dante's dicht weleer een jongrenstoet / Hier duiden mogt, langs 't goud dier transen klimmen (XVII 46—48).

3. Zinnen met *als*: zeelucht *als* elders vroeg die steef (II 92); een lachje *als* eens ons dat der englen blijk' (III 35); een hartstogt *als* nog nooit hem heeft geblaakt (III 39).
4. Eigenaardige woordorde in bijzinnen door het persoonlijk vnw. als onderwerp naar achter in de zin te brengen, nà voorwerp of bepaling. B.v.: sints tolken *ze* vond; eer 't hoofd *gij* boogt; als d'afgezant *hij* zoekt; zelfs in: dat nà *zij* oogt.

Ook in vraagzinnen vindt men deze verschuiving: Wat weelde mag in ruil mijns roems *ik* willen? Prof. de Vooy's verzekerde mij, zich deze woordorde — ten bate van het alternerende rythme bevoorrecht — bij geen andere dichters uit die tijd te herinneren.

Het is met al deze stijlmiddelen zo: ze zijn niet nieuw of ongebruikelijk — uitgezonderd de laatstgenoemde eigenaardigheid — maar Potgieter hanteert ze met zoveel ernst en overtuiging dat een nieuwe stijl ontstaat: de Potgieteriaanse: wel-sprekend, sierlijk, bondig en evenwichtig. „Hij gaf een renaissance van de Renaissance.”¹

Florence ontstond uit „impuls en overleg”, zei Verwey. Uit het voorgaande is wel gebleken met hoeveel overleg Potgieter is te werk gegaan. Dit blijkt ook nog als men het handschrift beschouwt. Handschrift is eigenlijk een te groot woord. Toen ik enige jaren geleden in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek, waar Potgieter's boekerij en papieren worden bewaard, er naar vroeg, was daar juist, tussen het handschrift van *Het Leven van Bakhuizen* in, een aantal blaadjes *Florence*

¹ Verwey Proza VII, blz. 11.

gevonden.¹ Het formaat is 20,5 bij 20,2 cm. Op de achterzijde der bladen staan allerlei aantekeningen. Of moeten we misschien zeggen dat de verzen op de achterkant van kladpapier werden geschreven? Potgieter was zuinig met papier; we vinden aantekeningen op vele soorten papiertjes, zelfs op de achterkant van een rouwkaart. De bladen zijn genummerd: 5, 13—21, 39—54, 62—81, 92—100; wat blz. 101 is, heeft geen nummer; anders, maar ogenschijnlijk met dezelfde hand genummerd zijn er dan nog: 7, 9, 58—60, 81. Deze bladen bewaren dus fragmenten van de oorspronkelijke tekst. Het is niet met zekerheid te zeggen, of dit klad- of net-handschrift is. De gedrukte tekst wijkt op vele plaatsen enigszins af, maar het is mogelijk dat Potgieter die veranderingen op de drukproef heeft aangebracht; het was zijn gewoonte daarop nog te veranderen. De vele verbeteringen in het handschrift en de afwijkingen van de eerste druk geven, hoewel het meest om kleinigheden gaat, blijk van grote zorgvuldigheid. Elk woord is gewogen voor het is gekozen. Als voorbeeld diene het facsimile, waarop men kan zien dat de laatste regels zijn verbeterd, en ten slotte in de druk nog weer veranderd werden.²

¹ A.U.B. nr. A j 32 I-III.

² Het is niet overbodig dit slot van Florence, zoals het in Potgieter's handschrift bewaard is gebleven, en door ons gereproduceerd, in druk toe te voegen:

Maar als weleer bezielt zijn vrome gloed!
 Werd ooit een vorst zoo blijd door aller oogen
 Met zulk gejuich door aller hart begroet?

Onsterflijk is op aarde slechts het schoone,
 Vermaagschapt zijn alle eeuwen in 't gemoed,
 En toch, wat dank ons handen beuren toone,
 Wat paarlend vocht langs bleeke wangen schiet,
 Hij heft den blik, ten blijk dat hij de kroone
 Voor alle gave alleen den Gever biedt!

„Wordt reiner door in 't Schoon Hem meer te minnen”

~~Zijn zegen is 't, (wat) zijn zegel op zijn lied!~~
 Wie buigt zich bij den afscheidszegen niet.

„Impuls en overleg”, het karakteriseert evenals het latere „droom en tucht”, prachtig de innerlijke strijd die Potgieter streed, die ook, zoals we zagen, in zijn stijl tot uiting kwam.

Hierin ligt het geheim van zijn — en eigenlijk van alle kunst — de dromen te laten leven, máár onder tucht, aan de impulsen gehoor te geven, máár met overleg. Wie de opmerking maakt: maar al die tucht, al dat overleg, dat kan toch niet echt dichterlijk zijn, daar komt maakwerk van, die zou ik ten eerste willen wijzen op de oorspronkelijke betekenis van het Griekse ποιητης die *maker* is, en ten tweede op een woord van de dichter Albert Verwey: „dichters zijn geen vogeltjes, die maar gaan zitten zingen”. Wie dit niet geloven wil, zal noch Dante noch Potgieter kunnen waardenen.

WAARDERING DOOR TIJDGENOTEN
EN LATERE BEOORDELAARS

Waardering heeft Potgieter's gedicht bij zijn verschijning nauwelijks gevonden, nog minder een grondige beoordeeling. Een uitzondering vormt, begrijpelijkerwijze, die van zijn vriend Busken Huet. Op de vijfde November 1868 zond Potgieter hem zijn zo juist voltooide bundel *Poëzy I*. Ruim een half jaar later (22 Augustus 1869) na de ontvangst van het nummer van de *Javabode*, dat de recensie van zijn bundel bevatte, schreef Potgieter: „... Nederland¹ en De Spectator² mogen van mijn Poëzy hebben gewaagd, Gij zijt de eerste de eenige, die Florence heeft beoordeeld.” Potgieter was namelijk met lof, hoe oprecht ook bedoeld, niet tevreden. Kort te voren had immers de Gids-redakteur P. A. S. van Limburg Brouwer, onder het pseudoniem Mr Abraham van Luik, in het tijdschrift *Nederland Poëzy I* uitbundig geprezen: „Een ster gelijk er nog maar eene zeer enkele, zóó al eene, aan onzen dicht-hemel gloort, en die een glans geeft niet voor den dag van heden alleen maar bestemd om ook in later tijden nog, zoo lang de Dietsche tale leeft, te blijven lichten nevens dien van een Huygens en een Hooft, van een Bilderdijk en een Da Costa.” Vervolgens geeft deze recensent een aantal citaten uit de bundel. Genaderd tot het grootste gedicht zegt hij: „Dan, het wordt meer dan tijd onze strooptocht te staken. Gaarne namen we nog 't een en ander over uit het schoone, in doorgaans even vloeyende als voor den dichter zelven door rijm en maat moeilijk geschreven verzen, „Florence”, dat een groot gedeelte van den bundel beslaat en waarin ons op

¹ *Nederland* 1869 I, blz. 112—120. Vgl. de inleiding van P. N. van Eyck bij de uitgave van Akbar. Inleiding blz. 7.

² *De Nederlandsche Spectator* 16 Jan. 1869, blz. 20.

meesterlijke wijze den bakermat der Zuid-Europeesche Kunst, met haar Dante, haar Ariosto en haar Torquato Tasso wordt voorgetooverd . . .”

Vosmaer schreef in de *Spectator*¹ in een bespreking van Doré's illustraties bij Dante: „De vlugheid van den illustrator dreigt soms in vluchtigheid over te gaan”, en verder: „Zoo ooit dan waren bij eene illustratie van Dante, strengheid, nauwgezetheid van geweten, doorwrochtheid de eerste plichten. Merk de piëteit op waarmee een denker — een dichter-gemoed als dat van onzen Potgieter in zijn nieuw poem *Florence* tot Dante nadert, hem bepeinst en in eigen taal en dicht hem weergeeft en illustreert. Zijn terzinen zijn niet vlug en spiritueel geboetseerd, maar als schoone cameën gesneden en doorwrocht.”

Lange tijd zou Huet de enige blijven; alleen deed Mr. J. Bohl² in de *Rekenschap* achter zijn vertaling van de verschillende delen van de *Divina Commedia* een grove uitval tegen Potgieter. Hij sprak van „verminking van Dante's zinrijken bouw”, „dergelijk vandalisme in Nederland en elders” gepleegd, enz.,³ waarmee hij o.a. Potgieter's fragmenten bedoelde.

Merkwaardig is het, dat het een van de Tachtigers is geweest, een van die dichtergeneratie, die bijna alles afbrak wat onmiddellijk vooraf was gegaan, die het eerst uitvoerig over *Florence* heeft geschreven. Onder de schuilnaam *Homunculus* wijdde Albert Verwey er in 1883 drie artikelen aan. Later (1901) werden deze artikelen, omgewerkt en uitgebreid, opgenomen in het *Tweemaandelijks Tijdschrift*, en in 1903 herdrukt in de bundel: *Luide Toernooien*.

In 1896, dus na een stilte van 13 jaar, besprak J. H. Groenewegen in zijn Potgieter-biografie ook het gedicht *Florence*.

¹ De Nederlandsche *Spectator* 16 Jan. 1869, blz. 20.

² Potgieter heeft deze Mr. Bohl gekend; hij schatte hem niet bijzonder hoog, zie zijn brief van 19 Febr. 1874 aan Huet, III, blz. 339.

³ Mr. Joan Bohl. *De Goddelijke Komédie*; in Nederl. Terzinen vertaald. Amsterdam 1876—1880.

Enige jaren daarna (1901) gaf J. B. Meerkerk het gedicht afzonderlijk uit; sindsdien bleef het stil, op de besprekingen in de handboeken van Kalff (1912) en Te Winkel (1918) na.

Hoe is het mogelijk, vragen wij ons af, dat een zo groot kunstwerk zo onopgemerkt kon blijven. De verklaring moet allereerst gezocht worden in de tijd van verschijning, het jaar 1868. Sedert drie jaar was Potgieter uit het openbare letterkundige leven verdwenen, sedert drie jaar had men niets van hem gehoord. Voor de ouderen was het de tijd van Beets, Hasebroek, De Génestet, voor sommigen nog van Bilderdijk; voor de jongeren was het de tijd van Multatuli en Vosmaer. Het valt niet te ontkennen: Potgieter was op de achtergrond geraakt, en zelf heeft hij niet de minste poging gedaan om weer naar voren te komen; nooit heeft hij het spreekgestoelte beklommen om te lezen of te verhandelen, nooit meer heeft hij werk in Nederlandse tijdschriften gepubliceerd.

Maar behalve in de tijd en Potgieter's houding lag de oorzaak, en dat niet het minst, in de aard van het gedicht — en misschien komt ook de plaats waar het verscheen in aanmerking: onopvallend achter in een bundel reeds bekende gedichten. Want hoewel het slechts een betrekkelijke waarheid is, dat Potgieter het publiek zijn onverschilligheid met woeker teruggaf¹ — het heeft hem wel degelijk gegriefd dat het Nederlandse volk hem zo weinig apprecieerde — voor dit werk geldt het absoluut. Ook hier is Potgieter niet tot het publiek afgedaald. Al deze omstandigheden moeten wij dus als de verklaring van het aanvankelijk weinig roemruchte bestaan van *Florence* beschouwen.

Thans volge een overzicht van de besprekingen.

„Uit het oogpunt der doorwrochttheid laten mijne beschouwingen, geloof ik, alles te wenschen over,” schreef Huet aan Potgieter (18 Juli 1869). Inderdaad zijn het slechts losse opmerkingen, maar ze zijn zeer indringend en juist. Potgieter was er dan ook buitengewoon verheugd over.

¹ Busken Huet, Litt. Fant. en Krit. III, blz. 43.

„Scherpzinniger ontleder dan Gij zijt heb ik nog niet aangetroffen” . . . „Iemand zoo juist definieeren: „dichterlijk waarnemer”, zoo volkomen apprecieeren, wie kan het dan Gij?”¹

„Dichterlijk waarnemer” noemde Huet hem dus, naar aanleiding van *Florence*, „dat al de voorgaande zangen (in de bundel) in breedte van opvatting en hoogte van vlugt overtreft”,² tot Potgieter’s tevredenheid, en ook tot de onze.

Zien wij hoe zijn verdere waardering luidt. Huet vindt in deze bundel verzen,³ „die met één trek een geheelen dichterlijken toestand dichterlijk schilderen in ongemeen welluidende dichterlijke taal”. Verder spreekt hij van: „schilderijen met woorden”. „Alles is Potgieter aan de stijl, koloriet, conceptie gelegen”. Uit deze en andere uitspraken blijkt Huet’s karakterisering van Potgieter’s kunst als *visueel*.⁴

De kracht en de verdienste dezer kunst liggen volgens hem in haar objectiviteit. Maar hiermee is zij niet volledig gekenschetst: „Naast dat objectieve en als evenwijdig daar-

¹ Potgieter aan Huet, 22 Aug. 1869.

² Litt. Fant. en Krit. III 34.

³ Dit wordt gezegd van de voorgaande zangen. Gezien de vorige aanhaling geldt dit dus ook voor *Florence*.

⁴ Is het profanatie te zeggen, dat *Florence* een cultuurhistorische-biografische film van de eerste rang zou kunnen opleveren? Huet sprak reeds van een reeks „dissolving views”, daar het begrip en woord „moving pictures” hem nog niet bekend waren. Hoe zou Potgieter, met zijn visuële instelling, genoten hebben van goede historische films, al zou hij de kleuren gemist hebben. Ook tot voordracht leent het gedicht zich: Royaards had het in zijn jonge jaren ingestudeerd, en ook nu nog zou een goed voordrager er triomfen mee kunnen behalen. Door zijn levendigheid en zijn ingewikkelde zinsbouw kan het dichtstuk makkelijker horende dan lezende opgenomen worden. In de tijd die achter ons ligt, was het als het ware testmateriaal geworden voor hoofdacte-candidaten. Het is in Nederland nooit gunstig voor een dichtstuk, wanneer het onderwijs er zich van meester maakt. Zo ging het met Staring, zo met Potgieter. Ook Staring herleeft en zal bij een uitgebreide kring van Nederlanders gehoor vinden. Hoeveel te meer Potgieter.

mede, loopt een duidelijk herkenbare subjektieve stroom”¹

Ten derde zegt Huet, over de vorm, dat: „rijm en maat niet alleen geen hinderpalen, maar hulpmiddelen zijn”² Potgieter kan hierover dus naar willekeur beschikken, maar tegelijkertijd is hij een schrijver, „die, uit eerbied voor zijn onderwerp . . . de huismiddelen der kunst versmaadt”³ En verder nog: „Potgieter’s verzen zullen nimmer populair worden. Steeds zal de groote menigte der half beschaafden met grond tegen hem kunnen aanvoeren, dat een zegswijze gelijk de zijne aan het ongeoorloofde grenst.”

Huet’s enige bezwaar tegen het gedicht komt aan den dag als hij de inhoud bespreekt. Dit betreft de opvatting van Dante, en komt voort uit zijn van Potgieter verschillend inzicht in de politiek. Het is dus niet van artistieke aard. „Mijns inziens is de schoonheid van dit gedicht voor een gedeelte ondergegaan in ’s dichters geloof aan de alleen zaligmakende Italiaansche Eenheid, en zou zijn Dante nog veel sprekender op den voorgrond getreden zijn, indien hij den onsterfelijken Florentijn niet bovenal met de burgerkroon versierd had.”⁴

Potgieter heeft hierop geantwoord: „. . . slechts waar de politiek in het spel komt, is Uw anders zoo heldere blik bevangen”. En even later: „Dante’s burgerkroon, — de eenheid van Italië, Gij moogt er niet meê spotten, — als er van Europa iets over zal blijven, vis à vis de Nieuwe Wereld tegenover het Anglosaxische menschenras, dan moeten de volken zich ontwikkelen en hunne vorsten boven het hoofd wassen.”⁵ Potgieter’s beschouwing van Dante is steeds diezelfde gebleven. Nog in ’74 schreef hij aan Huet: „Gijlieden studeert Dante, — en wordt de Florentijn U allengs zoo niet een type van, dan toch een strijder voor burgerlijke vrijheid, voor de eenheid zijns volks?”⁶ Men ziet het: burger, zoals Potgieter het woord

¹ Litt. Fant. en Krit. III, blz. 44.

² Blz. 39. ³ Blz. 38. ⁴ Blz. 45.

⁵ Brieven II, blz. 220, 221.

⁶ Brieven, III, blz. 339.

gebruikt, is: strijder voor vrijheid en eenheid, voor het Recht.

Wanneer wij voorlopig een bespreking van Verwey's artikelen in De Amsterdammer (1883) terzijde laten, volgt dan nu¹ de vrij nauwkeurige ontleding, die Groenewegen heeft gegeven (1894). Zijn appreciatie ligt geheel opgesloten in die ene volzin aan het slot: „Potgieter heeft in zijn isolement een grootsche schepping voltooid; de waarde van dit kunstwerk overtreft zijn gebreken”.² Het is trouwens meer een constatering dan een conclusie. Groenewegen heeft meer aandacht besteed aan de gebreken dan aan de verdiensten, en wáár hij waardeert is zijn toon min of meer verontschuldigend. B.v. „... men zal moeten erkennen dat slechts frissche en krachtige verbeelding dit inderdaad grootsche plan heeft kunnen ontwerpen en dat eene veelzijdige historische en letterkundige kennis gepaard aan fijnen smaak dit heeft kunnen ten uitvoer brengen op de wijs als is geschied.”³ „Er spreekt een zin voor het schoone uit, waarvoor men slechts hulde kan brengen.”⁴ Met verwijzing naar het artikel in De Amsterdammer, noemt ook hij, evenals Huet, de tekening de hoofdzaak, en deze is wel geslaagd: „het beeldrijke en het schilderachtige dingen om den voorrang”.⁵

Onoverkomelijke bezwaren heeft Groenewegen tegen het rijmschema, d.w.z. tegen de verandering van Dante's rijmschema, die Potgieter „zich veroorloofde”. „Hij bouwt in andere orde, en laat mij dit er bij voegen, niet in zijn voordeel.”⁶ Deze bezwaren zijn in vier punten samen te vatten:

Ten eerste mist Potgieter's couplet-bouw het bedachtzame en kunstvolle dat Dante heeft. De eerste versregels hebben de meeste kracht, waardoor de tweede alle kracht missen en

¹ In jrg. XI van „Noord en Zuid” (1888) staat een lange, bewonderende, maar aan de oppervlakte blijvende bespreking van „Florence” door Willy. (In de afzonderlijk gepagineerde Bibliotheek, blz. 39). Wij kunnen met de vermelding hiervan volstaan.

² J. H. Groenewegen, Het Leven van E. J. Potgieter, blz. 348.

³ Ibid, blz. 344. ⁴ Ibid, blz. 344. ⁵ Ibid, blz. 336.

⁶ Ibid, blz. 335.

de derde middelmatig worden. Hierdoor is er geen voldoende afsluiting.

Ten tweede. Bij Dante heeft ieder vers betekenis, bij Potgieter niet. Daardoor ontstaat matheid die het nadeel van de bouw verscherpt.

Ten derde: Bij Dante staat iedere zang op zichzelf, bij Potgieter niet. Doordat hij zijn zangen nu eens met de eerste, dan weer met de tweede of derde rijmklank laat beginnen, ontstaat ongelijkheid van toon. Dante is in dit opzicht vrij, Potgieter is afhankelijk.

Ten vierde. Hetzelfde bezwaar geldt voor het einde der zangen. Potgieter is daarin evenmin vrij, daar de zangen onderling afhankelijk zijn, derhalve moet de slotregel „zwak, zelfs overbodig zijn”. De ontstane verscheidenheid van toon schaadt de eenheid van het gedicht, „de grilligheid verdrijft den classieken eenvoud, die voor dit onderwerp wordt vereischt”.¹

Behalve tegen de vorm oppert Groenewegen vragenderwijs nog enige andere bezwaren: zou een bespiegelende opvatting niet meer met het onderwerp gestrookt hebben dan een schilderende; zou het niet wenselijk geweest zijn de toon zuiverder te bewaren dan op veel plaatsen is geschied, en is er niet te veel licht geworpen op Dante's liefde voor Beatrice en te weinig op andere kanten van zijn leven?

In tegenstelling tot Busken Huët vindt Groenewegen niet dat Dante te veel als politieke held is getekend. „Dante was vóór alles een politiek martelaar en Potgieter heeft daarom juist en scherp geoordeeld om dit op den voorgrond te stellen.” Hij had wat meer licht op andere zijden van Dante's bestaan gewenst, „wat minder romantische denkbeelden”.²

Vrij nauwkeurig noemde ik Groenewegen's bespreking. Uitvoerig maar toch vaag blijft evenwel zijn beschouwing van het gedicht. Bij geen enkel van de bezwaren en aanmerkingen

¹ Groenewegen, blz. 347.

² Ibid, blz. 348.

is een bewijsplaats aangevoerd, waardoor het betoog enerzijds krachteloos, anderzijds onweerlegbaar wordt. Men heeft voortdurend het gevoel, dat Groenewegen zich verplicht voelt het gedicht te bewonderen, maar dat deze bewondering niet diep gaat.

Bij de opeenvolgende waardering moet nu worden genoemd J. B. Meerkerk's uitgave van *Florence*, „toegelicht en verduidelijkt” (1901). Immers deze uitgave ontstond op grond van een onverdeeld gunstige appreciatie. Over het gedicht zelf heeft Meerkerk echter niet meer geschreven dan enkele opmerkingen in de inleiding, die verder bestaat uit een kort overzicht van het leven van Dante.

J. Winkler Prins schreef in een opstel „De droom in de Litteratuur”¹ naar aanleiding van *Florence*: „het is één van de weinige meesterstukken waarop onze 19de eeuw kan bogen”, en over de geringe waardering, die het ondervond: „Maar er zijn liederen, die het zelfs den almachtigen Schepper kwalijk nemen, het goud niet aan de oppervlakte gestrooid te hebben: die voor de duisternis van een diepe mijnschacht terugdeinzen hoewel wetende dat op geen andere voorwaarden de juwelen te vinden zijn, waarmede zij zoo gaarne zichzelf en geestverwanten vercierden!”

Men herinnere zich ook de uitspraak van Jacques Perk, in antwoord op een brief van Vosmaer, waarin deze schrijft: „Uw cyclus is vol schoonheden. Er zijn eenige duisterheden in, een beetje à la Potgieter, maar er is veel in dat mij aan Dante doet denken!” „Duisterheid à la Potgieter? Dus na eenig peinzen geen duisterheid meer!”² Er zijn in Perk's sonnetten verschillende plaatsen aan te wijzen, die regelrecht door *Florence* geïnspireerd schijnen te zijn.³

¹ J. Winkler Prins, *De Droom in de Litteratuur*, Gids 1886 p. 244.

² Enkele daarvan staan aangetekend in het exemplaar van *Florence*, dat Albert Verwey op zijn 17de verjaardag van Frank van der Goes ten geschenke kreeg.

³ De briefwisseling Vosmaer-Perk, uitgeg. door Dr. G. Stuiveling 1938 (brief van 6 Aug. '81).

Eveneens moeten hier de tussen 1891 en 1896 verschenen Studiën en Kritieken van P. F. Th. van Hoogstraten worden genoemd. Met een enkel woord, want deze heeft het onderwerp: Potgieter's *Florence* meer gekozen om over Dante te schrijven dan over het gedicht. Van Hoogstraten's waardering is in de volgende woorden ongeveer geheel samengevat: „Florence is vóór alles een schoon gedicht omdat er zoo vaak vuurspranken in gloeien uit de ziel van Dante” (blz. 38). Hij roemt Potgieter's „diktie”; wijst plaatsen aan met „meesterlijke versificatie, keurige taal en krachtige denkbeelden”. Potgieter is niet duister, zegt hij. „Een duistere stijl is een verwarde stijl, iets onordelijks, 't zij in de denkbeelden of in de voorstelling daarvan. Potgieter heeft als kunstenaar een helder hoofd en hij is de vorm volkomen meester.” Indien wij Potgieter niet begrijpen, ligt dit aan ons. Over de inhoud is hij echter minder tevreden. Verwonderd vraagt hij zich af, of de dichter niet begreep dat hij „een anachronisme (Dante's ideaal) poogde om te scheppen tot dichterlijk denkbeeld”. In geloofszaken schiet de protestantse dichter volgens deze katholiek — hoe zou het anders kunnen — hopeloos tekort. Hij betreurt het dan ook, „dat een dichter als Potgieter Dante's adelaarsvaart in het Paradijs niet heeft kunnen nastaren.”

In zijn eerste artikelen (in *De Amsterdammer*) had de nauwelijks achttienjarige Verwey zijn grote bewondering voor *Florence* reeds uitgesproken. Hij prijst Potgieter's beelden en klank-rijkdom en geeft vele citaten ter illustratie. Het is duidelijk, zegt hij, „dat de dichter der *Florence* staat en valt met een zinnelijke liefde voor de schoonheid van uiterlijke vormen, verschillend getint in verschillenden stand en verschillende groepeerings.”¹ Drie jaar later² zou hij ook nog Potgieter prijzen „omdat hij voor het schrijven van stemmingen, die vroeger de grootste hoeveelheid dichterlijke ongezienheid

¹ *De Amsterdammer* 3, 10, 17 Juni 1883.

² Onder de schuilnaam A. de Mare in: *De Salon* 1886, uitg. Slotboom te Beverwijk, in de verzameling Verwey.

noodig hadden om vers te worden, zooveel werkelijk geziens had gebruikt."

Maar evenmin heeft de jonge kritikus zijn aanmerkingen verzwegen. Er wordt een plaats¹ aangewezen, die volgens hem „een masker van poëterigheid op een gezicht van slecht proza" is. Dan gaat hij na hoe Potgieter hiertoe is gekomen. *Florence* is niet alleen een schilderijengalerij, een reeks van uiterlijk schone beelden, ook gedachten heeft Potgieter in poëzie willen uitdrukken. „De groote gedachte waarvoor Dante geleefd had: scheiding van kerk en staat, eenheid van Italië, was door zijn verstand erkend en opgenomen, zijn gevoel had zich de zaak aangetrokken . . . , maar dat gevoel bezat geen leven genoeg om de beelden te scheppen, die alleen in staat waren de gedachte te verzinnelijken. En Potgieter . . . was bij uitnemendheid de man die de beelden liefhad, die in beelden zich uitte: was het wonder dat hij, daar deze hem ontbraken, bij valsche „beeldspraak", voor poëzie van „dichterlijke taal" vergoeding zocht?"²

Eén der uit de *Divina Commedia* vertaalde passages³ vergelijkt Verwey nauwkeurig met het origineel, waardoor blijkt dat, terwijl Dante het innerlijk zowel als het uiterlijk tekent, Potgieter, bij bijna letterlijke vertaling, de nadruk legt op de uiterlijke stemming. Later — in een college over *Florence* — heeft Verwey nog gezegd: Dante is psychologisch, Potgieter visueel.

In het opstel van 1901 wordt na een karakteristiek: visioensgewijze tafelen, het rijmschema, „herinnerend maar tegengesteld aan Dante", behandeld. Verwey kenschetst de beide vormen hier met de volgende beelden: „Dante's gedicht is een gebouw waarbij ieder deel en de verbinding van alle deelen zuiver is waar te nemen. Potgieter's gedicht is een vlechtwerk, waarbij iedere lijn wordt onderbroken door een

¹ *Florence XIII* 214—228.

² *De Amsterdammer*.

³ *Florence X* 145 vgg.

andere en iedere knoop zich verbergt of verrast.”¹ Van het rijmschema zegt hij: „Het onderhoudt een voortdurend gaan en teruggaan, een aansnellen en weerhouden worden, een vieren en intoomen, dat misschien het kenmerk is van Florence, het kenmerk van Potgieter.”² De aard van het rijm bepaalt het gehele gedicht. Verwey komt nu tot deze conclusie: „dat de eenheid van dit dichtstuk alleen ligt in een aaneenschakeling van verzen naar de wet van het strijdende evenwicht”.³ Als deugd van het werk noemt hij: de lengte. Want om goed te zijn, is voor een dergelijk gedicht adem en toonhoogte nodig. Hierover beschikt Potgieter volkomen, oppermachtig. En deze, „zóó gevierd en getemd, met zulke onverbiddelijkheid en over zoo groote ruimte, wat zeggen ze anders dan de tot kunst geworden hartstocht van een krachtige persoonlijkheid?”³ Naar het mij voorkomt, heeft Verwey zich hier niet duidelijk uitgedrukt. Niet de lengte zelf is een deugd, maar de beheersing van adem en toonhoogte over deze lengte. Dit is m.i. wat hij bedoelt.

Met tal van bewijsplaatsen⁴ laat Verwey dan zien „in welke toon, met welk een rijkdom van beelden en vooral met welk een nooit verflauwende zeggingskracht deze aaneenschakeling van verzen geschreven is”. Die zeggingskracht „vast zonder hardheid, bevallig zonder slapheid” is „het waarlijk levende element van dit gewrocht, dat zwaar zou zijn, als het niet zóó doorzield was”.⁵

Evenals Huet en Groenewegen sprekend over de „moeilijkheid” van *Florence*, geeft Verwey toe, dat er plaatsen voorkomen, die studie vereisen, andere „die tot studie aanzetten naar wat er buiten ligt en wat geweten moet worden voor men begrijpen kan”. Wie echter de stem kan verstaan

¹ Luide Toernooien, blz. 202.

² Ibid, blz. 205.

³ Ibid, blz. 206.

⁴ Florence III 1—48; IV 41—99; VI 1—7; VII 48; VIII 1—96; XIII 1—162.

⁵ Luide Toernooien, blz. 224.

die er uit spreekt, „dien ontsluiëren zich de kronkels van de gedachte, dien stroomt licht op de beelden, die in schaduw staan . . .”¹ Inderdaad! Uit eigen ervaring kan ik dit bevestigen: met studie en met goed lezen, i.e. het geschrevene zien en horen, beleven, worden nagenoeg alle duistere plaatsen opgehelderd.

Het enige waarom het mij in dit artikel te doen is, zegt Verwey, is het aantonen van de eenheid in het gedicht: afzonderlijke plaatsen van schoonheid wijst hij niet aan, en ook niet „het barokke, dat den stijl — dien nieuweren Renaissance-stijl² — soms eigen is.”

Hij besluit zijn beschouwing over *Florence* met het een Monument te noemen, het enige dichterlijke in Nederland in Potgieter's tijd. Het beste gedicht, niet alleen van de negentiende eeuw, maar van een veel langere periode, heeft hij later nog er van gezegd.³

Kalff⁴ karakteriseert *Florence* als een laag-relief, waarin Dante's leven en werk wordt uitgebeeld. Daarna geeft hij een overzicht van de inhoud en een korte bespreking van de vorm, zonder commentaar. Verder noemt hij het „een kleinood onzer letterkunde”. De „duisterheid” er van acht hij ontstaan, „doordat hier en daar de stof den auteur blijkbaar te machtig is geweest”, door „gemis aan heerschappij over de stof en de taal, en ook door de moeilijkheid van den zelfgekozen vorm”.

De vertalingen uit de *Divina Commedia* noemt hij „voortreffelijk”. De bespreking eindigt met een aardig — hoewel m.i. niet geheel toepasselijk — beeld. Hij vergelijkt het gedicht met een historische optocht „stout ontworpen, schoon

¹ Luide Toernooien, blz. 224.

² Dit heeft Verwey ook elders opgemerkt: „Potgieter gaf een renaissance van de Renaissance”. De Poëzie voor en na 1880. Proza VII, blz. III.

³ College-dictaat.

⁴ Kalff, Geschiedenis der Nederl. Letterkunde VII, blz. 468—470. Groningen 1912.

gegroepeerd, afwisselend van vormen en verscheiden van kleuren, statig trekkend langs de buigende lijnen eener Amsterdamsche gracht met haar pittoresk-schoone verschieten van huizen wit en rood en grijs, half verborgen achter wemelend boomengroen”.

Aardig is dit beeld, omdat het de nauwe verbinding tussen het Italiaanse en het vaderlandse in *Florence* zo plastisch uitdrukt, niet toereikend, omdat het gedicht meer is dan een reeks historische tafelen.

Evenals Groenewegen staat Kalff er eerbiedig — maar niet voluit bewonderend — tegenover.

Het artikel „Aantekeningen bij Florence” van De Vooy in De Nieuwe Taalgids van 1915 is van philologische aard en valt dus buiten deze beschouwingen.

Te Winkel¹ houdt niet van *Florence*, zoals duidelijk uit zijn bespreking blijkt. Na een korte inhoudsopgave gaat hij over tot de aanmerkingen, die hoofdzakelijk de vorm gelden.

„Dat Potgieter voor zijn dichtwerk Dante's versmaat, de terzine, koos is begrijpelijk niet alleen, maar zou ook zeer gepast mogen heeten, indien zij niet meer dan eenige andere, in den dichter hoedanigheden vereischte, die juist aan Potgieter ontbraken, zoodat zijne gebreken in deze versmaat des te hinderlijker uitkwamen.”

Over het veranderde rijmschema: „Daardoor heeft Potgieter zijn lezers belet op adem te komen en de teugelloosheid zijner gedachten bevorderd.” Dat de 1034 terzinen onafhankelijk van de versmaat in zangen van ongelijke grootte verdeeld zijn, is af te keuren. „Maakt dit gemis aan harmonische rangschikking der onderdeelen de lezing van dit kunstwerk reeds tot een pijnlijke inspanning, het begrijpen er van wordt nog bemoeielijkt door het gebruik van ongewone woorden, van tegen het spraakgebruik indruischende zinswendingen, van slechts half uitgewerkte beelden en onverwachte ge-

¹ Geschiedenis der Ned. Letterk. in de eerste eeuw der Europeesche Staatsomwentelingen. II, blz. 199—202.

dachtenovergangen." Daarbij komt de grote hoeveelheid toespelingen op allerlei personen en toestanden die Potgieter zelf uit vooraf bestudeerde, minder bekende werken heeft moeten putten. Een „geleerdheidsvertoon, dat het gedicht voor nageoeg iedereen onbegrijpelijk zou hebben gemaakt", als de Toelichtingen, die het in omvang nog overtreffen, er niet aan waren toegevoegd.

„Dat deze inspannende arbeid onbeloond blijft", zo eindigt hij „wil ik niet beweren, maar uit te maken of er behoorlijke evenredigheid bestaat tusschen loon en arbeid, laat ik gaarne over aan geduldiger rekenmeester dan ik ben."

Dat Te Winkel ook wijst op Potgieter's begrip van Dante's leed door eigen ballingschapsgevoel, heb ik reeds eerder besproken.

SAMENVATTING

Huet en Verwey hebben, door inzicht tot werkelijke bewondering geleid, het dichtst het wezen van *Florence* benaderd. Groenewegen, Kalff en Te Winkel, ik merkte het reeds op, staan er meer enkel eerbiedig tegenover; ook zij noemen het „grootsch", maar diep getroffen heeft het hen niet. Hun beschouwingen moesten daardoor oppervlakkiger blijven dan die der beide eersten.

Mogen zij verschillen in hun appreciaties, over één punt zijn alle beoordelaars het zonder voorbehoud eens: nl. over het beeldend karakter van het gedicht.

Zij zijn het ook eens, wat de inhoud betreft, over het veelkleurige, over het grillige en plotselinge verschijnen en verdwijnen der beelden. Het is alleen de beschouwing van Dante, die bij Huet en Groenewegen — en bij elk weer anders! — protest uitlokte. Maar het is vooral de vorm, die tot overdenkingen en diepgaand meningsverschil heeft geleid. Kalff veronderstelt, dat de zelf gekozen moeilijke vorm oorzaak van de duisterheid is, Groenewegen vindt dat Dante's vorm door de

verandering bedorven is, terwijl Verwey hierin juist het wezen, het te bewonderen wezen van het gedicht ziet, dat leeft uit de wet van het strijdende evenwicht.

Nagenoeg alle beoordelaars hebben om *Florence* te typeren termen gebruikt, aan de beeldende kunsten ontleend. Ook ik wil dat doen — al is het beeld misschien minder poetisch dan de vorige — in de eerste plaats voor de verzen. Als ik de verzen van *Florence* lees, dan moet ik altijd denken aan de muren van het Bargello en het Palazzo Vecchio te Florence. Zoals daar steenblok op steenblok is gemetseld tot sterke, onwankelbare muren, die door hun onderling harmonische verhoudingen, door raamverdeling en torens toch niet plomp zijn, tot „het strenge schoon dier statige gebouwen”, zo heeft Potgieter de woorden gemetseld tot verzen. Onverwrikbaar vormen die woorden, die verzen, streng, statig, schoon. De muren en de verzen, zij zijn beide de uitdrukking van *beheerste kracht*; dat is m.i. wat ze zo mooi maakt. Van beheersing getuigt ook de inhoud: op de harmonische verbinding van tweëerlei bestanddelen is, voor zo-ver mij bekend, nog niet de aandacht gevestigd, nl. deze: naast het bonte, veelkleurige, het „wisselzieke”, dat wat de lezer dwingt actief te zijn, vindt men in *Florence* ook passages, — de negende zang is daarvan het mooiste voorbeeld — die beschouwend zijn, zo ingekeerd, zo bezonken, dat de lezer er zich in verliezen kan. — *Gedroomd Paardrijden* is „intiëmer en rustiger”,¹ *Florence*, het feestgedicht, kent zowel het gewoel en het gedruis van het feest, als de rust van de eenzame, die er zich van heeft teruggetrokken.

Verwey heeft *Florence* een Monument genoemd. Ik wil eindigen met deze studie een krans te noemen, die ik eerbiedig aan de voet van dat Monument neerleg.

Rotterdam, Februari 1942.

¹ College-dictaat.

FLORENCE

DEN XIVDEN MEI

1265—1865

AAN CD. BUSKEN-HUET

INHOUD

	Blz.
I. Aankomst	129
II. Eene gouden eeuw	134
III. Kinderlijke liefde	142
IV. 't Hof der minne	145
V. De slag bij Campaldino	152
VI. Beatrice's uitvaart	159
VII. Burgerdeugd	163
VIII. Dichterlijke roeping: de hel	169
IX. Het klooster del Corvo	181
X. Dichterlijke studie: de Louteringsberg	189
XI. Hendrik van Limb ^{Luxem} burg	211
XII. Gehandhaafd eergevoel	219
XIII. Dichterlijke triomf: 't Paradijs	227
XIV. Dante's verscheiden	241
XV. Santa Croce	249
XVI. De optogt	257
XVII. 's Dichters invloed	267
XVIII. Ariosto en Tasso	291
XIX. Typen van liefde	301
XX. Dante's zegen	310

„duisterheid . . . een beetje à la Potgieter — dus na een weinig
peinzen geen duisterheid meer.”

I.

Florence! die me op eens uw tal van tinnen

2. Van verre beurt in zuider voorjaarszon,
Gij brengt me geen mij vreemde wereld binnen,
Ge biedt mij mild wat vroeg mijn hart al won.
5. Op vleug'len der verbeelding voortgedragen,
Van waar in 't Noord de lange togt begon,
Heb ik met Hooft toch vaak u gâgeslagen;
8. Verbaasd hoe hij, op nog zoo ruwe lier,
Den eersten greep tot uwen lof dorst wagen, —
Verrast toen straks, met schilderigen zwier,
11. Zijn stugge spraak in zachten vorm zich plooide, —
Verrukt zoodra, geblaakt door minnevier
Dat gij ontstaakt, hij vonken om zich strooide,

I. AANKOMST.

Deze zang bestaat uit 1 regel + 25 terzinen.

Onorate enz. Eere de meester van 't verheven dichten
Zijn schim keert weer.

Met deze woorden begroeten de schimmen der klassieke dichters Virgilius, als hij met Dante bij hen terugkeert. Dit motto hing in 1865 boven de toegang naar het plein waar Dante's beeld onthuld werd.

1. *Florence, die* — Personificatie — zie Inl. blz. 99. De hele zang is een toespraak tot Florence. *op eens* — Als de trein uit de bergen komt, ziet Potgieter opeens Florence in het dal liggen. 6. Vanuit Amsterdam, Potgieter's en Hooft's woonplaats. 7. *met Hooft* — lezend in het dagboek, dat Hooft gedurende zijn reis naar en door Italië (1598-1601) schreef. *toch* — immers. 8, 9. Hooft's Rijmbrief aan de Camer in Liefd' Bloeyende (1600), waarin de lof van Italië gezongen wordt, is één van zijn eerste gedichten. Vandaar dat Potgieter spreekt van: *ruwe lier* vs. 8 en: *eersten greep* vs. 9. Zie hierover verder Potgieter's Toelichting. 8. *Verbaasd* — 10. *Verrast* — 12. *Verrukt* — Hiermee beschrijft Potgieter drie fazen van Hooft's lyriek.

14. Het hart der jeugd nog prikkelend tot vlam; —
Een vorming die uw tooverstaf voltooide,
Toen hij uw dochter voor Itaalje nam •
17. En in zijn schets der ongelijkbre schoone,
Zoo als zij langs den Arno tot hem kwam,
Een myrth ter hand, een lauwerkrans tot kroone,
20. 't Geheim der kunst hem eensklaps bleek bewust,
Die beurtlings half verberge en half vertoone,
Een kennis die gij wakker hebt gekust! —
23. Florence! die me bij 't gewenscht aanschouwen,
— Vervulde droom van lang gevoeden lust —
Door 't strenge schoon dier statige gebouwen, •
26. Door blijk bij blijk van hier gevierd genie,
't Vergrijp van Hooft vergefelijk leert hoûen,
Zijn 't hollandsch hart onduldbre sympathie
29. Voor burgers die de hand naar schepters strekten,
Uw roemrijke, uw rampzaalge Medici!....
Ach, hij wiens wieg der vrijheid wieken dekten

14. *nog* — nu nog. *vlam* — liefde. Onderwerp van *prikkelen* is: *vonken* vs. 13. 15. *een vorming* — een ontwikkeling. 16. Potgieter stelt het voor alsof de vrouw, personificatie van Italië, die Hooft aan de oever van de Arno ontmoette, een Florentijnse schone was. 17. *ongelijkbre* — die met niemand gelijk gesteld kan worden. 19. *myrth* — symbool der liefde, *lauwer* van de roem. 20. Vervolg van 16 en 17. 27. 't *vergrijp v. H.* is zijn sympathie vs. 28, uitgewerkt in 29. 28. 't *hollandsch hart* — derde naamval. 30. *Medici*, voorname familie, die sinds 1434 in Florence heerste, eerst als „eerste burgers” der stad, sedert 1531 als hertogen van Toscane. Potgieter beschouwt hen als tyrannen. *Rampzaalge* — Toespeling op de titel van Hooft's werk: *Rampsaligheden der Verheffing van den Huize van Medicis.* 31, 32. *Dekten voor* — beschutten tegen.

32. Voor iedren schijn daar vorstengunst meê vleit,
 Wiens volk en huis geen wenschen in hem wekten
 Dan 's vaders roem: „de deege deeglijkheyd,”
35. Hem toondet gij de striemen uwer boeijen
 En zonder dat hij met u heeft geschreid!
 Dorst dichtrenaard dan heerschezucht niet verfoeijen
38. Wijl ze elk vernuft hare offers heeft geboôn
 En hier, al deed het schendigst vuur haar gloeijen,
 Onsterflijk werd door de eeredienst van 't schoon?
41. Voorzag zelfs hij geen glorie als ons daagde
 Sints 't visschersvolk de vrijheid hief ten troon,
 't In Oost en West voor haar zijn leven waagde
44. En vrede en voorspoed trouw en vlijt verpligt
 Een Vondel vond zoo vaak het juichte of klaagde,
 Een Rembrandt die mogt zeggen: daar zij licht! —
47. Florence, zoet Florence! wie 't misprijze
 Dat zich mijn blik naar ons verleden rigt
 Eer 't loflied voor uw glansrijk heden rijze,

34. *deege deeglijkheyd* - citaat uit Vondel's Roskam, vs. 20, waarin Hooft's vader, burgemeester van Amsterdam, wordt geprezen.
 35. *striemen uwer boeijen* - gevolgen der tyrannie. 37, 38. Potgieter vraagt of het de dichter in Hooft is, die de Medici hun tyrannie vergeeft, omdat zij de kunstenaars steunden. 38. *ze* - heerschezucht. *offers bieden* - door opdrachten steunen. 41. Nadruk op *hij* en *ons*. 42. Sinds de 80-jarige oorlog. *Visschersvolk* - de Nederlanders.
 43. 't - 't *visschersvolk*, vs. 42. Hiervoor: *sinds* herhalen. 44. Lees: *En sinds het enz.* 44-46. Zijn een opsomming: het vissersvolk vond: vrede en voorspoed (die te danken zijn aan trouw en vlijt), kunstbloei: een Vondel en een Rembrandt. 45. Vondel leefde hartstochtelijk mee met zijn tijd. 47-50. Men onthoude deze regels en vergelijk ze later met vs. 1-18 van XIX. 48. *ons* (= Nederlands) heeft nadruk.

50. Gij vraakt het niet! Uw hart dat heug'nis voedt
 Verkondt deez dag op weêrgalooze wijze:
 Wat ook verjaar', geen regten van 't gemoed!
53. Of geldt het feest, waarom, van heinde en verre,
 In hoogtijdsdos de schaar zich uwaart spoedt,
 Een nieuwe aan kunst of kennis dierbre sterre,
56. In wier triomf de volkstrots waarborg vindt,
 Dat, welk gezag nog beider weg versperre,
 't Weldra, gelijk voor haar de wolk, verzwindt?
59. Of bleek de held van honderd stoute togten,
 Op nieuw te rap voor half versuft bewind?
 Heeft weer de zege een lauwer hem gevlochten
62. Die de' aard eens lams aan moed paart van een leeuw,
 Wiens deugden dank noch ondank overmogten?
 Uw jubel rijst geen grootheid onzer eeuw!

50. *Uw hart enz.* — Florence is zich steeds van haar verleden bewust.
 51. *deez dag* — 14 Mei 1865. De dag van de onthulling van Dante's standbeeld. 53. Of geldt het feest meer dan uw verleden, uw heden? Zie ook vs. 59. 54. *hoogtijdsdos* — feestdos. 55. *sterre*. Archaïstische vorm, zie Inl. blz. 104. Beeld voor genie. 57. *beider* — van kunst of kennis. In 1865 stond Venetië nog onder Oostenrijks gezag, Rome onder dat van de Paus. 58. 't — 't gezag, vs. 57. Zoals een wolk langs een ster schuift en verdwijnt, zo zal ook 't vreemde gezag verdwijnen, dat nu nog het volle stralen van kunsten en wetenschappen belemmert. 59. *de held* — Garibaldi. 1807—1882. Italiaanse vrijheidsheld. 60. *half versuft bewind* — zie Inl. blz. 30. 63. Wiens deugden door dank noch ondank overwonnen konden worden. 64. Antwoord op de 2 in de 2 × 2 voorgaande terzinen gestelde vragen: Geldt het feest een volksbevrijder door *de geest*: geleerde of kunstenaar? (vs. 53—58) of een volksbevrijder door *de daad*: een held, Garibaldi? (vs. 59—64). Neen, niet een 19e eeuwer wordt hier gehuldigd; noch de man die de spoorweg Bologna—Florence aanlegde (vs. 65—70), noch het vorstenhuis van Savoye, symbool der nieuwe eenheid, viert Florence op dit feest (vs. 71—75), doch haar grootste zoon, die de eenheid van Italië voorvoelde: Dante (vs. 76).

65. Zoo min 't vernuft dat op uwe Apennijnen,
 In de eenzaamheid die schrikt bij 's arends schreeuw,
 Het spoorgevaarte aandond'rend deed verschijnen,
68. 't Een heirweg over de' afgrond heen dorst slaan,
 Om huiv'rende in die rotsen te verdwijnen,
 Om juichende in dit eden ze uit te gaan, —
71. Als 't vorstenhuis, dat grootscher taak zich stelde,
 De vrijheidsleus verbindende aan zijn vaan
 Itaalje wekte, Itaalje riep te velde,
74. Tot nergens haar des vreemdlings juk meer hoon',
 Tot de eenheid koom, die aller trouw vergelde:
Haar voorgevoel viert ge in uw grootsten zoon!

65. *Zoomin* — 71. *Als't vorstenhuis. 't vernuft, dat enz.* — de ingenieur, die de spoorweg Bologna-Florence (zie Inl. blz. 26) aanlegde. 68. *'t* — Derde naamval. Voor het spoorgevaarte zijn bruggen over afgronden geslagen. 70. *ze* — *rotsen*, vs. 69. 71. *'t vorstenhuis* — 't Huis van Savoye. 76. *het voorgevoel* — van de eenheid van Italië (vs. 75). *uw grootsten zoon* — Dante. Potgieter karakteriseert hier zeer scherp het feest: het voorvoelen van de eenheid werd in Dante geëerd. Het ging om Dante de politicus, de schrijver van *De Monarchia*. Hierin heeft hij zijn ideeën over staatkunde uiteengezet. Zijn idealen waren: eenheid van Italië en scheiding van wereldlijk en kerkelijk gezag.

II.

1. Gij bloeidet fier toen hij uw licht aanschouwde,
De vrijheid zich 't Bargello koos ter woon,
Uw volk zijn lot den vroedsten toevertrouwde,
4. En door 't bestuur, 't geen de' arbeid heilig prees,
Uw leven zoo veelvuldig zich ontvouwde
Dat ge ied're grens, waar muur of vloed die wees,
7. Steeds verder drongt: — gehuchten aan u trekkend
Tot wederzijds een nieuwe wijk verrees,
Of over 't bed des strooms uwe armen strekkend
10. Dat langs dien zoom ook zaad werd uitgestrooid; —
Benijde! — en toch der bureu eerbied wekkend
Als 't vaandel, door uw burgerije ontplooid,
13. Den glans der zonne op 't zegeloof weerkaatste
Waarmeê de trots der jonkheid 't had getooid;
Zij, de eerste in 't veld, zij, nooit aan 't werk de laatste,

II. EENE GOUDEN EEUW.

1. De toespraak tot Florence wordt voortgezet, nu op het verleden der stad gericht. Deze zang is sterk geïnspireerd door een hoofdstuk van Atto Vannucci's: *I primi tempi della Libertà Fiorentina*. 1-36. Een groep van 12 terzinen. Dante werd geboren in 1265. Een jaar later, na de slag bij Benevento, gewonnen door de Guelfen, begon een tijdperk van rust en bloei voor Florence. 2, 3. hiervoor *toen* (vs. 1) herhalen. 2. *vrijheid* - vrijheidlievende burgers. Men had bepaald, dat de Priores Artium (Hoofdmannen der Gilden) gedurende de 2 maanden, dat zij deel uitmaakten van het stadsbestuur, in 't Bargello, een groot paleis in Florence, moesten wonen. 6. Stadsmuur of Arno. 7. *gehuchten* - omliggende plaatsjes, die Florence in zich opnam. 10. *dat* - zodat. 11. *Benijde!* 19. *Vertrouwde!* 25. *Gij rijke!* leiden driemaal karakteriserend de toespraak tot Florence opnieuw in. 13. *zegeloof* - het loof ten teken der overwinning. 14. *Waarmee de trots der jonkheid* enz. - Waarmee de jeugd in hun trots op de overwinning enz. 15, 16. *Zij*, - de jonkheid.

16. Zij ijvrig waar de wolle toezigt vroeg,
Die flink en fors aan 't weefgetouw zich plaatste
Voor lakens als de halve wereld droeg; —
19. Vertrouwde! — wijl ge op eerlijkheid mogt bogen,
Die onvervalscht haar gulden wigtig sloeg,
Verhonderdvoudde uw handel zijn vermogen,
22. Door vleug'len die der nijverheid hij gaf
In wissels, die naar elken windstreek vlogen,
Door banken, haar in bangen tijd ten staf; —
25. En mogt gij, rijke! uw wensch naar lust genieten,
Op 't land de beek, de groene heuveln af,
Van steen tot steen als zang te hooren vlieten;
28. Of uit de koelte aan hoogen vensterboog
Te staren in zoo zonnige verschieten
Dat zelfs de olijf geen blaadjen meer bewoog;
31. Of onder 't luw van hooge lommerdaken
Op mos, waar 't licht den geur niet aan onttoog,
Met gast bij gast het dischgeneugt te smaken;
34. Of waar de maan op 't stille water lag
Al koutend, kozend, kussend voort te waken
Tot min en jok bezweemen voor den dag! —

*

17. *Die* - de jonkheid, vs. 14. 18. *Lakens* - laken stoffen. 19. *Wijl* omdat. 20. *de gulden* - de florijn, voor het eerst geslagen ± 1255. Met recht waren de Florentijnen trots op hun waardevaste gouden munt, de standaardmunt in de toenmalige handelswereld. Dat staten hun munt verzwakten kwam herhaaldelijk voor. 22. *der nijverheid* - derde naamval. 22, 23. Doordat men, dank zij de Florentijnse betrouwbaarheid, wissels gebruiken kon: een Italiaanse uitvinding uit de 12e eeuw. 32. Het mos bleef geurig en fris, omdat de zon er niet op kon schijnen, zie 31. 36. *bezweemen* - bezwijmden.

37. *Schoon* 't „slecht en regt” dier tijden was geweken,
 Waarin de maagd niet steeds ten spiegel zag,
 Noch siersels van haar rijkdom moesten spreken,
40. Daar voor een echt die harten zamen bond
 Haar schoon en deugd voldoende bruidschat bleken;
 Schoon langer niet de vrouw haar wereld vond
43. In 't huisvertrek, zoo wars van hoofsche weelde
 Dat 't eigen licht waarin haar bankje stond
 Op schomm'lend wiegje en gonzend spinrad speelde:
46. Een dubble zorg die nooit te zwaar toen viel,
 Hetzij ze 't vlas in dunner vlokjes deelde,
 't Zij kreet of klagt haar afriep van het wiel,
49. En de oude deun den jammer ijlings suste
 En 't zoet gezigt de traantjes fluks weerhiel;
 De dagen, toen de moeder zich verlustte
52. Als rein en mild de melk haar borst ontvloodt,
 Of zij het beeld des trouwen echtvriends kuste
 In 't kindje dat zijn mollige armpjes bood! —
55. *Schoon* 't volk maar half der zege zoetheid smaakte
 En 't nieuw bewind zijn opkomst niet genoot
 Wijl de adel nog naar vroegren voorrang haakte,

37-108. Vier groepen van zes terzinen. 37-54. Zijn ontleend aan Dante, *Paradiso* XV 97-129, maar 42-45 zijn evenzeer een Oud-Hollands schilderij, merkte Homunculus = Albert Verwey in 1883 in een artikel in *De Amsterdammer* op. 37, 42, 55. *Schoon* (= ofschoon) — bijzinnen bij de in 73 (*Toch* —) beginnende hoofdzin. „'t slecht en regt” — de eenvoud. 40. *echt* — huwelijk. 44. 't *eigen* — 't zelfde, „in dit gebruik in de algemene taal vrijwel verouderd” Ndl. Woordenboek. 49. *oude deun* — wiegelied. 50. *zoet gezicht* — het zien van de moeder. 52. *ontvloodt* — ontvloeiide. 53. *Of* toen *zij* etc. 55-72. Groep van 6. Twee partijen bleven tegenover elkaar staan. 55. *zege* — de overwinning in de slag bij Benevento 1266, waardoor de Guelfen aan het bewind kwamen. 56. 't *nieuw*

58. Wijl de eerzucht, zich vergapende aan den schijn,
 Ten leste zelfs de leegste hoofden blaakte
 En de oude leuzen: Guelf of Ghibellijn,
61. Weêr riepen tot de vaadren der gemeente:
 „Gebiedt gij thans, dra zult ge balling zijn!” —
 Ach! balling, die, bij ieder grafgesteente
64. Op vreemden grond, versmelten mogt van rouw,
 Zich vragend of wel ooit zijn kil gebeente
 Daar ruste beidt, waar liefde 't zeegeen zou!
67. Ach, balling! die in wie zijn zorg behoeven,
 't Verweesde kroost, de weeuw gelaten vrouw,
 Steeds bitterer teug des langen leeds zal proeven,
70. Als keer op keer 't gezucht in mijmren endt,
 Het wreedste dat ooit harte mogt bedroeven:
 Verloren heil erinnerd in de ellend!....
73. Toch overstraalde uw wassend licht dat duister,
 Gij hielt den blik der vrijheid toegewend,
 En voeldet ge ook, na 't slaken van uw kluister,

bewind – de democratische Guelfenregering kon niet van zijn opkomst genieten, omdat vs. 57 enz. 57–59. Ontleend aan Dante's boetpredikatie tegen Italië en Florence, Purg. VI 79–151.

60. *oude leuzen* – de twee partijen bestonden al sinds ± 1150.

63. *balling*. Hier voor het eerst aangeroerd wat het belangrijkste is in het gedicht. 64. *versmelten van rouw* – Herinnering aan Vondel's

Gijsbrecht, vs. 1276. 65. *zijn kil gebeente* – lijdend voorwerp. Of hij in zijn vaderland begraven zal worden. 67–69. Hij lijdt, daar zijn vrouw en kinderen lijden, nu zij achtergebleven zijn als weduwe en wezen en zijn steun, die zij nodig hebben, moeten missen. 69. *bitterer*

– bitterder. 71. wreedste soort mijmeren nl. 72. Vertaling van Inferno V vs. 121–123, woorden van Francesca da Rimini. De geschiedenis van Francesca (vgl. XIX 55–63), al in 1837 door Potgieter vertaald, Poezij I, (Verspreide en Nagelaten Werken) blz. 227–230, schijnt grote indruk op hem gemaakt te hebben. De hier aangehaalde woorden laat hij ook zeggen door de schilder in Salmagundi. Schetsen en Verhalen II en III. 73–90. Groep van 6. Florence's roem steeg.

76. Al de ijverzucht waarmeê zij houdt de wacht,
Tot zelfs die vloek werd dienstbaar aan uw luister:
Partijzucht bleek voor u ontwikkelingskracht!
79. Uit welke lucht de ^Dzwerper tot u keerde,
Voor u de bate in wat hij mede bragt,
In gaven, die het lijden oefnen leerde,
82. In vrienden, die hij onder vreemden won,
In kennis, die uw nijverheid waardeerde,
Der welvaart borg, door nieuwe bron bij bron;
85. Hij had uw roem de wereld rondgedragen, —
Ten hove, — in 't veld, — waar oor hij winnen kon, —
Voor 's Pausen stoel, dien de aarde troost kwam vragen, —
88. Voor 's Keizers troon, wiens zwaard de wethaarschreef, —
Waar 't ernstig Noord zoo bleek een zon zag dagen, —
Waar 't weeldrig Zuid in gouden vuurvloed dreef!
91. Uw handel sloeg de eerst half beproefde wiken,
Lang zeelucht vreemd, als elders vroeg die steef,
Veerkrachtig uit, tot ook zijn zeil mogt rieken

73. *Toch* — begin van de hoofdzin van de in 37 begonnen volzin. *uw* dus — Florence's. *dat duister* — verdwijnen der eenvoud en de strijd der partijen met de daaruit voortvloeiende verbanningen. 74. *der vrijheid* — derde naamval. 75. *kluister* — heerschappij v. d. adel. 76. *zij* — de vrijheid — de vrijheidlievende burgers. Ze waakten najverig over Florence, steeds bang, dat de andere partij te veel macht zou krijgen. 77. *tot zelfs die vloek* — tot de partijzucht toe. 79. *lucht* — streek; *zwerper* — balling; *keerde* — terugkeerde. 80. *Voor u*, Florence, was de bate etc. 81. *gaven* — geestelijke; eigenschappen ontwikkeld door het lijden. *Bisogno fa prod'uomo* — nood maakt flink, zegt een oud Italiaans spreekwoord. 83. *nijverheid* — Onderwerp. 83, 84. *In kennis* enz. — In kennis, die doordat hij telkens nieuwe bronnen aanboorde, een borg was voor welvaart. 87. *'s Pausen stoel* — de Paus. 88. *'s Keizers troon* — de Keizer. Op te vatten als: in geestelijke en in wereldlijke kringen. *haar* — de aarde. 89. Zowel in Noord- als in Zuid-Europa. 91-108. Groep van 6. Rijkdom en geestesgesteldheid. 91-93. Lang hadden de Florentijnen alleen in Italië handel gedreven,

- 94. Naar 't geurig Oost, — 't in Westerocean
Ook stormen tartte, — u loeg uit uchtendkrieken
En avondschaâuw om strijd de schatting aan!
- 97. Er rezen tal van nieuwe tempelbogen,
Uw voorspoed wist met vroomheid zaam te gaan,
En kunst bij kunst verhief de smachtende oogen
- 100. Naar 't op 't altaar verheerlijkte kruis,
Of 's Heilands geest haar sterken mogt in 't pogen,
Ten hemel op te voeden in Gods huis!
- 103. „Omhoog!” zoo sprak de schepping van haar kleuren,
„Omhoog!” zoo klonk haar plegtig toongeruisch,
„Omhoog!” zoo beurde elk gouden vat zijn geuren,
- 106. „Omhoog is 't heil, het aardsche gaat voorbij!”
En echter, hoe gij weigerdet te treuren,
Hoe 't leven u genot was, rijk en vrij!

*

zij hadden dus geen handelsvloot zoals Venetië, maar nu begonnen zij ook druk handel te drijven met landen overzee. 92. Bijstelling bij *wieken*. 91. = zeilen. *elders* - b.v. in Venetië. *die* = *hij* = zeelucht. *steef* - stijven = krachtig maken. 93. *zijn zeil* - des handels (91) zeil - Florentijnse handelsvloot.

94. 't in *Westerocean* - tot het zeil in enz. 95. *u loeg* - tot u lachte, regelmatige vorm van het vroeger sterke werkwoord. 95-96. *uchtendkrieken en avondschaauw* - morgen- en avondland - Oosten en Westen. 96. *schatting* - Hier niet afgedwongen heffing of belasting maar: de in vreemde landen *gekochte* waren (schatten), zie vs. 91. *tempelbogen* - kerken. 1278 werd aan S. Maria Novella begonnen, 1294 aan S. Maria del Fiore en S. Croce. 99. Alle kunsten dienden het geloof. 103-106. *Omhoog* - Herinnering aan: sursum corda (de harten omhoog), woorden van de priester bij de inleiding tot de mis. 103. *schepping harer kleuren* - schilderijen of kerkramen. 105. *gouden vat* - wierookvat. De goudsmeedkunst bloeide van oudsher in Florence. 107. *En echter* - Maar toch....

109. Gij voeldet kracht in al uwe aad'ren zieden
 En schreeft in steen uwe eerste poezy:
 Niet langer kwelde u 't juk der edellieden,
112. Uw moker had hun burgtental geslecht,
 Een nieuwe bouw moest zekerheid u bieden
 Als staatsgeschil onttaardde in straatgevecht.
115. Daar schiept ge u voor deez' vorstlijke verblijven,
 Om 't binnenhof, aan 't woelziek graauw ontzegd,
 In muren, waar zijn zee op aan mogt drijven
118. Maar magteloos moest blijken aan hun voet,
 Den stijl, die ons van huivering verstijven,
 Den stijl, die van bewondring gloeijen doet,
121. Zoodra de blik in dat gevaart' van blokken
 De zegepraal der regte lijn begroet!
 Een bouw van zucht voor 't schoon zoo zeer doortrokken
124. Dat hooge poort noch trap in schaâuw gehuld
 Ons meer 't gemoed bij 't binnentreden schokken,
 Daar zich alom, op eens, het woord vervult,
127. Er buiten stout verkond door zware ringen,
 Het eenig sier dat zoo veel strafheid duldt,
 't Gebeelde brons waarin de fakklen hingen;

109. vgg. Groep van acht + een slotvers aan de architectuur gewijd. 110. In de architectuur der oude Florentijnse gebouwen is de vrijheidsliefde dichterlijk tot uiting gebracht. Potgieter denkt hier aan: Il Bargello of Palazzo del Podestà. 111. Zie vs. 75. 115. Daar - Toen. Lijdend voorwerp bij *schiept* is: *den stijl* 119. 116. 't binnenhof, aan 't woelziek graauw ontzegd - omdat de muren, die om het geheel lagen zo dicht en sterk waren, dat elke bestorming er van tevergeefs was. 117. In muren etc. schiept Gij U dien stijl. *zijn* - van het graauw (116). 123-125. De uitwendige architectuur is zo overweldigend, dat wanneer men die gezien heeft, de schoonheid van het inwendige geen schok van bewondering meer geeft. 126. *het woord* - n.l. in vs. 130-133. 127-129. De zware bronzen

130. „Gij vriend of vreemd! zoo gij geloovig gloeit
„Voor d'eerste gaaf die wij van God ontvingen,
„Getuig dat vroeg bij mij ze heeft gebloeid

133. „En wijs me een school wier meesters grooter waren!”

ringen, de fakkelhouders, die aan de buitenmuren der paleizen bevestigd zijn, het enige sieraad dat past bij de strenge schoonheid ervan, schijnen te verkondigen: vs. 130-133. *gebeelde brons* - De ringen waren vaak met leeuwekoppen en dergelijke ornamenten versierd.

131. *éerste gaaf* - de Kunst te danken aan Prof. de Vooys, N. Taalgids IX).

III.

Hoe in 't verschieft hier groep bij groep me boeit:
Een gastendrom, in vollen bloei der jaren,

3. Door ernst en schoon verwelkoomd gul en blij;
Harmonisch in gewaad als in gebaren
Met de eeuw wier kunst deez' diepe gaanderij
6. Aan 't hoog gewelf opfluisterde met bloemen,
Des beitels werk: mag niet de zware zij',
Die om ons ruischt, op keur van knoopjens roemen
9. Gedreven uit rood goud? En zweemt de schacht,
— Zoo 't levenlooz' bij 't levende is te noemen, —
Dier slanke zuil, door 't loof waarmee zij pragcht
12. Geslingerd of 't nog groende, in zwier van lijnen
Niet naar 't gewuif dier lokken glad en zacht?
Een mannschaar als deze mag verschijnen

III. KINDERLIJKE LIEFDE

Beschrijving van een Meifeest, waar Dante en Beatrice elkaar voor het eerst ontmoeten. Zie voor deze zang eerst Potgieter's Toelichting. Het visioen van Florence's verleden in het algemeen wijkt nu voor dat van een bepaald feest. Potgieter stelt zich voor, dat hij het feest meemaakt.

1-19. Deze regels citeerde Verwey in De Amsterdammer 1883 en zei er van: „... zeker geloof ik, dat het aangehaalde, beter dan eenig ander fragment uit Florence, duidelijk maakt naar welke maatstaf die poëzie beoordeeld wil worden.”

1. In huis en hof van Folco Portinari, vader van Beatrice. 3. *ernst en schoon* — de ernstige gastheer en de schone gastvrouw.
9. *Schacht* — opgaand deel van de zuil tussen voet en kapiteel.
- 9-13. En lijkt niet die zuil, door het loofwerk, waarmee zij prijkt, op die zachte, wuivende lokken? 11. *prachen* — prijken, pralen.
12. *Geslingerd of 't nog groende* — Bijstelling bij 't loof, vs. 11.

15. Aan zulk een disch, voor gulzaards niet belaên,
Noch 't helder hoofd bedreigend door zijn wijnen;
In elk van hen zit kunst, zit kennis aan.
18. De vreugde strijk' dier tronies ploojen effen,
Hunne achtbaarheid is schuil, niet zoek gegaan, —
Maar zou van ver die zang uw oor niet treffen,
21. Ginds, waar de zon, langs 't wapenschild gegleên
Dat naar zijn kruis den blik u op deed heffen,
Haar stralen op dien minnegod van steen
24. Verzamelt, tot uit dier fonteine waat'ren
't Van paarlen ruischt? mij trekt het hart er heen.
Al ras verzaad, vermeidt zich in dat klaat'ren
27. De jeugd van 't feest, — zij danst het bloemperk rond,
Ze zingt, ze speelt! — Doch 't woelen en het schaat'ren
Heeft eensklaps uit! Bedacht hij nieuwen vond,
30. De knaap die straks aan 't hoofd der rei zich stelde?
Hij bloost — hij slaat zijn bliken naar den grond,
En 't kind in 't wit, dat blij hem tegen snelde,

15. *gulzaard* – gevormd van het in het Middel-Nederlands veel voorkomende adj. *guls* = gulzig en enig voorbeeld, dat het Woordenboek van dit woord geeft. 17. *kunst-kennis*. Alle gasten zijn kunstenaars of geleerden. 18. *tronie* – hier niet in ongunstige zin, dus: gelaat. 19. *schuil gegaan* – achter de vrolijkheid. 20. *die zang* – van de jeugd, vs. 27. 21. *Ginds* – in de tuin. 22. Wapen van Portinari. 23. Stenen fontein met Amorbeeld. Een dergelijke fontein (van Verocchio) ziet men nu nog op de binnenplaats van het Palazzo Vecchio te Florence. 26. *verzaad* – verzadigd. 29. *vond* – vondst, vinding. Heeft hij een nieuw spel bedacht? 30. *De knaap* – Dante, 9 jaar oud. 32. *'t Kind in 't wit* – Beatrice. Zie Inleiding blz. 63. Merkwaardig staaltje van Potgieter's „eigenwilligheid”. *hem tegen* – Aanvankelijk had Potgieter: temoet hem snelde – geschreven. Op aanraden van Huet veranderde hij die woorden. Zie brieffragment van 22 Dec. 1867, gepubliceerd door A. Verwey, in *De Beweging* 1908 II, p. 392.

33. Zij ziet zoo bleek hem worden als een lijk!
 Geen vrage of ooit die krankte meer hem kwelde,
 Een lachje, als eens ons dat der eng'len blijk',
36. Verkondt hem haar verrukkend mededoogen,
 Verplaatst hem in een lieflijk tooverrijk!
 Zie, beurtlings spreekt er uit zijn donkere oogen
39. Een hartstogt, als nog nooit hem heeft geblaakt,
 Een eerbied, of ter kerk hij lag gebogen;
 Wat drift, wat schroom is in zijn harte ontwaakt?
42. Hij moog tot haar met open armen treden,
 Niet eens de zoom haars kleeds wordt aangeraakt;
 Al luistert zij, hij heeft geen kus gebeden,
45. Naauw antwoordt ze en voert toch den hemel in....
 Gij, eerste Mei! die de aarde maakt ten eden,
 Gij, 't paradijs bezielende eerste Min!
48. Hoe zal weldra de zang van Dante u loven,
 Tot Beatrice er aller hart door winn'!

34. Zij vraagt niet, of hij door die ziekte wel eens meer gekweld wordt. 35. *blijk'* - moge blijken. 48. *de zang van Dante* - Dante's eerste verzen waren alle liefdegedichten. *u* - de *eerste Min* van vs. 47.

Vermag geen tijd bezielingsvonk te dooven,

2. Waar eens haar vlam ten hemel heeft gestierd?
't Was mij te moede in Portinari's hoven
(Als) werd er 't feest der lente nog gevierd;
5. En 'k staar, gekeerd in 't woelen van de schare,
Langs markt en straat, met blad en bloem versierd,
Of 'k ergens met Brunetto hem ontware,

IV. 'T HOF DER MINNE

Na een vraag aan de lezer sluit deze zang direct aan bij de vorige. D.w.z. Potgieter ziet na vs. 5 het verleden herleven in het heden. Onder de mensen op straat zoekt hij Dante. Na 6 kleine tafrelen uit diens jongelingsjaren volgt dan ($41-99 = 10 \times 2$ terzinen) de beschrijving van het Hof der Minne.

1, 2. Eens heeft de vlam der bezieling hier hoog gelaaid. Nu zijn er nog slechts vonken over, maar die zijn niet te doven. Klemmende bevestiging in vragende vorm. 2. *haar* - van de bezieling vs. 1.
3, 4. Door de woorden: „'t Was mij te moede" geeft P. te kennen, dat III een visioen was. Hij kreeg dat bij zijn bezoek aan de tuin van Folco Portinari. 5-40. Bevatten in 6×2 terzinen (elke 2 terzinen vormen een volzin) de 6 tafrelen uit Dante's jongelingsjaren. 1e tafreel: Dante met Brunetto Latini. 5. *gekeerd* - Na het verlaten van Portinari's huis, weer in de straten terug. 6. *versierd* - wegens de Dante-feesten was in 1865 de hele stad versierd. *Descrizione Delle Feste Dantesche in Giornale del Centenario di Dante Alighieri* 20 Maggio 1865 (Biblioteca Nazionale Firenze). Zie Inl. blz. 32.
7. *Brunetto Latini* 1210-1294; Florentijns Guelf, één der leidende figuren van het politieke leven. Als schrijver is hij beroemd om zijn *Livre du Tresor*, een Franse Proza-Encyclopaedie, en *Il Tesoretto*, een uittreksel daaruit in het Italiaans. *Il Tesoretto* was zeer populair. Het heeft de vorm van een allegorische reis. Dante had er veel aan te danken. Brunetto Latini heeftook grote persoonlijke invloed op Dante's vorming gehad. Men mag hem echter niet als diens leeraar beschouwen. Dante vindt B.L. later in de hel. Zie *Inferno* XV vooral 79-87.
7. *hem* - Dante, hierop geen nadruk.

8. Die trouw den weg der Vrije Kunsten wijst,
Die 't zevental hem zustrenstoet verklare
Wier één altaar in aller tempel rijst; —
11. En 'k zie geen groep van blijde feestelingen,
Voor muur bij muur door kalklaag overgrijsd
Zich om een beeld der Moedermaagd verdringen
14. Door Cimabue er treff'lijk gepenseeld,
Of 'k groet hem in den wakkerste uit hun kringen
Wiens teeder hart zijn liefste er Haar beveelt; —
17. En 't is mij, dringt me hengstgebriesch in de ooren
En hoefgedruisch, van vonk bij vonk doorspeeld,
Als blijkt hem reeds de vaste hand beschoren,

8. *Die* - Brunetto. Vrije Kunsten - Artes Liberales, de wetenschappen ingedeeld in: trivium, waartoe horen Grammatica, Dialectica, Rhetorica, en quadrivium: Arithmetica, Geometria, Musica, Astronomia. Dit aan de klassieke Oudheid ontleende systeem is nog lang in stand gebleven. 9, 10. B. verklaart aan Dante dat de 7 Vrije Kunsten als zusters aan elkaar verwant zijn, zodat slechts één altaar in elk hunner afzonderlijke tempels staat. 11. 2e tafreel. Dante voor Madonna Fresco (muurschildering van de heilige maagd). *En 'k zie geen groep - Of 'k groet hem*, vs. 15. 12, 13. Bijstelling bij *feestelingen*, vs. 11. 14. Bijstelling bij *beeld* enz., vs. 13. 12. *door kalklaag overgrijsd* - Bijstelling bij *muur*. Bij het maken van fresco's (muurschilderingen) wordt eerst de muur met een kalklaag bedekt, daarop komt dan de schildering. 11. De eerste druk heeft een komma achter deze regel. Het vergemakkelijkt het begrip die weg te laten. 14. Cimabue. 1240-1302. Italiaans schilder. Dante vermeldt hem Purg. XI, 94. Potgieter woont in droom het Hof der Minne bij en bevindt zich eveneens in droom onder de M. E. menigte op straat, waar een groep zich voor een Cimabue verdringt, in welker midden hij Dante opmerkt. 11-14. Naar aanleiding van deze regels merkt Verwey op (De Amsterdammer 1883): „Nergens is hij meer dichter dan waar het geldt het teekenachtigste kenmerk zijner beelden te zien en weer te geven.” 15. *hem* - Dante. 16. *zijn liefste* - Beatrice. *beveelt* - in de hoede van Maria aanbeveelt. 17. 3e Tafreel. Dante te paard. 18. Treffende vermenging van gehoor- en gezichtsbeeld.

20. De kloeke geest door geen gevaar verschrikt,
Die, welk een drift der manen pracht doe gloren,
't Ontembre temt en van zijn kracht beschikt! —
23. Hier droome ik hem, zoo als hij herwaarts keerde
Om 't jeugdig hoofd een frisschen krans gestrikt,
Het sieraad dat Bologna, de geleerde,
26. Om 's Pausen bul en 's Keizers zegelbrief
Van ouds vermaard, den voedsterling vereerde
Wanneer haar school tot wijsgeer hem verhie; —
29. Hier, waar al vroeg hij Giotto onderscheidde,
Den herdersknaap der schilderkunst zoo lief
Sints zij in 't veld, waar hij zijn lamm'ren weidde,
32. Bespiedde hoe zijn staf op steen die bragt
En niet vergeefs zich met een meester vleide
Verrassend door oorspronkelijke kracht; —
35. Hier, waar op 't hoogst Casella's stem hem streelde,
Nog lang in 't oor naklinkend zoet en zacht,
Als vaak die vriend de minneliederen kweelde

21. *drift* - hier heftige uiting van ongeduld. *gloren* - glanzen.
22. *beschikken van* - beschikken over - gebruikmaken van. *zijn* - van
het ontembare. 23. 4e Tafreel. Dante terugkerend van de Univeersi-
teit te Bologna. 26. *Om 's Pausen bul - vermaard* (vs. 27). Bij-
stelling bij *Bologna, de geleerde*, vs. 25. 28. Het is niet zeker of Dante
te Bologna tot „dottore” promoveerde. 29. 5e Tafreel. Dante en
Giotto (1276-1336) leerling van Cimabue, volgens het verhaal door
deze ontdekt toen hij de dieren, die hij moest hoeden, tekende op een
steen. Zie ook Purg. XI 95. *Hier* - zie vs. 23. 30. *der schilderkunst* -
derde naamval. 31. *zij* - de schilderkunst, in de persoon van
Cimabue. 32. *staf* - herdersstaf. Bij Vasari staat: met een enigszins
puntige steen. 33. Onderwerp van *vleide* = *zij*, vs. 31, nl. *de*
schilderkunst van vs. 30. 34. *meester* - kunstenaar = Giotto, grond-
legger der nieuwe Italiaanse schilderkunst. 35-40. 6e Tafreel.
Dante en Casella, zie voor hem Purg. II, vs. 76 vgg. 35. *Hier* - zie
vs. 23 en 29. *op 't hoogst* - ten zeerste.

38. Door heel zijn hart der schoone toegewijd
Wier lieven naam zijn dicht zoo kiesch verheelde,
Wier eng'lenaard 't verkondde wijd en zijd!

*

41. Wat vendelpracht die wappert in den hoogen!
Waar 't oog zich rigt hangt weidsch gebloemd tapijt
De muren langs en ruischen eerebogen;
44. Zag andermaal Santa Felicità
Zijn Hof der Minne, in feestdos uitgetogen,
Weerspiegeld door den Arno juichend na?
47. Sloeg oud en jong, door 't steken der trompetten
Om strijd gelokt, hier 't lieflijk schouwspel gâ
Dier schoonen, op haar vurige genetten
50. Voortzwevende in der jonge ridd'ren drom,
Te dartel fluks het steigren te beletten
Stoof regts en links een bloesemregen om?

38. *zijn* - Dante's. *der schoone* - aan Beatrice. 39. *zijn dicht* - La Vita Nuova. Volgens troubadourswet mocht de naam van de geliefde niet genoemd worden.

41. Door een optocht wordt Potgieter's blik nu tot het heden, 14 Mei 1865, getrokken. Maar wat hij ziet doet hem aan een feest in 1283 denken. In 3×2 terzinen vergelijkt hij het er vragend mee, daarna verdiept hij zich in 7×2 terzinen in het visioen van het feest in het verleden. Hij volgt Villani. Zie Toelichting. 41-43. Wat een prachtige vaandels wapperen hier! En waar het oog zich richt, daar ziet men met schitterende gebloemde tapijten behangen huizen en prachtige erebogen. Ook hier weer vermenging van gezicht en gehoor: *daar zich 't oog rigt* (42) en: *ruischen eerebogen* (43). 44. *Santa Felicità* - wijk in Florence op de linker Arno-oever. Daar verenigden zich de feestvierenden in 1283. Daar ook begon in 1865 de optocht. 45. *Hof der Minne* - de deelnemers aan het feest 't Hof der Minne. 49. *genetten* - Spaanse rijpaarden. 51. Bijstelling bij *schoonen*, vs. 49. *te dartel* - te dartel om. 52. Indien etc.

53. Was de Amor straks, aan 't hoofd dier edellieden,
Den schalken stoet van deernen wellekome,
Tot hij haar koos die hem een kus moest bieden,
56. En, marde zij, de pijl vloog van de pees,
En 't bruine kind, zijn hofnar onder 't vlieden
Toch niet ontgaan, geen vrede vond door vrees?
59. Wat keer des wegs ons uit dien kring moog sluiten
Sints zoet gekweel voor luid geschetter rees,
Die pracht, die vreugd, die cymbels en die fluiten,
62. Die dubbele lust betoovrende oog en oor
Troonde eer zij 't wist de menigt mee naar buiten
Waar 't hof zich thans vermeidt in schemergloor! —
65. Hoe 't wemelt in deez' weeldrige bosschaadjes,
De gangen dier kastanjedreven door,
Wier wuivend groen, of 't scherm waar der vrijaadjes,
68. Een looverzee van iedren heuvel stuwt,
De bonte stoet van juffers en van paadjes,
Het liefste plekje er zoekend in de luwt'.

53. *de Amor* — de Signore dello Amore, die aan het hoofd der edellieden reed. Zie Toelichting. 54. *deernen* — meisjes. Dit woord had toen een andere betekeniswaarde dan nu. 55. Nadruk op *haar*. 56. *En marde zij* — En als zij draalde, de pijl van de pees vloog. 57. *'t bruine kind* — de brunette. *zijn* — van de Signore dello Amore. *hs. narren*. 57, 58. Vrees dreef het meisje op de vlucht, maar die gaf haar de rust niet: aan Amor's hofnar was geen ontkomen. 59. *keer des wegs* — bocht. *dien kring* — ridders en jonkvrouwen, het Hof. *ons* — Hiermede bewijst Potgieter zijn tegenwoordigheid bij het gedroomde feest. Op *ons* en *menigt'*, vs. 63 valt de nadruk. 60. *zoet gekweel (van fluiten, vs. 61)* aan het eind van de stoet. *Luid geschetter* (van cymbels) had aan het begin geklonken. *voor* — in plaats van. 61-63. Hoofdzin. 63. *Zij — de menigt'*. 64. *'t hof* — de deelnemers aan 't hof der Minne. *schemergloor* — het was schemerig onder het dichte gebladerte. 65. *'t wemelt* — *Nl. 69, 70: De bonte stoet — zoekend enz.* 67. *of 't scherm waar* — alsof het (*nl. wuivend groen*) de vrijende paartjes beschermde tegen nieuwsgierige blikken.

71. Een blijde kreet gaat op, als klonk 't: gevonden!
 Waar frissche beuk aan forsch en pijn zich huwt,
 De klingen 't mos tot zachte zetels ronden
74. En in die groep bevallig neêrgevlind
 Een schooner krans van bloemen blijkt gewonden
 Dan ooit u in een landschap heeft verblijd.
77. Aanvallig moog dat jeugdig loof der wingren
 Dien ruwen tronk, den zijworm toegewijd,
 In rank en lot steeds klemmender omsling'ren,
80. Het paartje er voor trekt meer de harten aan:
 De jonker die zijn schuchter-schalke ving'ren
 Zoo gaarne om 't glad dier lage keurs zou slaan!
83. Laat zefir zacht door dit citroenloof fluistren
 Zich badende in den geur dier bloesemblaên,
 't Waar zóeter nog de bede te beluistren
86. Des ridders, die bij zijner jonkvrouw lied
 - Een zweem van vocht zijne oogen voelt verduistren,
 Die dubbel diep nu in de hare ziet!
89. Schoon 't om ons heen van oleanders prijke,
 Schoon de iris ginds van verwe niet verschiet,
 De liele zwicht', de roem der rozen wijke

71. *gevonden!* - nl. het liefste plekje (vs. 70). 73. *klingen* - heuvels.
 74. *die groep* - de ridders en de jonkvrouwen, *de bonte stoet* van vs. 69.
 77-94. Let op de bouw: 3 × 2 terzinen, waarin telkens een beeld uit
 de natuur gesteld wordt tegenover de jeugd. 78. *tronk* etc. - een
 moerbeiboom. Tronk eigenlijk afgeknotte boomstam. *den zijworm*
 - datief. 79. *lot* - twijg. 80. de Signora *dello Amore* en de
 Venus van het feest, zie vs. 94. 83. *zefir* - zachte zuidwes-
 ten wind. 89. *oleander* - laurierroos, sierlijke, altijd groene hees-
 ter (2-5 m hoog) met lancetvormige blaren en witte of rozerode
 bloemen.

92. Voor haar die zich den troon ziet toegereed:
 In schoonheid is geen enkle haar gelijke,
 Toch vraagt zij nog: waarom zij Venus heet?
95. Och dat, eer zij den lauwer, dien ze plukte
 En wond ten krans, aan mindre gaaf besteedt,
 Hij hier verscheen, hij 't weidsch gehoor verrukte,
98. Tot dat ook zij, een blosje op 't blank gezigt,
 Het lokkig hoofd voor Beatrice bukte!....

95-99. Och mocht, eer zij (de Venus van het feest) de lauwerkrans wegschonk aan iemand, die hem minder verdiende dan Dante, deze zelf hier verschijnen en ieder met zijn liederen aan en over Beatrice verrukken, tot ook Venus Beatrice's grotere schoonheid erkennen zou en blozend het hoofd voor haar buigen. 96. *mindre gaaf* - Gaaf heeft hier de betekenis van begaafdheid.

Of droomde van te wuft een feest mijn dicht?

2. Of mengt zich in de blijdschap van die menigt'
Iets ernstigs dat haar blikken opwaarts rigt?
Er is een vreugd, als lijden werd gelenigd,
5. Die tolken vindt in beide lach en traan,
Daar ze al het licht van ons verschiet vereenigt
Met al de schaâuw die we in 't verleên ontgaan;
8. Een stemming als mogt heerschen in deez' wallen,
Toen 't volk den nacht vol angsten had doorstaan,
Die maren bragt der dappre duizendtallen
11. Afwisslend naar des krijgskans vluggen keer!
Gejuich ging op, als de avond was gevallen;
„De morgen” klonk het, „had des vijands heer
14. „Ontdekt bij Campaldino.” Zonder tsagen
Was 't hunne voortgerukt, „tot heinde en veer
„De standaard op Florences oorlogswagen

V. DE SLAG BIJ CAMPALDINO.

Zie Toelichting en Inleiding.

1. *wuft* - vrolijk. *feest* - het Hof der Minne. 2. *die menigt'* - dit zijn niet meer de ridders en de jonkvrouwen van het Hof der Minne, het zijn de Florentijnse burgers, die in spanning verkeren over de afloop van de strijd bij Campaldino. 2-19. Stemming in Florence na de 1e bode. 6. *ze* - vreugd, vs. 4. 8. *als* = zoals. Een dergelijke stemming heerste er. 10. *die* = de nacht. *maren* = berichten. *duizendtallen* - nl. Florentijnen. 11. Bijstelling bij *maren*, vs. 10. 12. *als* - toen. 13. Zo klonk het uit de mond van de eerste bode: Vanmorgen hebben we (de Florentijnen) 't vijandelijke leger ontdekt. 15. 't *hunne* - het Florentijnse leger. *heinde en veer* hoort bij *Arezzo tartend*, vs. 18. 16. *oorlogswagen* - zie Toelichting.

17. „Haar vaandel: „Vrijheid” op lazuren veld,
 „Arezzo tartend, fier had uitgeslagen
 „En 't voetvolk er ter wacht bij was gesteld.”
20. Al bleek de schaar, die later nieuws verbeidde,
 Op 't ruim der markt in engen band gekneld,
 't Was of de roede eens wigchelaars haar scheidde
23. Toen: „Weer een boô!” weergalmde uit straat bij straat
 En de open baan zoo ros als ruiter leidde
 Waar de overheid aan 't hooge piraam staat.
26. Hun oudste heft zijn stemme op: „Florentijnen!
 „Een blijde maar is welkom nog zoo laat!
 „Onz' veldheer koos tot aanvals-paladijnen,
29. „Trots 't kreupel been, zich zelve 't eerst van al,
 „Hij koos zijn zoon, zijn neef,” — de toortsen schijnen
 Met dubblen glans, bij 't rijzend lofgeschal
32. Hartstogtlijk heen en weêr gezwierd; ten hoogen
 Stijgt: „Vieri leef'!” door 't sluimrend Arno-dal.
 De prior wenkt: „Die keuze te gedoogen
35. „Viel wis den moed der jongre ridd'ren zwaar,
 „En de eêlsten zijn der trits op zij gevlogen
 „Een breede reeks!” Hoe luistert heel de schaar,

17. *lazuren* - blauw. 18. *Arezzo tartend*, (komma van mij). 19. *'t voetvolk* enz. - Deze wachters, onder bevel van Corso Donati, mochten niet aan het gevecht deelnemen. 20-37. De 2e bode. 20-23. Al stond er a.h.w. een compacte mensenmassa op het plein op verder nieuws te wachten, het was of een bovennatuurlijke macht ruim baan deed maken, toen er klonk: „Weer een bode”. 22. *wichelroede* - toverstaf. 24. *Zoowel ros als ruiter*. 25. *Waar - Tot waar*. 26. *Hun oudste* - de prior (zie vs. 34) herhaalt het bericht van de 2e bode. 28. *veldheer* - hij heette Vieri de' Cerchi. *aanvals-paladijnen* - 12 ruiters, die het gevecht moesten openen. 28-38. Zie Toelichting. 31. *lofgeschal* - prijzende kreten, zie vs. 33. 34. Maant met een gebaar tot stilte. 36. *der trits* - derde naamval. Trits - drietal. *Een breede reeks* - van eêlsten, vs. 36.

38. Tot zelfs die vrouw, wier breede weduwslippen
Aandoenlijk staan bij 't vroeg verzilverd haar:
„Ook Dante!” klinkt het van des oudsten lippen;
41. En in de vreugd haars harten merkt ze niet,
Dat zij den staf haar vingers liet ontglippen,
Dat elk in haar der moeder hulde biedt!
44. „Ter kerke!” zegt ze, en gaat met vlugge schreden
Als zag zij hem verwinnaar in 't verschiet;
Voor 't hoogaltaar nu knielende in gebeden
47. Die God verhoor'!

- 't Is of, in dubblen zin,
48. Zich over ons de schaduwen verbreedden!
Geen derde boô reed een der poorten in,
50. En echter hoe de blikken zich verduistren!
„Als de uitslag had beantwoord aan 't begin....”
Vermeent de vrees, en vaart fluks voort te fluistren
53. „De zegekreet drong lang reeds tot ons door!”
De menigt schijnt de stilte te beluistren;
Angstvallig leent ze aan hiobsmaren 't oor

38-46. Geheel fantasie van Potgieter. 38. *die vrouw* - Bella, Dante's moeder, toen al weduwe. Zie over Dante's moeder Inleiding blz. 63. Zij stief kort na zijn geboorte. 40. Ook Dante is der trits opzij gevlogen. *des oudsten - des priors*, vs. 26 en 34. 47. Potgieter is zo in zijn visioen verdiept, dat hij, hoewel hij de afloop weet, mee bidt. *in dubblen zin* - de avond valt en de stemming wordt gedrukt. 50. *En echter* - archaïsme, sterke tegenstellende kracht. Geen 3e bode was er gekomen, zij wisten dus niets en tòch verduisterden zich hun blikken. Ze waren bevreesd, zie vs. 53-82. 52. *de vrees* - gepersonifieerd - de bange burgers. 53. *drong* - zou de zegekreet al lang tot ons doorgedrongen zijn. 55. *ze* - de menigt', vs. 54. *hiobsmaren* - Jobsmaren - ongelukstijdingen.

56. Op vleuglen van de nachtkoelte om ons zuchtend;
 Stoof inderdaad der rossen vaart zij voor?
 „Wee!” spelt zij, „wee! den schok des weêrstands duchtend,
59. „Deedt ge afstand van alle aanvalskans en vielt
 „In 's vijands hand, — uw ruitren wijken vlugtend,
 „Wie boog of schild er beurde ligt ontzield!”
62. Zij jammert voort: „O laatsten onzer zonen!
 „Of sneuwend de Aretijners gij weerhieldt!
 „Eer ze ons tot op den heil'gen wagen honen!
65. „Als schendig zij de hand aan 't vierspan slaan,
 „Welks hoornenpracht op honderd zegekroonen,
 „Mogt bogen door der vaadren heldendaën,
68. „Wordt Florentijn het schimpwoord van zijn bureu!
 „Och vuurde u nog de moed der wanhoop aan!” —
 De bange nacht schijnt eindeloos te duren!
71. „Ten wallen!” rept het ongeduld zich voort;
 Schoon 't fakkellicht moog' flikkren op de muren
 Geen boû, geen kreet die 's landschaps ruste stoort!
74. Omhoog, omlaag heerscht liefelijke vrede
 Daar de effen vloed van starrenschittring gloort;
 Maar de indruk deelt der vreeze zich niet mede,

56. Bijstelling bij hiobsmaren, vs. 55. 57. Was inderdaad vrees
 aanvoerster in de strijd geweest? 58. *zij* - de vrees. Onderwerp van
duchtend is *ge*, vs. 59 = Florentijnse soldaten, in gedachten toege-
 sproken door de bange burgers. 62. *Zij* - de vrees als in 52.
 63. *Of* - och mocht *ge*, sneuwend, de Aretijners weerhouden heb-
 ben zodat ze ons niet de smaad konden aandoen de Caroccio te nemen.
 64. *heiligen wagen* - de strijdswagen, il Caroccio, met 4 ossen bespan-
 nen. 65. Voorwaardelijke bijzin. 66, 67. Bijstelling bij vierspan.
 68. Hoofdzin. 71-86. Geciteerd door Verwey in *De Amsterdam-*
mer 1883 als voorbeeld van „een breeder schilderij”. 71. Zeer
 kort gezegd: „Ten wallen” roepen de ongeduldige burgers en
 spoeden zich naar de muren. 75. *Daar* - Terwijl. 76. *der vreeze*

77. Om: „Wapens!” vraagt het krijschen van de schaar
 Als dreigde reeds des vijands spot de stede,
 Als was already de wreede Bisschop daar!
80. „Verloren!” spreekt de spijt uit aller oogen,
 „Verloren!” tuigt het radeloos gebaar,
 „Verloren ons Caroccio!” — „Gelogen!”
83. Is 't wederwoord. Wie mag hij zijn die 't zegt
 En 't „Lof den Heil'gen!” rijzen doet ten hoogen?
 Die tot den dood gewonde wapenknecht,
86. Op gindsche baar, daar, langzaam voortgedragen?
 „De zege is ons!” zoo juicht hij, „schoon 't gevecht
 „Nog aanhield toen ik mij op 't ros ging wagen; —
89. „De pijlen vlogen wederzijds zoo digt
 „Dat de een noch de âer meer zweem van zonne zagen; —
 „Voor d'eersten schok zijn de onzen, ja! gezwicht,
92. „Tot de achterhoede op eens ter hulp kwam rennen
 „En aller moed herleefde bij 't gezigt:
 „'t Was Corso die door dus de tucht te schennen
95. „Ons de overwinning gaf; — in zulk een nood
 „Bekreunde zich de dappre aan geen miskennen:
 „„Verliezen wij, dan treffe mij de dood

— Derde naamval. De bange burgerij ziet niets van de liefelijke vrede-
 heid van het landschap. Zij vrezen, dat de slag verloren is, en willen
 zich gereed maken voor de verdediging van de stad.

79. *de wreede Bisschop* — Guglielmino di Ubertino de' Pazzi, aarts-
 bisschop van Arezzo, die zelf de troepen aanvoerde. 82. „Gelogen!”
 zo begint de 3e bode. 89, 90. De pijlen verduisterden de zon — een
 klassiek beeld. Zie beschrijving van de slag bij Thermopilae. Herodotus
 boek VII § 226. 90. *de een noch de âer* (ander) — Florentijnen noch
 Aretijnen. Daarom zagen meervoud. 94. Corso Donati verliet de
 hem aangewezen plaats en nam op eigen gezag deel aan de strijd, zie
 vs. 19. *schennen* — schenden. 96. Corso Donati liet zich niet weer-
 houden door de gedachte aan de mogelijkheid miskend te worden. *de*
dappre — Corso Donati. *miskennen* — de mogelijkheid miskend te worden.

98. „„Naast de onzen,“ sprak hij; „als wij zegevieren,
 „„Haal me uit mijn huis wie tot mijn straf besloot!“
 „Hij kwam, — de kans verkeerde! — Wilde dieren
101. „Zijn minder wreed dan 't Aretijnsch gemeen
 „Dat onder 't lijf der rossen 't mes deed zwieren
 „Dat ook mijn paard....”

Maar 't nachtgezicht vlood heen,

104. Al blijven nog die blikken vochtig glansen,
 — Een welkom blijk van de innigheid der beên! —
 Hoe snel verkeert dat lauwerloof in kransen,
107. Voor 't heir bestemd dat plechtig intogt houdt,
 Dat blij ze vangt op zwaarden en op lansen!
 Daar nadert vast 't verhemelt, stijf van goud,
110. Waaronder zich, bij 't feestelijk ontmoeten,
 De dapp're, dien het vaandel werd vertrouwd,
 Door 't prioraat met lof en dank zag groeten.
113. Het overwelpt in prachtige trofee
 Den buit waarmee de Ghibellijn 't moest boeten,
 Der Guelfen kling te lokken uit de scheê:

97—99. Corso's woorden. 103. De uitgeputte soldaat kan niet verder spreken. 't *nachtgezicht* — visioen van het nachtelijke schouwspel. Het visioen van de morgen na het gevecht toen de overwinnaars terugkeerden volgt er onmiddellijk op. 104—106. Al schreiden zij van dankbaarheid, toch vlochten zij snel zegekransen. Achter 104 liever een komma en 105 tussen streepjes. 105. *beên* — dankgebeden. Tussenzin. 106. *dat lauwerloof* — dat daar groeide. 109. *verhemelt* — baldakijn — draaghemel. 111. *de dapp're* — Corso Donati. 113. *Het* — het verhemelt. *trofee* — zegeteken. 114. *de Ghibellijn* — de Ghibellijnse Aretijners. 115. *Der Guelfen kling* — zwaard der Guelfische Florentijnen.

116. Den helm die 't hoofd van Guglielmino sierde,
 Het schild dat hem ten dood gewond ontglee',
 De wapnen daar die kerkvoogd mis meê vierde!
119. Wees niet 't gejuich bij 't statig ommegaan,
 Toen daar de pracht diens hemels langs ons zwierde,
 In wie zijn pijlers beurden Dante ons aan?
122. Hij hoorde 't naauw, — het was hem in zijn droomen
 Als zag hij nog, een wolk met wee belaên,
 Uit dwarlend stof des vijands flikkring komen;
125. Het werd op nieuw hem zonderling te moê;
 Weêr schaamt hij zich 't onwillekeurig schromen,
 Toch drijft hij 't ros op wie hem tarten toe!
128. Hoe huivert hij, in de' ochtend van het leven,
 Dat eens de min hem Eden worden doe,
 Begaafd, beroemd, een wreeden dood te sneven!
131. Een oogwenk slechts, — het geldt zijn Vaderstad.
 Als door zijn schuld er schande op haar mogt kleven,
 Rees moeders klagt dat zulk een zoon zij had!
134. En ook de zijne is een der eerste klingen,
 En geene blijkt in koener hand gevat!

116. *Guglielmino* — *de wreede Bisschop*, vs. 79. 116-117. Helm en schild horen tot de buit, vs. 114. 118. Sarcastisch. 119-121. Door het opgaan van een gejuich ontdekt Potgieter, die zich onder de burgers bevindt, plotseling Dante, mee de hemel dragend. 122-135. Berust op een brief van Dante. Zie Toelichting. 123. *een wolk* etc. bijstelling bij: des vijands flikkring, vs. 124. Deze beelden zijn waarschijnlijk een herinnering aan Tasso's *Gerusalemme Liberata* 3; 9 (3-6). 128-130. Potgieter werkt het gevoel van schrik, dat Dante volgens zijn brief had, uit. 128. Lees: *Hoe huivert hij* (130) *een wreeden dood te sneven!* 129. Bijv. bijzin bij *leven*, vs. 128, dat de liefde eens tot een paradijs voor hem moge maken. 131. Een ogenblik slechts huivert hij, dan bedenkt hij enz. 132. *haar* — vaderstad. 133. *rees* — dan zou zijn moeder klagen —.

Een lang vaartwel aan zoete erinneringen!

2. Als bliksemstraal uit wolkenlooze lucht
Blijft de eeuwen door de schrikbre mare dringen,
De stervensmaar van al zijn aardsch genucht;
5. Daar de englen die tot Beatrice kwamen,
Hosannah zingend bij hun hemelvlugt,
In stroomen lichts de dierbre met zich namen:
8. „Hoe is die stad zoo eenzaam, eens vol volk!”
Hem krimpt de borst als Jeremias zamen
En 't klaaglied wordt van zelf zijn wee ten tolk;
11. „Hoe zit zij, of ze weduw waar, te treuren!”
Voor hem zal nooit uit dezer droefheid wolk
De zon zijns heils het aangezigt weêr beuren!
14. „In tranen is haar nachtwake omgegaan!”
Hij voelt de smart hem 't ingewand verscheuren,
Hij roept den dood, de doôn benijdende aan!
17. Wat schaam'le troost! in eenzaamheid te schreiën,
Zijne oogen naar den hemel op te slaan,
Zich met de hoop dat zij hem hoort te vleijen!
20. En toch, haar naam te fluist'ren wordt hem zoet,
Te vragen hoe zij van hem kon verscheiën,
Te wanen dat zij hem van veer nog groet!

VI. BEATRICE'S UITVAART.

Bouw: 1 regel + zeven terzinen + zeven maal twee terzinen.

2-22. Dante's leed om Beatrice's dood. 4. Bijstelling bij *mare*, vs. 3.
5. *Daar* - causaal, 5, 7 = Daar Beatrice stierf. Verklaring van 4.
5-7. Naar de *Vita Nuova*. 8, 11, 14. Klaagliederen van *Jeremia I*: 1, 2. 15-22. *Vita Nuova*.

23. Eens priesters droom van dichter-idealen
 In 't slechts dier ster zich wijdende gemoed,
 Tot daad en lied weërschittren van haar stralen!
26. Een zucht der ziel, die door geen aardsche grens
 Den kring waarin zij opzweeft laat bepalen,
 Of haar de vlugt geborgd werd door den wensch!
29. Ach! weêrkeer tot de werkelijkheid des levens!
 Ach! zege van het zinlijke in den mensch!
 Hoe schaamt hij zich, hoe smarten zij hem tevens,
32. Als hij, die San Francesco in zijn rouw
 Ten voorbeeld koos des bovenaardschen strevens,
 Weêr oogen heeft voor 't schoone van een vrouw!

23-64. Zeven groepen van twee terzinen. 23-28. Twee onvoltooidoed uitroepen: *Eens priesters droom van dichteridealen* en 26. *Een zucht der ziel*. Karakteristieken van de Vita Nuova. 23, 24. De dichterlijke ideaal-droom, die Dante in het nog enkel aan Beatrice, nu hemelster, toegewijd gemoed droeg, vergelijkt Potgieter hier zeer beknopt met de dienst van de priester aan Maria, Stella Maris, ster der zee, van de R.K. hymne. 23. Aanvankelijk luidde dit vers: „Eens dichters droom in dienst der idealen”. Op aandrang van Huet werd het veranderd. Zie brieffragment 22 Dec. 1867 in *De Beweging* 1908 II, blz. 293. 24. *dier ster* - Derde naamval. Vgl. Lorenzo de Medici, *Canzoniere*, 1ste gedicht: *O chiara stella che co'raggi tuoi*, waarin ook de gestorven geliefde als een ster aan de hemel wordt voorgesteld. 26-28. Vgl. Vita Nuova § XL. 28. *Of* - alsof. Alsof de wens borg stond voor het geschieden van die vlucht. 29-55. Zoeken naar troost. 31. *zij - weerkeer tot* etc., vs. 29 en *zege van* etc., vs. 30. 32. *San Francesco* - Franciscus van Assisi 1182-1226. Stichter van de Ordo Fratrum Minorum (Minderbroeders). Hij hield zich zeer streng aan de geloften van Armoede, Kuisheid en Gehoorzaamheid. 32-33. *Als hij* - Als Dante, die in zijn rouw Franciscus tot voorbeeld koos. Het lijkt alsof Potgieter hier aanneemt, zoals in zijn tijd algemeen, maar tegenwoordig niet meer, gedaan wordt, dat Dante lid is geweest van de Derde Orde der Franciscaners. Dat hij die mening echter niet deelt blijkt uit zang IX vs. 91. 34-47. Naar de Vita Nuova § XXXVI-XL. Daar vertelt Dante hoe hij verliefd werd op een schone jonge vrouw, die vol medelijden naar hem keek als hij langs haar venster liep.

35. Weêr oogen. . . . Maar zij schoten hem vol tranen
 Toen hij , of 't graf ooit uitgang gunnen zou,
 Toen hij zijn bruid in haar gekeerd dorst wanen!
38. Haar wie zijn leed dus ziel en zin bewoog
 Dat meêgevoel der liefde 't spoor mogt banen
 En 't bleek der min haar blosjen overtoog!
41. Zoo vaak zijn blik zich naar dat venster rigtte,
 Zoo vaak zij staarde uit dien bekenden boog,
 Het was of hem dezelfde deernis lichtte!
44. Tot schaamrood hij zoo bitter zich verweet
 Dat van den trans het englen-aanschijn zwichtte,
 Wanneer zijn voet naar d' aardschen afgod schreed!
47. Een woord, een wenk die hem zijn beê weêrhouden,
 Die andren troost des jammers zoeken deed;
 En boodt gij dien, gij, wijsbegeert' der Ouden,
50. In vriendschapslof, verkondigd bij de baar,
 In lessen, die 't geluk der deugd ontvouwden?
 Welsprekend-stout bleekt ge overtuigend-waar?

Soms als hij wilde maar niet kon schreien, ging hij naar haar kijken, omdat haar meegevoel zijn tranen opwekte.

36. *Of 't graf* - alsof ooit een dode uit het graf zou kunnen opstaan.
 37. *haar* - die vrouw vs. 34. *gekeerd* - teruggekeerd op aarde. 39. *der liefde* - derde naamval. Dat medelijden het pad voor de liefde kon banen.
 42. *boog* - vensterboog. 43. Altijd was het of hetzelfde medelijden van haar naar hem uitstraalde. 45. *englenaanschijn* - van Beatrice.
 46. Figuurlijk. Wanneer hij zinnelijke liefde in zich voelde opkomen.
 47. *Een woord, een wenk* - Eigenlijk alleen het laatste: Beatrice verscheen hem, zie Vita Nuova XL, maar sprak niet tot hem. *zijn beê* - zijn vraag aan de Vrouwe aan het venster om liefde. 49-52. Boodt gij, wijsbegeert' der Ouden, dien andren troost in vriendschapslof, die. . . . en in lessen, die. . . . 49. De komma is van mij. 50. In De Amicitia (Over de Vriendschap) van Cicero vs. 51 en in De Consolatione Philosophiae (Over de Vertrouwing der Wijsbegeerte) van Boëtius zocht hij troost. 52. Welsprekend - stout: bijstelling bij het onderwerp: ge.

VI

53. Schoon Cicero zich dosse in woordenluister,
 ● Schoon boei noch bijl Boëtius vervaar,
 Geen straal van licht verspreiden ze in zijn duister!
56. Een visioen verkeerde zijn woestijn
 Zoodra 't berouw de stoffelijke kluister
 Hem langer niet ten loden last deed zijn!
59. Wat weelde, als fluks gebeden en gedachten,
 De scheemring uit van de' aardschen zonneschijn,
 Weêr in 't bereik dier zoete stem hem bragten!
62. Wat weelde, als hem in 't smetteloze licht
 Voor 't offren van zijn gaven en zijn krachten
 De glimlach blonk van haar verklaard gezigt!

53. Cicero M. T. 106-43 v. Chr. Romeins staatsman, redenaar, wijsgeer, schrijver. Zijn stijl geldt als voorbeeld van klassiek Latijn.

54. Boëtius 480-525 na Chr. Romeins wijsgeer, gunsteling van Theoderik de Grote. In ongenade gevallen, gevangen genomen en ter dood gebracht. In de gevangenis schreef hij *De Consolatione Philosophiae*. Ondanks hun taalschoonheid en hun wijsgerige houding kunnen noch Cicero noch Boëtius Dante troosten (volgens Potgieter). Let op de evenwijdigheid van 50 en 53; 51 en 54; 52 en 55. 56-58. Zodra berouw het geestelijke het deed winnen van het zinnelijke in hem en zijn lichaam hem dus niet meer tot loden last was, bracht een visioen verandering in zijn ellendige toestand. Toespeling op het visioen in *Vita Nuova* § XLIII, waardoor Dante besluit alles te doen wat in zijn vermogen is om eens waardig over Beatrice te kunnen schrijven. 60. is een bijvoegelijke bijzin bij: *gebeden en gedachten*, vs. 59, *uit* heeft dan de betekenis van: uitstijgende boven. Men kan vs. 60 ook zo lezen: *uit* de schemering; aardse zonneschijn is maar schemering vergeleken bij de hemelse. 61. Hiervoor: *En* denken. 64. *verklaard* - „De laatste regel, ach! die caesuur, die eischt en regt heeft te eischen, dat de klemtoon op den tweeden en den vierden lettergreep valle - ik had anders „verheerlijkt” aangezigt verre boven „verklaard” verkozen!” schrijft Potgieter aan Huet, 22 Dec. 1867. De *Beweging* 1908 II, p. 293.

VII

1. Geene ijd'le vrees dat zijn geestdriftig gloeijen
Hem de ooren sluit' voor 't roepen van den pligt!
Liet 's jonglings blik door 't schoon der kunst zich boeijen,
4. Der kennis schat is 't wit des rijpen mans,
En moog voor hem de roos der min niet bloeijen,
Het volk bedeeft zijn schedel de' eikenkrans:
7. Waar ook 't bestuur hem met zijn last bekleede,
't Ontleent zijn deugd bij vreemden nieuwen glans, —
Hij waardig, schoon hij buigen moet tot bede —
10. Hij hoofsch en heusch, ook waar hij eischen mag, —
Bij elken twist de voorspraak van den vrede, —
In iedren nood de pijler van 't gezag.
13. Helaas! hoe diep is 't heldenpaar gezonken,
Welks namen om hun wedstrijd in den slag
De wolken door der faam in de ooren klonken:
16. Of zoo veel deugd door zoo veel lofs verbreid
In nieuwen gloed mogt nieuwe jeugd ontvonken
Voor zulker trouw beloofde onsterfelijkheid!

VII. BURGERDEUGD.

Dante's leven ± 1295-1301.

1-12. Dante als staatsman. 1. Maar vrees niet, dat Dante door zijn hartstocht voor Beatrice en voor de dichtkunst zijn plicht vergeet! Die vrees zou ijdel zijn! 4. *Der kennis schat* - de wetenschap. *wit* - doel. 6. *eikenkrans* - symbool van burgerdeugd. 7, 8. Waar hij ook als Florentijns gezant optreedt, verleent hij door zijn deugd nieuwe glans aan het bestuur, dat hem zond. 8. 't - het Bestuur. 12. *pijler* - steunpilaar. 13-30. Zij die aansturen op de partijtwisten. 13. 't *heldenpaar* - Vieri de' Cerchi en Corso Donati, die in de slag bij Campaldino (V) in moed wedijverden, de moedige strijders voor de vrijheid, zijn eierzuchtige partijleiders geworden. 15. *der faam* - Derde naamval. 16-18. Och, mocht deze wijd-

19. De star der eer is beider pad ontweken;
Om strijd door zucht naar heerschappij verleid
Schaamt geen der twee zich meer een twist te ontsteken
22. Die bij hun bent dra alle blussching tart
En heel de stad van schrik mag doen verbleeken:
„Voor Vieri!” of „voor Corso!” wit of zwart!
25. „Voor Vieri!” die door 't vorstelijk vermogen,
De vrucht der vlijt die dag aan dag volhardt,
„Een paddestoel” gelijkt in 's adels oogen, —
28. „Voor Corso!” die der fiere burgerij
Op nieuw den nek in 't juk wil zien gebogen,
Hij haar „baroen” en slechts de zijnen vrij!

vermaarde deugd van Vieri en Corso toch het jonge geslacht opnieuw van geestdrift doen gloeien voor de onsterfelijke naam, die men met zulke trouw (als zij eens betoonden) zeker verwerft. 18. *zulker trouw* - Derde naamval.

19. *beider* - van Vieri en van Corso. Zij bekommeren zich niet meer om de eer. 22, 23. Bijstelling bij *twist*, vs. 21. Een twist zo hevig, dat als de partijen eenmaal openlijk tegenover elkaar staan, er geen blussen meer mogelijk is enz. 22. *tart* - trotseert. 24. Zie *Inl.* blz. 41. De Guelfen waren verdeeld in Witten (de democraten onder Vieri) en Zwartten (aristocraten onder Corso). 26. Bijstelling bij vermogen, vs. 25. 27. *Paddestoel* - Parvenu scheldt de adel hem. Potgieter gebruikt dit woord als scheldnaam ook in *De Zusters* (Proza blz. 58) voor de fam. Ovens en in *Salmagundi* voor de Bleekhorsten. *Schetsen en Verhalen II*, blz. 319. Daar een Frans citaat. 28. *der fiere burgerij* - Derde naamval. 29. *Opnieuw* - Zoals in 1260 na de slag bij Montaperti, gewonnen door de Ghibellijnen, waarna alle Guelfen (democraten) waren verjaagd. 30. *baroen* - barone, geen titel zoals graaf of hertog, die een verhouding tot de leenheer aangeven. Een „barone” is een groot machtig heer. Dante noemt ook Petrus en Jacobus zo. *Parad. XXIV* 115 en *Parad. XXV*. 17. *de zijnen* - de adel. 25-27. Worden de beide partijhoofden door hun tegenstanders gekarakteriseerd. 28-30. Potgieter maakt zo de vijandige stemming duidelijk voelbaar.

31. Daar roept de lent de jonkheid tot haar spelen;
 Daar nooden, vreemd aan ied're staatspartij
 Op 't ruim der markt, de zangerige veëlen
34. Tot dansen uit, — daar zwiert de bonte drom,
 En weet een schalk zijn schoone een kus te ontstelen
 Het lieve kind geeft hem dien gul weer om.
37. Hoe 't „brava!” klinkt uit gindschen groep van Witten
 Die zich, te paard, ten halven cirkel kromm'
 Voor de' ingang van die hoofdstraat, — maar zij zitten
40. In 't blinkend zaal niet rustig! Zie, een paar
 Stuift, of de krijg hun rossen mogt verhitten,
 De reiën in dier werelooze schaar.
43. „Genaê!” — „Verraad!” — „de Zwartén!” honderd kreten
 Gaan gillende op. In hoede van 't altaar
 Der kerke ontvlugt wat vreemd bleef aan de veeten;
46. „Verweeren we ons!” krijscht de overvallen stoet
 En tweedragt heeft haar boei van één gereten
 En 't plein der Trinità drinkt burgerbloed! . . .

31-48. Uitbreken van de twisten. Groep van zes. 31. Potgieter roept nu een nieuw tafreel op: het is lente (1 Mei 1300), weer worden er Meifeesten gevierd. 33. *veëlen* - violen. 37. *brava* - accent op eerste lettergreep, vr. van het bijv. nw. bravo = flink zo! Zo wordt *het lieve kind* toegejuicht. *Gindsche groep van Witten* en vgg. Een troep Witten reed, gewapend, op hun hoede voor de tegenpartij, door de stad. Uit een hoofdstraat, Via Tornabuoni, komend, bleven zij in een halve cirkel op de Piazza S. Trinità staan om naar het dansen te kijken. Een troep Zwartén kwam hen achterop en hen niet herkenkend of juist omdat ze hen herkenden, vielen ze de Witten in de rug aan, zodat enkelen, hierop niet bedacht, naar voren stoven, de dansende menigte in. „Genade”, „Verraad” roepen de weerloze feestvierders en „De Zwartén” en „Laten we ons verdedigen” roepen de aangevallen Witten. 44, 45. De burgers, die niet in de vijandschappen waren betrokken, vluchtten in de kerk S. Trinità. 47, 48. Deze strijd beschrijft Dante in *Inferno*. VI 64-66. 49-60. Dante als rechter. Groep van vier. 48. Op dit plein staat

49. Beklagenswaard wie in zoo bange dagen,
Gerechtigheid! uw weegschaal houden moet
Tot de evenaar gelijken last ziet dragen;
52. Geen deernis toch die ge in zijn boezem duldt,
Geen vriendschap, die vergoelijking durft wagen,
Het wederwigt verlangt ge in straf en schuld!
55. Hoe welbetrouwd is zij aan Dante's ving'ren
Die streng den last van 't hagchlijk ambt vervult,
Als hij niet slechts de woeste stededwing'ren
58. In Corso en zijn zaamgezworenen doemt,
Maar de' eigen ban op Guido's hoofd laat sling'ren,
Schoon Witte als hij, van kindsbeen vriend genoemd!
61. Gij, heugenis der blijde jong'lingsjaren,
Toen 't juichend volk oorspronkelijk dichtgebloemt'
Ontluiken zag in beider frissche blaëren, —

een zuil, afkomstig uit de thermen van Caracalla te Rome. Er boven op is een Justitiabeeld, weegschaal in de hand, geplaatst. Waarschijnlijk heeft dit beeld Potgieter tot deze passage geïnspireerd.

51. *evenaar* - naald of tongetje der balans. 52 en 54. *ge* - Gerechtigheid. *zijn boezem* - in het hart van wie moet recht spreken.

54. Straf en schuld moeten even zwaar zijn. 55-60. Van 15 Juni-14 Augustus 1300 was Dante prior. Hij moest toen ook recht spreken. De verbanning van belangrijke leden van beide partijen, misschien op Dante's voorstel, was niet zoals hier is voorgesteld het gevolg van de straatgevechten op 1 Mei, maar van een latere aanslag van enkele Zwarten. Zie Gardner I § 4. 55. *zij* - de weegschaal, vs. 50. 57, 58. Als hij niet alleen de Zwarten straft door Corso en zijn handlangers te verbannen enz. 59. *eigen* - zelfde. *Guido* - Guido Cavalcanti ± 1255-1300. Dante en Guido Cavalcanti zijn de voornaamste dichters van „il dolce stil nuovo” (de zoete nieuwe stijl = nieuwe lyrische poëzie), zooals Dante hun „school” zelf noemt (Purg. XXIV 57). Hun vriendschap was zeer groot. Echter toen de partijtwisten bestreden moesten worden, heeft Dante ook hem, als leider der Witten, verbannen. 61-78. Dante's onpartijdigheid. Groep van zes. 61-69. Hiervan is 67 de hoofdzin; 61 is het voorlopig onderwerp van die hoofdzin. 62-63. Worden Dante en Guido Cavalcanti vergeleken bij bomen, hun gedichten zijn de bloesems.

64. Zij scheppers van „den zoeten nieuwen stijl”
Om wien de faam hen broeders zal verklaren,
Naar welken hoek der wereld dat zij ij! —
67. Gij dreigt hem 't hart, het teeder hart te breken
Als Guido's blik zoo stil een lange wijl,
Zoo droef hem van 't verleden schijnt te spreken!
70. Vergeefs bragt hij dat offer aan zijn pligt;
Hij is vergeefs van geen partij gebleken
Als Corso's geest niet uit Florence zwicht!
73. De balling zet zijn aanslag voort uit Rome,
In boô bij boô die hij naar de Alpen rigt:
„Wat mart Valois? hij die ter hulp ons kome!”
76. Dat vrij de schare in Bonifacius
Van teedre zorg eens trouwen vaders droome,
Wiens herdersstaf den oorlogsfakkel blusch’;
79. Schoon Dante zich der kerk verknocht moog' voelen,
Verblindt hem geen driedubbele kroone dus,
Ook onder haar ziet hij de staatszucht woelen!

70-73. Dante's offer is tevergeefs geweest, het heeft geen waarde nu de geest van de andere partij in Florence is gebleven. 70. *dat offer* - de verbanning van een vriend. 71. *van geen partij gebleken* - onpartijdig geweest. 72. *zwicht* - wijkt. 73. *de balling* - Corso Donati. 75. *marren* - dralen. Deze boodschap zendt Corso aan Charles de Valois, de broeder van Philips IV van Frankrijk. Paus Bonifacius VIII, die belang had bij een Zwarten-regering in Florence, had aan Valois gevraagd met een leger naar Florence te gaan, om daar als Paciero (vredestichter) op te treden, d.w.z. de Witten te onderdrukken en de Zwarten aan het bewind te brengen. Corso Donati spoorde Valois aan hieraan spoedig gevolg te geven. 76. Het volk mag in Bonifacius een trouwe herder zien, die een eind wil maken aan de twisten in Florence, Dante, hoewel hij een goed zoon der kerk is, doorziet zijn bedoelingen. Hij ziet, dat Bonifacius vol partijzucht is. 79-96. Dante's vertrek. Groep van zes. 80. *driedubbele kroone* - pauselijke tiara; symbool van de strijdende, lijdende en triomferende kerk. Ook beeld der drievoudige pauselijke waardigheid als priester, leraar en koning. 81. *haar* - Heeft de nadruk.

82. Hij waarschuwt vast wie nog met vreê zich vleit:
 „Als niet Valois hier Corso's wrok zal koelen,
 „Voor 's Pausen stoel Florences regt bepleit'
85. „Een afgezant!" Al aarzelt men, toch drijft er
 De mare toe, die 's vreemdlings komst verbreidt.
 „Wien kiest gij? Wien?" Des ballings sluwheid stijft er
88. Den eisch van 't heir dat vlamt op rijken buit;
 „Mij kiest ge? mij? Maar als ik ga wie blijft er,
 „En blijve ik, wie zal gaan?" dus barst hij uit;
91. Hun zwijgen staaft zijn vonnis over allen!
 Wie vraagt of tot het zwaarste hij besluit?
 Hij gaat, — doch 't is, bij 't omzien naar de wallen,
94. Als hoorde hij nog nooit zijn afscheidsgroet
 Zoo somber door de schoone streek weerschallen:
 Verzuchting die geen weêrziens hope voedt!

82. *vast* – voortdurend. Dante waarschuwt diegenen, die nog hopen, dat Valois werkelijk vrede zal komen stichten. 83, 84, 85. Indien wij niet willen, dat Valois hier de verbanning der Zwarten zal komen wreken, laat dan een afgezant bij de Paus voor onze stad pleiten. In het *hs.* staat achter *bepleit* een komma. Dit is een vergissing, want *bepleit* is een conjunctief, een verkorting van *bepleite*. Er moet dus een apostrophe achter staan. 85, 86. De andere bestuursleden aarzelen dit voorstel aan te nemen, maar het bericht, dat Valois in aantocht is, brengt hen er toch toe. 87. *Wien kiest gij?* – *nl.* tot gezant. Vraag van Dante. *stijft* – krachtig maken. De sluwheid van de balling, Corso, bestaat hierin, dat hij, om schrik aan te jagen, het gerucht verspreidt in Florence, dat van zware eisen van het leger doet gewagen. 89, 90. Dante's woorden, volgens Boccaccio. Ook al heeft Dante dit gezegd (wat natuurlijk niet zeker is), daarom mag men hem geen ijdelheid verwijten. Grote mannen zijn zich hun waarde en verantwoordelijkheid bewust. 91. Zij zwijgen allen en bevestigen daardoor Dante's oordeel, dat in de vorige regels lag opgesloten. Geen van U is groot genoeg, hetzij om als gezant naar Rome te gaan, hetzij om hier de stad te blijven besturen. 92. Niemand vraagt Dante of hij het zwaarste, *nl.* het gaan naar Rome, gekozen heeft. Dat is heel natuurlijk. 93. Dante voorvoelde de politieke veranderingen, die in zijn afwezigheid zouden plaats grijpen en het voor hem noodlottige gevolg daarvan: zijn verbanning 27 Jan. 1302.

1. O Dante! toen uw gramschap was geweken,
Wier vlagen in 't hartstogtelijk gemoed
De schichten van 't weldadig onweêr bleken,
4. Toen ge onverhoord toch vogelvrij verklaard
De tranen langs uw wangen voeldet leken,
Vol liefde als nog gij voor de ondankbre waart;
7. Toen uit een zee van bange twijfelingen
Aan 't lot, ons zondaars toebeschikt op aard,
Geloof en hope u onder de armen vingen
10. En gij de vreugd van 't jubeljaar gedacht,
Waarin ge van verlossing hoordet zingen,
Hoe klonk de kreet der geestdrift uit uw klagt!
13. Het pelgrimsheir gekniel'd ter heilge stede,
Gekromd door schuld wier vloek het met zich bragt,
De handen heffende om verloren vrede;
16. Scharlakenrood als 't van zijn zonden zwol,
Zich badende in 't geheim van boete en bede
Tot vlekkeloos het werd als witte wol!

VIII. DICHTERLIJKE ROEPING: DE HEL.

Dante tussen 1302-± 1318; zwerfend, eerst met andere ballingen, later alleen. In die jaren begon hij waarschijnlijk zijn grote gedicht. 1-12. Geloof en Hoop redden Dante uit de wanhoop. 1, 4, 7, 10. *toen* - bijzinnen van tijd bij 12 hoofdzin. 5. *leken* - druppelen. 6. *ondankbre* - Florence. 7. Dante's eigen beeld voor die tijd was: verdwaald in een donker bos. Inferno I 2, 3. 10. Jubeljaar 1300. Gedurende dat jaar kon iedereen door pelgrimage naar Rome en kort verblijf daar aflaat van zonden verkrijgen. Zeer velen reisden daarom naar Rome. Dit gedenkt Dante, in vs. 13-18. 13-24. Inspiratie door het Jubeljaar. 16, 18. *Scharlakenrood, vlekkeloos als witte wol* - Herinnering aan Jesaja 1 : 18 en Psalm 51 : 10. 17. *geheim* - boete en gebed verlossen de mens van zonde.

19. Gij voeldet u door die genaë verrukken,
 Uw harte schoot van vrome vreugde vol,
 In beeldend dicht de blijmare uit te drukken,
22. Voor dagen, jaren, eeuwen, voor altoos
 De wereld aan haar foltrend wee te ontrukken,
 Volzalig daar ze in 't eind Gods weg zich koos! —
25. Ach! stoute vlugt zelfs van de breedste schachten,
 Waarom toch draagt ge ook de eêlsten maar een poos,
 Tot schroom of schrik hen dalen doet in klagten?
28. „Een heiligheid als zulk een hymne vergt,”
 Zoo vraagt hij zich, „durf ik mijn deel haar achten,
 „Dien laauwe togt tot laai ontvlammen tergt?”
31. Het antwoord geeft den mijn'raar 't boek der boeken
 Waarin geen wolk de wraakfool verbergt
 Als koop'ren keel de boosheid heeft te vloeken;

19-24. In zijn 10de brief § 15 zegt Dante wat het doel is van zijn gedicht: nl. de mensen uit een staat van ellende te brengen in een staat van geluk. 19. *Gij* - Dante. *die genaë* - die vergiffenis van zonden. 20-21. - schoot van vrome vreugde vol *om* in beelden dicht etc. 22. Hiervoor: *En* denken. 23. *foltrend wee* - de zonde, en dientengevolge het ver zijn van God. 24. Bijstelling bij *wereld*, vs. 23. 25. *schachten* - vleugels. *vlugt* - het vliegen. 25, 26. Ach, waarom dragen zelfs de wijdst gespreide, de breedste vleugels ook de grootste genieën slechts kort? - Waarom duurt de bezielende geestdrift slechts kort? 27. *in klagten* - klagend. 25-27. Deze vraag stelt Potgieter omdat Dante bij het begin van het werk aarzelde. 28-30. Ben ik, die zo gemakkelijk tot laakbare hartstocht kan worden bewogen, voor die taak heilig genoeg? Zo laat Potgieter het Dante zich afvragen. Dante zelf vraagt het aan Virgilius, zie *Inferno* II 10, 12; 31-33; 37-42. 31. *den mijn'raar* - Derde naamval. Dante. *het antwoord* - Lijdend voorwerp. 't *boek der boeken* - de Bijbel. 32, 33. Wanneer het in de Bijbel de zonde geldt, dan wordt die openlijk en luid gevloekt. Dante besluit dit in zijn gedicht ook te doen. Toespeling op Openbaringen, hoofdstuk 14 vs. 14 *de wolk*; 5 vs. 8 en 15 vs. 7 *de fiolen* - schalen; *koop'ren keel* - bazuinen, passim.

34. Profetisch tuigt dier oogen schittrend licht:
 „Het geldt alleen den Heere trouw te zoeken,
 „Dan spiegelt zich Zijn aanschijn in mijn dicht!” —
37. Eens ballings leed moog nieuw zijn alle dagen
 En ballingschap verdubble 's nachts in wig,
 Hem faalt geen kracht tot dulden of tot dragen;
40. Hij voelt hoe wreed den eersten pijl zij schoot,
 In 't vroeg verlies van vrienden en van magen,
 In 't bang gemis van wat hij zoetst genoot!
43. Hij hoort er meer in haren koker klappen:
 Den zouten smaak verknocht aan andrer brood,
 Het steenend op- en afgaan van hun trappen!
46. Maar noch 't verzuim, waar eens hij hulde ontving,
 Noch, zwaarst van al! der schaar meêlijdend snappen
 Vervoert hem meer tot verontwaardiging!
49. Kruip' de ochtend om in zorgen voor het heden,
 Zie 't middaguur hem in geen blijden kring,
 Als de avond daalt blijkt alle strijd gestreden:

34-36. De wanhoop aan eigen kracht is overwonnen. 34. *dier oogen* - van Dante's ogen. Potgieter stelt zich Dante voor op het ogenblik, dat hij besloten heeft zijn roeping te volgen = het gedicht te schrijven. 37-48. Berusting ondanks moeilijkheden. 40. *zij - ballingschap*, vs. 38. 44. Hoe slecht gebedeld brood smaakt - hoe hard het is afhankelijk te zijn. 40-45. Vertaling van de profetie van Cacciaguida, Dante's bet-overgrootvader, zie *Paradiso XVII 55-60*. 41. *magen* - bloedverwanten. 43. *meer* - pijlen, zie vs. 44, 45, waarin de bitterheid van het bedelen wordt beschreven. Misschien herinnering aan het Stokske van Johan van Oldenbarnevelt, vs. 13-19. 46. *verzuim* - veronachtzaming. 49-60. Dante ordenend aan het werk. 49. *zorgen* voor de dag van heden. 50. Al is hij 's middags niet in vrolijk gezelschap, maar droevig alleen, -.

52. Zijn stille cel verkeert in glansrijk hof,
Dat wemelt van wat groot was in 't verleden,
Der wereld laster en der wereld lof!
55. Eens anders blik zou 't schimgewoel vervaren,
Eens anders hoofd zou duizlen van die stof,
Hij ordent haar, hij vonnist hen in 't staren;
58. En als het oost van purpren luister gloeit,
Houdt nog het schrift dier geel geworden blaren
Door 't lamplicht flaauw beschenen hem geboeid. —
61. Een wreede hand storte alsem in zijn beker
Die reeds zoo lang van tranen overvloedt;
Hij, van de trouw geens lotgenoots meer zeker,
64. Daar ballingschap in bont gezelschap voert
En maar te vaak den schender en den wreker
Van regt en plicht ten weêrkeer zamensnoert:

52. In zijn verbeelding. 54. Bijstelling bij *groot* 53. Wat de wereld tot lof en tot laster strekte. 55. *vervaren* - schrik aanjagen. 57. *haar* - die stof vs. 56. *hen* - de schimmen - *schimgewoel*, vs. 55. 55-57. De hier uitgedrukte bewondering is zeer karakteristiek voor Potgieter. Evenals Dante streefde hij steeds naar een strenge bouw in zijn werk. 59. *blaren* - van zijn studieboeken. 61-72. Dante en andere ballingen. 70. Is de hoofdzin van de in 61 begonnen volzin. Na het banvonniss voegde Dante zich bij andere verbannen Witten. Zij kozen hem in hun raad van 12 en smeedden plannen om naar Florence terug te keren. Hij kon het in dit gezelschap echter niet uithouden en verliet hen. Potgieter geeft gedeeltelijk *Paradiso XVII* 61-66 weer. Zie ook Inleiding, blz. 43. 63. *Hij* - Onderwerp van vs. 70, hoofdzin van de volzin 63-72. 65, 66. *schender en de wreker van regt en plicht* - hij die het recht geschonden en zijn plicht verzaakt heeft, komt als hij daarvoor verbannen is samen met hem, die, onschuldig, werd verbannen en die strijdt voor recht en plicht. 66. *ten weêrkeer* - om te proberen in hun vaderstad terug te keren.

67. Een kroes die ziet van goddelooze twisten,
 Waar dag en nacht zoo luim als lust in roert,
 Tot, gruw'len zwaar, ze ontvlammen onder 't gisten;
70. Hij tart hun vloek door 't scheiden uit hun raad;
 Niet hem, maar hen, als zij hun toeleg misten
 Vlieg' 't rood der schaamte op 't schaamteloos gelaat!
73. 't Wordt dubble weelde in de eenzaamheid te vlugten,
 Waar voor zijn geest de schim des dichters staat
 Dien burgerkrijg eens hem gelijk deed zuchten:
76. „Mijn rieten dak! zal 'k nooit u wederzien?
 „Mijn vadererf! zult gij uw zoete vruchten
 „Uw wuivende' oogst een ruwen voetknecht biên?”
79. Wiens lofgeschal die weeklagt mogt vervangen
 Als dra een god het monster dwong te vliên!
 Der wereld vreê vereeuwigende in zangen,
82. — Een hooger licht weerspiegelende vloed, —
 Of 't heidenhart in reinigend verlangen
 Des Heeren dag hadde aan de kim vermoed!

67. *Een kroes* — Beeld voor de groep ballingen met wie Dante verkeert.
 69. *ze* — twisten vs. 67. *gruw'len zwaar* — zwaar van gruwelen, bijstelling bij: *twisten* vs. 67. 71. *toeleg* — om in Florence terug te keren. 73-84. Dante trekt zich in eenzaamheid terug en begint zijn gedicht. 74. *des dichters* — van Virgilius. 75. Virgilius' boerderij (bij Mantua) werd, toen na de slag bij Philippi, 42 v. Chr., de legers in Noord-Italië werden gedemobiliseerd, evenals vele andere ter beschikking van soldaten geconfiskeerd. *hem gelijk* — gelijk Dante. 76-78. Virgilius' *Bucolica I* vs. 67-71. 79. *lofgeschal* — Virgilius 4e *Ecloga* vs. 82-84. In de Middeleeuwen werd dit gedicht, een lofzang op het verwachte kleinkind van Augustus, algemeen gehouden voor een voorspelling van de komst van Christus. 80. *Als* — Toen. *een God* — keizer Augustus 63 v.-14 n. Chr. Tijdens zijn regering was er vrede in het Romeinse Rijk. *het monster* — de burgeroorlog. 82. Bijstelling bij *zangen*, vs. 81. 84. *Of* — Alsof. *Des Heeren dag* — Het licht van het Christendom.

85. Spelt Dante zich, bij 't opzien naar dien vrome,
 Door hem of deez' zijn meester waar begroet,
 Een mare die op arendswieken kome,
88. De mare die de menschheid tegenhijgt
 Dat andermaal Augustus binnen Rome,
 De olijf voor staf, ten keizerszetel stijgt?
91. Of huivert hij, bij 't strakker de oogen vesten
 Op hem wiens vloed van melody nu zwijgt,
 Als troont Virgiel hem mee ten schrikgewesten,
94. Waar klagt en kreet in gilt uit klove en krocht,
 Waar walm en stank de onaëmbre lucht verpesten,
 Waarin door God de zonde wordt bezocht?

*

97. Hoe licht en schaâuw daar als twee legers strijden
 Om verre rots, het doel van 's dichters togt;
 De wolkendrift wordt donkrer van weërszijden; —

85-96. Dante luisterend naar Virgilius. Potgieter vraagt zich in tweemaal twee terzinen af wat Dante hierbij dacht of voelde. 85 Spelt hij zich dat er voor de tweede keer een keizer zal komen die vrede zal weten te scheppen en te handhaven, 91 of huivert hij enz. 85. *vrome* - Virgilius. *spelt* - voorspelt. 86. *hem* - Dante. *deez'* - Virgilius. Zie Inferno I 85-87. 87. *andermal*, - voor een tweede maal. *arendswieken* - Toespeling op Duitse keizer, zie ook Paradiso XVIII, 19, waar de arend, symbool van het keizerrijk, symbool van de goddelijke gerechtigheid is. 90. *olijf* - symbool van de vrede. 85-90. Toespeling op de Veltroprofetie. Inferno I, 100 vgg. Zie Inl. blz. 48. 92. *hem* - Virgilius, die nu niet meer zingt. 93. *Als* - Alsof. *ten schrikgewesten* - naar de hel. 97-132. Dante op een ezel, met alleen een ezeldrijvertje bij zich, in een onweer door de bergen trekkend. Hier laat Potgieter hem de vorm voor het eerste deel van zijn gedicht (de Hel) vinden. 98. *hs.* Dante's in plaats van 's dichters. 99. *wolkendrift* - kudde wolken.

100. 't Geduldig dier voelt op het steile pad
Den teugel langs zijn ruige schouders glijden,
Al blijkt het gruis van de' uchtenddauw nog glad;
103. De hemel blaakt bij 't kruissen van die schichten,
't Gebergte schudt of 't uit zijn naven spat,
„De slinken zijn 't die dondren onder 't zwichten!”
106. Wat stoort zijn droom? Des jongskens vingergreep
Die de' ezel dwingt zich naar een grot te rigten
Eer hen de storm ter diepte medesleep.
109. Toch schuilt hij niet, als streelden hem die vlagen!
Wat dwarrelwind de liggende eiken zweep',
Hij houdt den arm om hunnen tronk geslagen, —
112. Het knaapje roep' — wat waant gij, dat hij 't hoort?
Hem jammert door die buijen ander klagen
Dan hagel steent in 't onherbergzaam oord;
115. Hij rigt zich op, maar spreke er uit zijn blikken,
Nu dubbel schoon de middagluister gloort,
Een deernis die verslaagnen zou verkwikken,

100. Dante, in gedachten verdiept, laat de teugel slap hangen, hoewel hij hem op dit van dauw nog gladde pad juist strak zou moeten houden. 't *Geduldig dier* — de ezel. 103. *schichten* — bliksem-schichten. 104. *naaf* — middelste gedeelte van een wiel. Hier: het gebergte trilt alsof het dreigt uiteen te scheuren. 105. *slinken* — zij die links staan, de verdoemden. *zwichten* — hier: neerstorten. 109. *hij* — Dante. *als* — alsof. Accent op *streelden*. 110. *dwarrelwind* — wervelwind. *liggende eiken* — In de bergen zijn ze zo scheef gegroeid, dat hun stam bijna horizontaal is. 111. Denk hiervoor: Hij blijft buiten en —. 112. Komma achter: waant gij, van mij. 113, 114. In het huilen van de wind en het steunen van de hagel hoort Dante iets anders dan natuurgeluiden: het gejammer en gesteun der schimmen in de hel. 114. Punctuatie van mij. 115-118. Al spreekt er groot medelijden (117) uit zijn blikken, toch blijft het ezelrijvertje bang voor hem (118).

118. Het jongske blijft hem schuw ter zijde gaan,
En weder doet dier oogen glans het schrikken,
Hij staart zoo wild dat vreeslijk landschap aan:
121. De stroomen, die ter rotskloof daavrend rollen;
De gieren, die naar buit de wicken slaan;
De dalen, die der eeuwen ijs mogt vollen;
124. Den grond, zoo bar als ware hij vervloekt;
De kruinen, waar alle adem op zou stollen,
Wier sneeuw vergeefs het hemelvuur verzoekt!
127. Hoe wensch het dat ze aan 't eind der reize al waren!
Als zich zijn hart een oogenblik verkloekt;
Verstijft van angst hem 't lokkig bruin der haren!
130. Die vreemde klaagt daar over de' afgrond heen:
„Wie binnentreedt late alle hope varen!”
En stort nu met het siddrend kind zijn beên!

*

133. Vergrijze vroeg wie eigen hard moest derven,
Op vreemden grond steeds met zijn smarte alléén,
Hij schold het wreed als thans hem 't wee deed sterven;

121-126. Beschrijving van: *dat vreeslijk landschap*, 120. 122. Rondvliegende *gieren*, die op zoek zijn naar *buit*. 123. *eeuwig ijs*, dat de dalen vult - gletschers. 125. De toppen, die zo hoog zijn, dat mens noch dier er zou kunnen ademen. hs. zijn adem. 126. *sneeuw* - Onderwerp. *hemelvuur* - de zon. *verzoekt* - tart. 127. *het* - het *jongske*, vs. 118. 129. hs. schrik in plaats van angst. 130. *Die vreemde* - Dante. 131. Vertaling van de laatste regel van het opschrift boven de poort van de hel. 132. *gebeden* - dankgebeden, dat het onweer voorbij is en omdat hij de vorm voor zijn werk gevonden heeft. 133-192. Zijn weer groepen van 4 terzinen. Elke groep behandelt één apart onderwerp of twee 133-144. Ondanks zijn moeilijk leven hoopt Dante, niet te sterven voor hij zijn taak volbracht heeft. 135. *Hij* - Dante. Hierop de nadruk.

136. Al valt de vlugt van stad tot stad hem bang,
Al groet hij vaak, voor 't zoetst verschiet in 't zwerven,
De donk're schaâuw van een cypressengang!
139. Geen rust voor hem eer hij zijn taak voltooide,
Eer zich zijne eeuw, bij 't luistren naar zijn zang
In 't stof gebukt, het hoofd met asch bestrooide;
142. En 't straffe lied der zonde een spiegel biê
De mommen wars waarmee zij praalde en plooide,
Waarin zij naakt zich in de helle zie!
145. 't Vervult zijn geest, als naar de luwt' der dalen
Van 's heuvels top de vale scheemring vlie',
Daar 't woud zijn hulde al ruischt aan de eerste stralen;
148. 't Beheerscht hem nog het diep geschokt gemoed,
Als 't landvolk van zijn arbeid aëm mag halen,
Door vrouw en kind van uit de stulp begroet!

137, 138. Al is de schaduw van een cypressenlaan dikwijls de beste rustplaats, die hij op zijn zwerftochten in het vooruitzicht heeft (d.w.z. al is er dikwijls geen ontlerdak voor zijn vermoeyenis).
137. voor - als. 138. cypres - symbool van rouw. cypressengang - kerkhof. 141. zich het hoofd met as bestrooien - Joods gebruik, ten teken van berouw, vgl. in zak en as zitten. 142. straf - streng. der zonde - Derde naamval. 143. mommen - maskers. wars - afkerig van. zij - de zonde, vs. 142 - zondige mensheid. Bijstelling bij: 't straffe lied, vs. 142. 144. zij - de zonde. Een spiegel waarin zij, de zonde, zich ziet enz. 145-156. Tweede groep. Dante is geheel in zijn werk verdiept. Dit is een moeilijke, doch gelukkige tijd voor hem. 145. 't Vervult zijn geest - Het straffe lied, vs. 142 vervult hem van 's morgens vroeg tot 's avonds laat (145-150). 145, 146. De heuveltoppen worden het eerst door de opkomende zon verlicht, in de dalen is dan nog schaduw. Het lijkt dus of de schemering zich terugtrekt naar de dalen. 147. Daar - waar, op de toppen der heuvels. 150. D.w.z. in de avond.

151. Geen dagenreeks in hoog gezag gesleten,
 Geene uren hem aan vriendendisch ontspoed
 Vergunt hij meer in weelde zich te meten
154. Met deez' om 't zeerst zijn bangsten, blijdsten tijd,
 Waarin hij zich, door al wat leeft vergeten,
 Voor al wat leeft, zoo hoog een roeping wijdt!
157. Een fiere blik, als 't wapen is verkoren
 Waarmeê hij zal verwinnen in den strijd:
 Ging ook 't Latijnsch met Latium verloren,
160. Versplitste zich de volksspraak twintigvoud,
 Zoodra zijn staf haar ertshoop doet ontgloren,
 Stroomt nieuwe taal dien uit in 't snijdigst goud!
163. Hoe tintelt zij van schitterende spranken,
 Of elke vorm maar noô' de vlam weerhoudt,
 Vol melody tot in haar ruwste klanken;

151-154. Hij vindt niet langer, dat in geluk met elkaar te vergelijken zijn: enerzijds de dagen toen hij een hoge positie in Florence bekleedde (vs. 151) en de vrolijke uren, vroeger met zijn vrienden doorgebracht (vs. 152), anderzijds *deez' om 't zeerst zijn bangsten, blijdsten tijd* (vs. 154). *Zijn bangsten tijd* - om zijn ballingschap; *zijn blijdsten tijd* - om zijn dichterschap. 156. Nadruk op: *Voor* - ten behoeve van. 155, 156. Zie aant. bij vs. 19-23. 157-168. Dante's keus, de volkstaal en zijn macht er over. 157. 't *wapen* - de taal, nl. de volkstaal en niet het Latijn. Dante droeg hierdoor bij tot de hegemonie van het Toscaans. 159, 160. ± 1300 bestond er geen Algemeen Beschaafd Italiaans; uit het vulgair Latijn hadden zich in verschillende streken verschillende dialecten ontwikkeld. Wetenschappelijke werken werden in het Latijn geschreven, alleen minneliederen e.d. in de volkstaal. Omdat Dante zijn grote werk voor iedereen bedoelde schreef hij het in de volkstaal. 161-168. Beelden voor Dante's macht over de taal. 162. Stroomt het smijdigst goud uit de ertshoop, d.w.z. vormt hij een nieuwe, rijke, welluidende taal uit de oude, stijve, harde taalvoorraad. *smijdig* - kneedbaar. 164. Zij, de taal, is zó vol van vuur, dat haar vormen de gloed maar nauwelijks bedwingen kunnen.

166. Een storm nu hij de boetbazuine steekt,
En echter zoo verteedrend zacht in 't danken
Dat de engelharp ons langer niet ontbreekt.
169. Een zaligheid, die slechts genieën smaken
Als stout en schoon tot heel de wereld spreekt
Wat levenslang hen in den droom deed blaken:
172. Of 't van omhoog hun toebedeelde licht
De banden van hun sterfelijkheid mocht slaken
En de eeuwen door de menschheid loutrend sticht!
175. Hoe grijpt ons zijn verhevene gedachte
Ontzettende aan in dat angstwekkend dicht,
Een wedergalm der onverpoosde klagte!
178. Gods magt, Gods wijsheid en Gods liefde gloort
Van uit het wee, waar zich elks ziel voor wachtte,
Gerechtigheid alleen zweept derwaarts voort!
181. Schoon hij zoo min van liefde als haat zich scheidde
Bij 't binnengaan der duistre hellepoort,
Daar de eene er om Florence toornde en schreide,

169-180. Dichtergeluk. 169. *Een zaligheid* is het als etc., vs. 170.
172. *Of* - Alsof. 173. *Slaken* - ontbinden. 172, 173. Alsof de
goddelijke inspiratie hen tot bovenaardse wezens maakte. 174. On-
derwerp van *sticht* is *licht*, vs. 172. 175. Die gedachte volgt in
178-180. 176. *dicht* - De Hel. 177. *onverpoosde* - onafgebroken.
klagte - het klagen der schimmen in de hel. 178-180. Gedeel-
telijke vertaling van het opschrift op de hellepoort: Inferno III 4-6.
181-192. Hoewel hij zijn persoonlijke liefde en haat laat spreken
en veel gruwelen beschrijft, is De Hel toch een loflied op God,
en Beatrice waardig. 181. In 187 begint met *Toch* de hoofdzin
van de hier met *Schoon* beginnende volzin. 183. Bij monde van
Brunetto Latini toornde en schreide Dante om Florence. Inferno
XV 69-78.

184. Daar de andre, door geen bittren spot verzaad,
 Vol ongeduld er 's Pausen schim verbeidde
 Wiens leeuwenklaauw naar alle landen slaat,
187. Toch was die togt door negen gruwbre kringen,
 In ijs en vuur, om strijd met schrik doorwaad,
 Voor 't grootsch gemoed een huiv'rend hallel zingen;
190. En vraagt hem eens Beatrix: „Waart ge daar?”
 Wat stralend licht haar schedel moge omringen,
 Ook deze krans voegt op het gulden haar!

184. *de andere* - de schim van Nicolaas III, Paus van 1277-80, verwacht er Paus Bonifacius VIII. Inferno XIX 52 vgg. 187. De hel is in 9 telkens lager gelegen terrassen verdeeld. 188. Sommige zondaars worden in vuur, andere in ijs gestraft. 189. *hallel zingen* - hallelujah = loof den Heer zingen; als zelfst. n.w. gebruikte ongepaalde wijs. 190-192. Ook de Inferno is als een krans voor Beatrice.

IX

1. Aan 't heimwee is het avonduur beschoren!
Wie wordt op zee de star van 't west gewaar
En waant niet weer het droef vaarwel te hooren?
4. Wie staat niet stil, die in den vreemde zwerft,
Als over 't veld de klagt hem klinkt in de ooren
Dat ook deez' dag met al zijn luister sterft?
7. Zie 't Dante doen, waar 't schemert in de dalen,
Maar nog 't gebergt het rozig waas niet derft
Dat uit den schoot der golven na blijft stralen;
10. De zonne zonk in 't middellandsche meer,
Hij ziet omlaag der Magra flikkring falen,
Hij hoort omhoog de kloosterklok van veer'.
13. O dankbre groet! die der Gebenedijde,
O diepe zucht! die aan 't betreurd weleer,
De balling met gebogen hoofde wijdde,

IX. HET KLOOSTER DEL CORVO.

Een bezoek van Dante aan een klooster. De enige bron hiervoor is een brief die tegenwoordig vrij algemeen als een verzinsel wordt beschouwd. Zie E. Gardner, p. 43.

1-12. Herinnering aan Purg. VIII 1-6. 2. *de star van 't west* - de avondster, die zichtbaar wordt zodra de zon is ondergegaan. 5. *de klagt* - klagend klinkt het luiden voor de avondmis. Potgieter bedoelt hier het Angelus (zie vs. 13) maar dit werd pas aan het einde der Middeleeuwen ingesteld. 7. Zie Dante stil staan. 8, 9. Boven de zee is het het langst licht en het wateroppervlak weerkaatst het licht op de bergen. 11. *Magra* - een rivier. Deze ligt in het dal en kan dus geen licht meer opvangen en terugkaatsen. 12. *Kloosterklok* - van Del Corvo. Deze klok is nog een herinnering aan Purg. VIII 1-6. 13. *der Gebenedijde* - Derde naamval bij *wijdde*, vs. 14. Dante bad dankbaar een Ave Maria, gratia plena, benedicta tu in mulieribus - Wees gegroet Maria, vol van genade, gezegende onder de vrouwen.

16. Hoe roept gij hem zijn jonkheid voor den geest
Die zoo gerust ter sluimring neêr zich vlijde
Daar 't waken slechts genoegten was geweest!
19. Tot hij op eens de heugenis dier jaren
Verbleeken ziet voor 't licht van 't lentefeest
Dat hem de magt der minne deed ervaren,
22. Hij, weêr haar prooi, schier aêmloos nederzigt
Om toch geen zweem van 't paradijs te ontwaren
Als op den berg del Corvo's klepel zwijgt!
25. De steilte is 't niet die hem zoo bang doet zuchten,
Daar opgestaan hij telkens hooger stijgt,
De erinnering is 't dier streelende genuchten!
28. Helaas! elk heil dat hij zich heeft gedroomd,
Hij zag 't zijn greep gelijk die wolk ontvlugten,
Niet langer thans door avondgoud omzoomd;
31. Maar 't schijnt dat van dier trappen laagste trede
De kloostervoogd bezorgd te moet hem koomt: —
De zwerver deelt zijn zielsgeheim hem mede,
34. Als de oogen naar 't gewijd gebouw gerigt
Hij op de vraag: „wat zoekt gij?” antwoordt: „vrede!”
En met dat woord het hart wint dat hij sticht.

16. *gij* — *O dankbre groet*, vs. 13, en *O diepe zucht*, vs. 14. 17. *Die* — de jonkheid, vs. 16. 17, 18. Herinnering aan prilste jeugd. 18. *Daar* — Omdat. 19–21. Herinnering aan de eerste ontmoeting met Beatrice. 22–23. Tot hij, weer ten prooi aan de liefde, overweldigd door zijn aandoeningen neerzinkt bijna ademloos. Maar ook nu vermag hij van het Paradijs geen zweem te ontwaren, evenmin als hij het in werkelijkheid heeft bereikt. 26. *hs.* Als opgestaan. *Daar* — Wanneer. 30. Bijstelling bij *die wolk* vs. 29. 31. *De trappen* van Del Corvo. 32. *Kloostervoogd* — de prior, frate Ilario. 33. *De zwerver* — Dante. 34. *hs.* op verbeterd in: *naar*. 36. *Het hart* — van de kloostervoogd. *sticht* — verheft.

37. Op hooger prijs stelt hij de stille hulde,
Den wenk waarvoor de drom van broed'ren zwicht
Die bij zijn komst den hof nieuwsgierig vulde,
40. Dan de' uitroep fluks bij 't noemen van zijn naam
Zoo luid een blijk dat wat hij dichtte en duldde
Vast in dit oord verkond werd door de faam;
43. Toch streelt het hem, aan de' avonddich gezeten,
— Gastvrijheid taste al wat ze rijk was zaam, —
Zich om zijn zang tot hier bemind te weten.
46. „Het goede hart brengt goede vruchten voort,”
Zoo klinkt zijn lof, „maar mag ik 't mij vermeten,
„'k Had liever 't lied toch in 't Latijn gehoord.”
49. „'k Heb eerst beproefd 't in de oude taal te zingen”
— Wat zedigheid in 't heusche wederwoord! —
„Doch oordeel zelf” en van zijn lippen gingen
52. De klanken uit, maar echoos van 't verleên,
Weeklagend dat in 's werelds wisselingen
Oud-Rome meê den weg gaat van Atheen!
55. „Wat vorm die steeds zijn frischheid mogt bewaren?”
„Provence zong haar hoofsche minnebeên,”
Vaart Dante voort, „al haast tweehonderd jaren

37. *hooger* — 40 *Dan*. 38. *De wenk*, die de broeders verbiedt de zwerver lastig te vallen, is een stille hulde aan de mens, de prior weet nog niet wie hij is. 40. *de uitroep* — van de kloostervoogd. 42. *vast* — reeds. 44. *taste* — van tassen — opstapelen. *hs.* heeft: *tastte*. 46. Herinnering aan Mattheus 7 : 16 vgg. Zie Ilario's brief in de Toelichting. 47. *zijn* — van Ilario. 48. Zie Toelichting. 49. Dit geloofde Potgieter op gezag van Dante's levensbeschrijver, Cesare Balbo. Tegenwoordig wordt het niet meer aangenomen. 50. *Zedigheid* — Bescheidenheid. 52. Deze Latijnse verzen zijn slechts echo's van poëzie uit het verleden, daardoor klinken zij als een klacht over de ondergang van de Latijnse en Griekse cultuur. 55. Dante begint zijn keus van de volkstaal te verdedigen. Welke vorm, welke taal, is steeds fris gebleven?

58. „Op nieuwe lier, — Sicieljes ridderstoet
 „Prees lust en moed slechts op inheemsche snaren, —
 „Gun mij voor 't volk denzelfden klankenvloed
61. „Waar liefde 't meê verwelkomd heeft in 't leven,
 „Waar liefde 't zelfs den doodstrijd door verzoet!”
 De monnik knikt, — zijn grage blikken zweven
64. De zangen in, hem door zijn gast geboôn; —
 Een opdragt blijkt voor 't eerste blad geschreven:
 „Aan Uguccone onkreukbre trouw ten loon!”
67. Doch deze lokt geen vrage uit. Luide klinken
 De verzen door der geestdrift diepen toon
 Gehuldigd, tot des lamplichts flaauber blinken
70. Ilario de duisternisse onthult
 Waarin de booggewelven hun ontzinken:
 „Eens gastheers pligt werd kwalijk hier vervuld,”
73. Verwijt hij zich, „wis zult gij moede wezen,
 „Al paart ge aan tal van gaven ook geduld!”
 Een glimlach is op 't straf gelaat gerezen
76. Des dichters die, bij 't hartlijk: „goeden nacht!”
 In „'k werd nog nooit welsprekender geprezen”
 Oprekten dank aan zoo veel eenvouds bragt.

*

58. *nieuwe lier* - in de volkstaal. 66. *Uguccone della Faggiola*, leider der gematigde Ghibellijnen (zij naderden de Witte Guelfen), beschermer van Dante Aan Uguccone tot loon voor onkreukbare trouw. 67. *deze* - de opdracht vs. 65. 67, 68. Ilario leest zelf voor, zie vs. 63 en vs. 74 *geduld. der geestdrift*, vs. 68 - tweede naamval. De geestdrift van de lezer is hoorbaar door de diepte van de toon, waarop hij leest. Deze geestdriftige toon is een hulde voor Dante. 71. ontzinken - onzichtbaar worden. 72. Door het lezen heeft Ilario zijn gastheersplichten vergeten. 75. *straf* - streng.

79. De sluimring moog haar vleuglen nederstrijken
 In 's monniks cel, nog waakt des meesters klagt
 Daar beider lot hem noopt tot vergelijken:
82. In 's levens bloei miskend, verjaagd, gekrenkt,
 Weet op zijn pad de haat nog van geen wijken,
 Is 't bitterheid die dag aan dag hem drenkt!
85. Gij, Heilge van Assisi! dien met blozen
 Zijn zelfverwijt in eenzaamheid gedenkt,
 Wat hebt gij vroeg het beste deel gekozen,
88. Toen willig van al 't aardsche ge afstand deedt,
 De doren wondt aan dezer wereld rozen,
 Haar lauwer wast in schaâuw van harteleed!
91. Hadde u gelijk hij in zijn droefste dagen
 Der armoê zich verloofd, in 't bruine kleed
 Van 's Heeren woord de stulpen doen gewagen,
94. De ziele die verloren ging gezocht,
 Geen ijdelheid die meer zijn pols deed jagen,
 Geen drift die meer zijn vroomheid overmogt!

80. 's *monniks* - Ilario's. Dante is wakker en beklagt zich, zijn leven vergelijkend met dat van Ilario. 82-84. Dante's leven na zijn verbanning. 85. *Gij* - St. Franciscus. vgl. VI vs. 32 aant. *blozen* - van schaamte. 86. *zelfverwijt* - Dante verwijt zich nu, dat hij geen monnik is geworden, daarover schaamt hij zich. 87. Hoofdzin van de volzin: 85, 90. Toespeling op Lukas X 42. Jezus' woorden tot Maria. Vergelijking van het actieve en het contemplatieve leven. Dante's leven is actief, dat van Ilario contemplatief. 88. Dubbele punt van mij. 89. *Wondt* - van wonden. De rozen dezer wereld wonden. 90. *Haar* - der wereld. Wereldse roem wordt slechts verworven ten koste van harteleed. 91. Indien hij (Dante) Minoriet was geworden en Dan 95, 96. *u gelijk* - gelijk Franciscus. 92. *Der armoê* - Derde naamval. „Zich der armoede verloven” is een uitdrukking van Franciscus. 93. Het evangelie gepreekt in de hutten der armen. 96. *drift* - hartstocht. *overmogt* - zou kunnen overheersen.

97. En toch, — hoe wordt dat kloosterrust benijden
 Gelogenstraf, als na zoo zwaren togt
 Hij eindlijk inslaapt; — droomgezigten glijden
100. Zijn leger langs ten teeken van zijn taak, —
 't Geldt kamp bij kamp, een bitter, bloedig strijden
 Voor huis en haard, der vrijheid heilge zaak!
103. Een heerschappij die al wat aêmt bevredig',
 Die voorportaal des hemels de aarde maak, —
 Wie marren moog', dat hij haar regt verdedig',
106. Haar toekomst aan de menschheid openbaar'!

*

107. De legersteê des meesters is weer ledig,
 Dat ook zijn vriend de kribbe ontweken waar'!
109. Een handdruk brengt aan de' uitgang van hun cellen
 Een handdruk brengt hen zaam voor 't hoogaltaar,
 Als nog de nacht heerscht in de zijkapellen;
112. En eer de scheemring voor den morgen vliedt,
 En deez' de zee al trillende doet zwellen,
 Hoort de oever hen weêr spreken van zijn lied.

97-100. Dante heeft de rust van de kloosterbroeders benijd, maar in het diepst van zijn hart meent hij dat toch niet; sterk voelt hij zijn roeping: dit bewijzen zijn dromen. 101-106. Dante's taak. 101, 102. Hij zal nog zeer veel moeten strijden voor de heilige zaak der vrijheid. 105, 106. Accent op: *wie* en *hij* (Dante). Komma achter *moog* van mij. *marren* - dralen. 106. *Haar* - der heerschappij (103) een regeringsvorm. 108. Wens van Dante die vervuld wordt. 113. *deez'* - de morgen. En voor het morgenlicht en de morgenbries de zee doen schitteren en rimpelen 114. *oever* - kust van de Middellandsche Zee.

115. „Vergun mij dat ik 't handschrift in uw hoede
 „Hier late tot gij 't Ugucione biedt,
 „Wiens weldaên God eens waardiger vergoede!”
118. Des priors hand ontvangt de onschatbre blaên
 Waarin hij vast een hooger licht vermoedde
 Dan de oostertrans in vlammen uit doet slaan!
121. Ze zwijgen ziende. „Och, dat gij u wat ruste
 Hier gunnen mogt,” vangt weêr de monnik aan,
 „Waar daagt de dag zoo schoon als op deez' kuste?”
124. Of Dantes ziel zich in 't ontwakensuur
 In zulk een weêrgeboorte niet verlustte,
 Niet meêstemde in dien lofzang der natuur!
127. Het zwerk op eens van goudglans overtogen,
 Het golfgeruisch een zee van vloeiend vuur
 Tot op de rots het breekt in regenbogen;
130. En van het strand de dubbel zoete geur
 Des wouds, de kruin neêr buigende in den hoogen,
 Der bloemen, 't bad ontijld met frisscher kleur.
133. „Ach!” weeklaagt hij, „waar mij de rust zou smaken
 „Daar vlei 'k mij niet dat me ooit haar heil gebeur'!
 „Florence blijft van wilde togten blaken;

115-117. Woorden van Dante. 115. 't handschrift - van de Hel, dat hij de vorige avond had laten lezen. 117. waardiger dan ik (Dante) het nu kan. 119. vast - reeds. Hij vermoedt, dat er goddelijk licht uit zal stralen. 121. ziende - kijkende naar de zonsopgang. 124. Of - Alsof. 125. weergeboorte - van het licht. 127-132. Beschrijving van de zonsopgang. 128. Het golfgeruisch enz. - de ruisende golven. Hier weer gehoor- en gezichtsbeeld vermengd. 130. dubbel zoet - van het bos (131) en van de bloemen (132). 132. 't bad - van de dauw. 133-138. Antwoord op Ilario's woorden 121, 122. 133-13. Ik vlei me niet, dat mij daar (in Florence) waar ik er van zou kunnen genieten, ooit het heil der rust te beurt zal vallen. 135. togten - hartstochten.

136. „Ik zou naar haar ook in deez' tooverbeemd,
 „Ik zou naar haar zelfs in den hemel haken!
 „Hoe zal 't mij zijn in gindschen verren vreemd?” —
139. „Des Heeren hand reikt tot het eind der aarde!”
 Is 't wederwoord, en of hij afscheid neemt
 Buigt Dante zich ten zegen van de' eerwaarde,
142. Wiens blik hem naooft op het slingrend pad
 En die, toen lang in 't leeg verschiet hij staarde,
 Om uitkomst voor den lieven broeder bad!

136, 137. *haar* — Florence. 138. *gindschen verren vreemd* — Frankrijk. Potgieter kondigt hier dus Dante's reis naar Parijs aan.
 139. Troost van Ilario. 140. *of* — alsof. 141. Dante buigt zich om de zegen van de priester te ontvangen.

1. Hoe Dantes hart die teed're trouw zal prijzen
Als in 't verschiet de aloude Seine-stad
De dubble tin der Lieve Vrouw doet rijzen;
4. Waar studie, door Sint-Thomas voorgelicht,
De wegen naar verborgenheên zal wijzen
Die hij der aarde ontsluijer in zijn dicht!
7. Ten minnezang vernoeg' dat kunstig kweelen
't Geen lach en traan op 't luistrend aangezigt,
Als licht en schaâuw, wedijverend leert spelen;
10. Wie heer wil zijn van geest als van gemoed
Verstaal' zijn luit om beiden te bevelen
Ten scepter zich, in ied'rer kennis vloed.

X. DICHTERLIJKE STUDIE: DE LOUTERINGSBERG.

Il Purgatorio, De Louteringsberg, is het tweede deel van de Divina Commedia. De plaats, waar de zonden geboet worden, is bij Dante een berg, op het zuidelijk halfmond, midden in zee.

1-42. Dante in Parijs studierend. Vervolgens 43-379 vertaalt Potgieter verschillende passages uit Il Purgatorio, daarbij zeer goed de indruk weergevend, die men uit Dante's werk zelf ook krijgt, nl. dat dit werkelijk episodes uit diens leven zijn. Het is niet zeker of Dante in Parijs is geweest. Vgl. E. Gardner p. 38.

1. *die teed're trouw* - van broeder Ilario. 3. *tin* - hier: torenspits. *Lieve vrouw* - Notre Dame. 4. *Sint Thomas* van Aquino 1225-1274, stamde uit oud adellijk geslacht; Dominicaner monnik; definieerde scherp de geloofswaarheden en vatte ze samen in een systeem; schepper der Thomistische wijsbegeerte. 5. *verborgenheên* - moeilijke, godsdienstige vraagstukken (b.v. van de vrije wil) die slechts door enkelen, zoals Thomas van Aquino, zijn behandeld en „opgelost”. 6. *hij* - Dante. *der aarde* - Derde naamval. Aan de mensheid. *ontsluijer* - aanvoegende wijs. 7. *vernoeg* - moge voldoende zijn. 10-12. Wie heersen wil over verstand en hart moet zijn luit door die te dompelen in de vloed der kennis, verstaalen tot een scepter, zoals ijzer tot staal wordt gemaakt door het gloeiend in water te dompelen. 11. Men denke een komma achter *luit*.

13. Geen hand beschikt als Dante's van de accoorden,
Wiens melody gelijk de zijne zoet?
 Maar voor deez' stof volstaat geen sier van woorden;
16. Gedachte geef den toon aan dier muziek:
 Ten Loutrings-Berg verheft hij wie hem hoorden
 Mits hij vertrouwd met elk geheimnis blijk'!
19. Al durft zijn blik den afstand naauwlijks meten
 Die nog hem scheidt van Godgeleerdheids wijk,
 Den trans waarop zij stralende is gezeten, —
22. Parijs verrees, — de taak met moed aanvaard!
 Alleen de geest die weet wat valt te weten,
 Verdient dat zich hem 't hogere openbaart.
25. De steilten op, betreên door voorgeslachten, —
 De helling langs, die nog hun spoor bewaart, —
 De wolken in, al verder dan zij 't bragten! —
28. Eerst als de grens bereikt werd in de spits
 Ontplooije er zijn verbeelding stout de schachten.
 't Geloove in 't ruim haar onbedriegb're gids!

13. *beschikken van* — beschikken over. Meer door Potgieter gebruikt, vgl. IV 20. *als Dante's* — zoals Dante's hand. 14. Hier ontbreekt het gezegde, lees: wiens melodie is zoet gelijk de zijne? 16. Van dit gedeelte van Dante's gedicht moet beschouwing de grondtoon zijn. *geef* — aanvoegende wijs. *muziek* — het gedicht (Il Purgatorio). 17. *verheft* — heeft de betekenis van de toekomende tijd. 18. *Mits* — op voorwaarde dat, alleen dan wanneer. *elk geheimnis* — zie de aantekening bij *verborgenheên*, vs. 5. 19, 20, 22. Letterlijk opvatten. Al duurt zijn reis ook lang, eindelijk ziet hij Parijs liggen. 21. Bijstelling bij *wijk*, vs. 20. Figuurlijk opvatten. *zij* — *Godgeleerdheid*, vs. 20. 25–30. Alles figuurlijk. *De steilten*, vs. 25 — moeilijkheden der wetenschap. 25. *hs. betreên* — geschreven boven: bereikt. 28. *spits* — top van de berg der wetenschap. 30. Terwijl het Geloof haar tot gids zal zijn. *haar* — der *verbeelding*, vs. 29.

31. O diepten der verlossende genade!
 Verborgenheên der goddelijke trits,
 Waarin hij zich, deemoedig juichend, baadde,
34. Waarbij hem schrik tot in 't gebeente drong,
 Hoe kwaamt ge om strijd hem sterkende te stade
 Toen andermaal, toen, dankb'rer, weêr hij zong!
37. Sorbonnes school bewees: er stond geschreven
 Dat liefde 't pleit al biddende voldong,
 Dat wie verzucht der zonde wordt ontheven;
40. Maar van het stof, waarin die kennis lag,
 Was zelfs geen zweem zijn muze bijgebleven,
 Wier aanschijn blonk gelijk de jonge dag!
43. Wat vreugdekreet, toen weêr zij licht ontmoette,
 De helle ontgaan, van 't strand weêr opwaarts zag
 En grootsch den gloed van 't Zuiderkruis begroette

32. *goddelijke trits* - Drieëenheid. 33, 34. Bijstellingen bij *trits*, vs. 32. 34. *Waarbij* - Bij het zien waarvan als drie concentrische cirkels, vgl. Paradiso XXXIII 115-117. hs. Er heeft eerst gestaan: eerbiedshuivering in plaats van schrik. 35. hs. Hoe kwam uw sterkende invloed hem te stade. 36. *andermaal* - voor de tweede keer, nl. Il Purgatorio. 37. *Sorbonne* - universiteit van Parijs. 38, 39. Dat een gebed, opgezonden uit een hart vol liefde en berouw, de zonde wegneemt. 39. *verzucht* - berouw heeft. *der zonde* - Derde naamval. 40, 41. Dante heeft de droge wetenschap (die zich o.a. met de kracht van gebed en berouw bezighield) tot prachtige, frisse poëzie gemaakt. 42. hs. Er heeft eerst gestaan: schitterde als de jonge dag! 43. Zonder overgang begint Potgieter nu uit Il Purgatorio te vertalen. *zij* - zijn muze vs. 41. *vreugdekreet* - uit de eerste zang van Il Purgatorio spreekt grote blijdschap. Deze regel en de volgende zijn vertalingen van Purg. I 16-18. 44. Toen zij etc. 45. Vertaling van Purg. I 23.

46. Waar Noordsche trans, verweduwd, weg bij kwijn',
Tot eensklaps hij, die 't rijk bewaakt der Boete,
Den dicht'ren vraagt: wie zij, vermeet'len, zijn ?
49. — Een grijsaard was 't, wiens hoofd wist van geen krommen,
Schoon kruin en baard, bij zulker starrenschijn
Op 't mildst bestraald, als vloeiend zilver glommen, —
52. Virgilius, die blik in Dante's ziel,
— Ontroerend tot de schrik haar doet verstommen, —
Geeft hem den wenk dat hij eerbiedig kniel;
55. En schetst den wachter fluks den togt van beide
't Gevaar dat Dante in 't mijmren overviel,
De hellevaart, waarop hij hem geleidde:
58. „'t Is hooger wil dat ik hem herwaarts breng',
„Schoon nog zijn geest van de aarde niet verscheidde;
„Dat thans uw gunst ons de' ommegang geheng'!”
61. Der gramschap wolk moog slechts onwillig wijken,
Het voorhoofd frons't zijn hoogte minder streng,
Wat woord vermag die vouwen glad te strijken ?

46. Bijstelling bij *Zuiderkruis*. Op het Noordelijk halfronde kan men het Zuiderkruis niet zien. Vertaling van Purg. I 26, 27. 47. *hij* — M. P. Cato de Jongere 95-46 v. Chr. pleegde in Utica zelfmoord om de tyran Caesar niet in handen te vallen. Hij had de vrijheid boven alles lief. Daarom geeft Dante hem deze plaats, hoewel hij, de heiden en de zelfmoordenaar, in de hel had behoren te zijn. 48. *Den dicht'ren* — Virgilius en Dante. 49. *krommen* — buigen, vgl. Purg. I 31. 52. Zie over de verhouding Virgilius — Dante Inl. blz. 00. 53. *Ontroerend* — Onovergankelijk: door allerlei aandoeningen in beweging komend. Hiertegenover staat: *verstommen*. Potgieter gebruikt hier een motorisch en een accoustisch beeld tegenover elkaar. 55-74 Vgl. Purg. I 58-75. 55. *den wachter* — Cato. 56. Het verdwalen in het donkere woud, vgl. Inf. I 10-12. 59. Hoewel hij nog niet gestorven is. 60. *gehengen* — toestaan. 63. Dit denkt Virgilius, hij zoekt naar een woord, dat Cato zal vleien en zachter stemmen. Zie vs. 68-73, hs. eerst: zijn vouwen.

64. „Greep schrik hem aan bij 't onuitbluschbre vier
 „De goedheid moog hem onuitputlijk blijken
 „Waar 't loutren werd vertrouwd aan uw bestier!
67. „Al wat hij zoekt te winnen door zijn zwerven
 „Is vrijheid, elk regtschappen hart zoo diër
 „Als wel hij weet, die liever 't licht woû derven!
70. „Gij weet het, die, om u van 't juk te ontslaan,
 „In Utica niets bitters vindt in 't sterven,
 „Waar 't kleed gij liet, dat vlekkeloos zal staan
73. „Als ge op den Dag der Dagen zult verschijnen!”
 De hymne vangt dus Cato lovende aan.

*

75. 't Gemijmer doe 't gesprek der dichtren kwijnen
76. Als 't wandlen hun vergund is langs de zee
 En zij Aurore in goudglans zien verdwijnen,
 De vraag wordt vast op Dantes lippen reê:
79. „Wat licht, zoo ros als Mars bij 't eerste dagen
 „Daar over 't vlak der waat'ren vliegend glee'?”
 Toch keert zijn blik, ten Meester heen geslagen,

64. 't onuitbluschbre vier - de hel. Joeg de hel hem schrik aan, hier op de Louteringsberg moge Gods goedheid hem onuitputtelijk blijken, als hij ziet, hoe grote zondaars nog tot de loutering worden toegelaten. 66. *vertrouwd* - toevertrouwd. 68. hs. aan i.p.v. *elk*. 69. Nadruk op *hij*. Die liever wou sterven dan de vrijheid verliezen, nl. Cato. 72. *kleed* - lichaam. *vlekkeloos* - bijv. nw. Toespeling op Joh. Openbaringen III 4, VII 9. hs. eerst: schitterend i.p.v. *vlekkeloos*. 73. *Dag der Dagen* - Dag des Oordeels. 74. *hymne* - De Louteringsberg. 75. Toegevende bijzin. 76, 77 bijzinnen van tijd bij 78, hoofdzin. Gepeins moge het gesprek van Virgilius en Dante doen verflauwen. 77. *Aurore* - de dageraad. *goudglans* - het heldere morgenlicht. Vgl. Purg. II 7-9. 78 *De vraag*, vs. 79, 81. *vast* - reeds. *reê* - gereed. 79-99. Vgl. Purg. II 13-51. Dante ziet een Engel komen, die door zijn wiekslag een boot met zielen, die op de Louteringsberg hun zonden moeten boeten, voortbeweegt. 79. *ros als Mars* enz. - de ster is roodachtig in de ochtendnevel.

X

82. Zich weêr naar 't meir: de glans wast aan en gloeit,
Ter wederzij wit wordende bij vlagen;
Wat derde gloor er uit zijn midden vloeit?
85. „Een Engel Gods! de handen fluks gevouwen,“
Gebiedt Virgiel, „die stuurman zeilt noch roeit;
„Hij mag zijn boot der wicken kracht vertrouwen,
88. „Niet als ons haar blinkt maar hun pracht een wijl! —
„Wat brengt hij, om hun zonden te berouwen,
„Al zielen herwaarts!“ Rapper dan een pijl
91. Ontsnorren mag aan strak gespannen koorde,
De duif voorbij, hoe snel naar 't nest zij ijl,
Stoof 't vaartuig aan; welks loods zoo blinkend gloorde
94. Dat Dante de oogen neêrsloeg voor die vlam
En eerst als hij van boord den lofpsalm hoorde:
„Toen Isrel uit Egyptes diensthuis kwam”
97. 't Weer waagde naar den zalige op te staren,
Die, over 't koor een kruis slaande, afscheid nam
Zoo snel als hij verscheen ook weggevaren! —
100. 't Was op dat strand dien schimmen vreemd te moel!
Sints kort, sints lang verscheidnen als zij waren:
„Och dat,” zoo spreekt er een onz' pelgrims toe,

83. De glansen ter wederzij zijn de vleugels van de Engel. 84. Vraagt Dante zich af. *derde gloor* enz. — dit is het lichaam van de Engel tussen de twee lichtende vleugels van vs. 83. 88. *ons* — der mensen. *Ons* heeft de nadruk. 88. *haar* — hoofdhaar. *hun* — der wicken. De Engel is onsterfelijk. 96. Psalm CXIV. Symbool van de uittocht van de ziel naar het hemelse vaderland. 97. *den zalige* — de Engel. 98. *'t koor* — de zingende zielen. 99. En die even snel als hij gekomen was, was weggevaren. 100. *dat strand* — aan de voet van de Louteringsberg. *dien schimmen* — die door de Engel gebracht zijn. 101. *Sints kort* enz. — korte of lange tijd geleden gestorven. Aan de mond van de Tiber moeten de niet verdoemden zich verzamelen en wachten op de Engel, die hen naar de Louteringsberg zal

103. „Uit uwen mond we 't blijd berigt ontvingen
 „Hoe best van hier ten Loutrings-Berg men spoe' —"
 „Gij acht ons dus te huis, doch vreemdelingen”
106. Is 't wederwoord des Meesters, „zijn we als gij,
 „Die slechts naar 't oord langs andre wegen gingen,
 „Waarbij, hoe steil die donk're hoogte ook zij,
109. „'t Bestijgen spel mag schijnen!” Daar verbleeken
 Die zielen van verbazing. „Ademt hij?
 „Dies leeft hij nog!” zoo hoort hen Dante spreken,
112. Terwijl zij zich verdringen als de liën
 Het doen om hem die 't heug'lijk vredeteeken,
 De blonde olijf al wuivende laat zien!
115. Een hunner strekt ten Dichter de open armen,
 En deze ziet ze naauw dus hart'lijk biën
 Of voelt met zoo veel innigheid erbarmen!
118. En breidt de zijne uit, maar omvaëmt slechts lucht!
 Geen levensvonk mag 't ijle lijf verwarmen,
 Een schijnsel zijn ze dat bij 't grijpen vlugt;

brenge. De ene schim moet dus langer wachten dan de andere.
 102-138. Purg. II 59-117. 102. *onze pelgrims* - Virgilius en Dante.
 hs. Och dat van u we een heusche wenk ontvingen. Uit Uwen mond
 we 't blijd berigt ontvingen.

105. Virgilius, de heiden, kent de weg (der christelijke boete) niet.

107. *langs andre wegen* - die alleen maar langs een andere weg dan
 gij, nl. door de hel, hier gekomen zijn. 108. *die donk're hoogte* -
 de Loutringsberg. 108, 109. Het bestijgen van de Loutrings-
 berg, hoe moeilijk ook, is spel vergeleken bij de tocht door de hel.

109-111. De zielen verbleken van verbazing als ze merken, dat
 Dante leeft. 111. *dies* - derhalve - archaïsme. 112. *als* - zoals.

113. *hem die* enz. - de vredeboodschapper. 114. *olijf* - symbool
 van de vrede. 115. *Een hunner* - Casella, Florentijns of Pistoiees

musicus, vriend van Dante. Hij schreef muziek bij enkele van diens
 gedichten. Zie vs. 136. *Dichter* - Dante. 116. hs. En deze ziet ze nauwe-
 lijks dus zich biën, heeft er eerst gestaan. 118. Dante breidt zijn

armen uit om de schim te omhelzen. 120. *ze* - de schimmen.

121. Toch was hij niet ter kwader uur bewogen!
 „Ontzegt dit strand ons harte ook dat genucht,
 „Ik zegen 't wijl we elkaâr ontmoeten mogen;”
124. De glimlach tuigt het waar de schim meê wijkt,
 Die, of een floers ontviel aan 's Dichters oogen,
 Zoo lief een vriend, die zijn Casella blijkt!
127. Zoet wederzien! — zoet kouten! — zoet erkennen,
 Hoe goed Hij is die aller vonnis strijkt
 En d' engel zendt wie zich Zijn dienst wil wennen!
130. Tot Dante zegt: „Als gij geen nieuw gebod
 „Door heugenis of oefening zult schennen
 „Van 't mij op aard zoo vaak gegund genot,
133. „Behage 't u nog eens een lied te zingen,
 „'t Vertrouste me in den jammer van mijn lot!”
 En zich de schim geen ommezien laat dringen:
136. „O liefde! die me in 't hart zoo luide spreekt!”
 Die minnezang verrukt de boetelingen:
 Een straal van hoop, die door hun wolkfloers breekt!

*

121. *hij*—Dante. 122, 123. Woorden van Casella. Deze heeft Dante reeds herkend, zie vs. 115. Dante herkent hem pas in vs. 124—126. 124. Casella's glimlach getuigt van zijn blijdschap om deze ontmoeting. 125. *Die* en 126 *die* (antecedent hiervan is: *de schim*) — onderwerp van *blijkt*. hs. Dante's. 129. En de Engel zendt om de zielen van diegenen naar de Louteringsberg te brengen, die door toenemende loutering steeds bekwaamer worden, om God te dienen. 130—132. Totdat Dante zegt: indien gij, door nog eens voor mij te zingen, . . . niet een wet van de Louteringsberg zult schenden. 131. *Door heugenis of oefening* — door het u te herinneren, of te doen waardoor gij mij genot geeft. 136. Vertaling van: Amor, che nella mente mi ragiona (Liefde, die met mij spreekt in mijn geest), de eerste regel van een gedicht van Dante, Canzoniere III, waarbij Casella muziek componeerde. (Zie ook Convito III, 1). Potgieter's vertaling is niet geheel juist.

139. Bestegen is de helling die de tragen,
Op wie 't verzuim zich niet door folt'ren wreekt,
In uitstel van hun loutring straf leert dragen, —
142. Al rasser spoên de beêvaartgangers voort;
Maar schoon zij 't ook aan tal van schimmen vragen,
Geen harer kent den weg naar de ingangspoort!
145. Van verre zien ze er eene, alleen gezeten,
En Dante die den Meester zeggen hoort:
„Welligt dat deez' het kortste pad zal weten,”
148. Aanschouwt verrast dat ernstig oogenpaar
't Geen nauwlijks zich verwaardigt hen te meten
Of beider blik ook vorschende op hem staar’;
151. Zij naadren vast, daar zijn ze hem op zijde,
Hij laat ze gaan, al wordt hij hen gewaar,
Een leeuw gelijk die zich ter ruste vlijde.
154. Hun harte juicht der schaarsche fierheid toe,
Al wenscht Virgiel dat hun zijn wenk verblijde,
Wat voetspoor hen het veiligst klimmen doe!

139. Hoofdzin. 139-141. Bestegen is de helling waar zij, die hun bekering tot het laatste ogenblik hebben uitgesteld, 30 maal zo lang als zij van God afgewend hebben geleefd, moeten wachten voor zij tot de louterende foltering en weergave van Purg. VI 64-105; 112-114. De schim, die zij zien zitten (vs. 145) is Sordello 1200-± 1270. Geboren bij Mantua. Bekend troubadour. 142. *rasser* - De eerste schreden op de weg der boete zijn het moeilijkst, daarna wordt het steeds gemakkelijker, vgl. ook vs. 289. Nadat zij de helling der tragen hebben bestegen, gaat de tocht al sneller. *beêvaartgangers* - Dante en Virgilius. 144. *harer* - het woord schim is vrouwelijk. Zie ook 145: *eene*. 150. *Of* - ofschoon. *beider* - van Virgilius en Dante. 151. *vast* - voortdurend. 154. *der fierheid* - derde naamval. 154-156. In hun hart bewonderen Virgilius en Dante zijn trotse houding (fierheid is hier schaars), al vraagt Virgilius hem naar de weg. 155. *hs. wenscht* verbeterd voor: vraagt.

157. Geen heusch bescheid moog hem de ziele geven,
De Meester blijkt de hofflijkheid niet moê
Als ze eerst hem vraagt: „Wat land gaf u het leven?”
160. „Mij Mantua” — maar 't woord is niet zijn mond
Ontgaan, of uit haar mijmring opgeheven
Snelt hem de schim te moet: „Van uwen grond
163. „Ben, Mantuaan! ook ik, Sordello”. En die beide
Omarmen fluks elkander. Dante stond
Hen aan te zien, hoort toe hoe droef hij schreide:
166. „Ach, dienstbre Itaalje! Ach, somber huis der smart,
„Schip zonder loods, die 't in het noodweêr leidde!
„Vorstin der volken, die boeelerster werd!
169. „Geen aarzling wou deez' eedle ziel gehengen
„'s Lands zoeten naam maar hoorend, heel haar hart
„Den stadgenoot in 't welkom toe te brengen;
172. „Terwijl in u thans krijg voert al wat aêmt,
„En burgers 't bloed van medeburgers plengen,
„Schoon de eigen vest hun aller have omvaêmt!

157-160. Al beantwoordt de schim de vraag met een vraag, Virgilius blijft beleefd en noemt zijn geboorteplaats. 159. *ze* - de schim. 165. *hoort toe* - Gebiedende wijs, tot de lezer gericht. *hij* - Dante. *hs. schreidde*. Dante schreide toen hij zag hoe hartelijk die twee stadgenoten elkaar begroetten en hij dacht aan de toestanden in Italië in zijn eigen tijd. 166. *dienstbre* - Bijv. *nw.* Itaalje is *nl.* geper-sonificeerd. 168. Uit de vertaling van deze regel, *Purg. VI, 78*, blijkt weer Potgieter's eigenzinnigheid. Hij vond blijkbaar Dante's beelden: *donna di province en: bordello, heerseres over provincies en: bordeel*, niet gelijksoortig en vertaalde zo, dat twee vergelijkbare beelden ontstonden en tegelijk het woord *bordeel* vermeden kon worden. 169. *gehengen* - gedogen, toestaan. 169, 171. Toen Sordello hoorde, dat Virgilius een stadgenoot was, aarzelde hij geen ogenblik hem met heel zijn hart welkom te heten. 172. *u* - Italië. Nadruk op *thans*. 174. *Schoon* - ofschoon. *eigen* - dezelfde.

175. „Rampzalige! zie rond langs iedre reede
 „Tot waar uw zuid driedubbele zee verzaemt,
 „Zie in uw binnenst, waar toch, waar heerscht vrede?”
178. Hij zwijgt een wijl, — en 't is hem in zijn klagt
 Of 't grootsch verleên ook op deez' droeve stede
 Herdaagt uit meer dan zeveneeuwsche nacht:
181. Hij ziet nog eens des kleppers wilde sprongen,
 Het treffend beeld voor 's volks misbruikte kracht,
 Door 't breidlen van een kloeke hand bedwongen;
184. Justiniaan zwaait andermaal den staf,
 Het loflied aller talen, aller tongen
 Verbreidt den roem der wetten die hij gaf! —
187. Een glorie die in duurzaamheid 't gesteente
 Beschamen mogt van eenig Memnon's graf, —
 Nog heerschen zij; — wat woedt dan die gemeente?
190. Wat kiest ze als waar van zinnen zij beroofd,
 Door bitzen nijd verteerd tot in 't gebeente,
 Thans iedren kinkel die haar vleit tot hoofd?

175. *Rampzalige!* — nl. Italië. *reede* — hier kust. 176. *driedubbele zee* — Adriatische, Middellandse en Tyrreense zee. *verzaemt* — verzamelt, tezamen brengt. 179. *grootsch verleên* — van Italië, de tijd van Justinianus (482-565), keizer van het Byzantijnse Rijk. Hij slaagde er in, het oude Romeinse Rijk te herstellen; verbeterde het rechtswezen door de codificatie van het Romeinse Recht. *deez' droeve stede* — de Louteringsberg. 180. *zeveneuewsche nacht* — van de 6e eeuw tot de 13e, Dante's tijd, toe, is er duisternis — wanbestuur. 181. *klepper* — rijpaard. Purg. VI, 88, 89. 183. *breidlen* — intomen. 184. *Justiniaan* — zie aant. bij vs. 179. 188. *Beschamen mogt* — zou kunnen overtreffen. *Memnon's graf* — zeer oude zuilen bij Thebe in Egypte. 189. *zij* — de wetten van Justinianus. *gemeente* — het Italiaanse volk. 190. *ze* — die gemeente, vs. 189. 191. *hs. in 't verbeterd voor: in haar.*

193. Helaas! de toom ligg' 't ros nog op de tanden,
Geen keizers meer wier hart 't hun pligt gelooft
Dien vast te voeren in onwrikbre handen;
196. Het zaal is leêg, wat wonder dat het dier,
Als togt bij togt zijn ingewand doet branden,
Tot schuddens toe van 't aardrijk bot die vier'?
199. Hoe Rome schreit! en schoon 't haar niet mag baten
Verweêuwd, des nachts, roept: „waarom verr' van hier?
„Mijn Caesar! waarom dus me alleen gelaten?“
202. Wat toeft de straf? dat zoo veel schulds zij treff'
Die gruwlen dus laat week'ren in haar staten!
„Wie ook na hem den wereldschepter heff',
205. „Geen hand zal dien meer voeren zonder vreezen!“ —
Voorspelt de zang; waar blaakt een hoog besef
Des vaderlands zoo heilig als in dezen?

*

208. Al geeft die poort, gehouwen in de rots,
Der schimmenschaar geen woord des schriks te lezen,
Haar indruk fnuikt toch allen aardschen trots.

193. De toom moge het ros nog op de tanden liggen. *de toom* — beeld voor de wetten. 194. Sinds het midden der 13e eeuw bemoeiden de keizers zich niet meer met Italië. Zie voor Dante's politieke idealen de Inleiding. 195. *Dien* — de toom vs. 193. 197. *togt* — hartstocht. 198. *bot die vier'* — die hartstochten botviert, aan hen toegeeft. 199, 200. Hoe schreit en roept Rome, de verweduwde, door de keizer in de steek gelatene, ofschoon het haar niet mag baten, in de nacht: 201. *Caesar* — keizer. 202. *zooveel schulds* — een zó schuldig mens, nl. Albrecht van Habsburg, 1298–1308 keizer van het Heilige Roomse Rijk, die zich niet om Italië bekommerde en dus, volgens Dante, zijn plicht verzaakte. 203. *Die* — slaat op schuld. *haar staten* — de staten van de schuldige. Schuld is vrouwelijk. 204. *hem* — Albrecht van Habsburg. 204, 205. Wie hem ook zal opvolgen, hij zal voortaan vreezen voor straf. 206. *de zang* — II Purgatorio (VI).

211. Schoon de opgang blinkt door wond're pracht van verwen,
Schoon noch 't gelaat noch 't zwaard van de engel Gods
Hier wakende, ooit hun zonneluister derven,
214. De kleur zijns kleeds verkondigt stof en asch
En 't stijgen leert in hooger zin te sterven,
Dan dat het vleesch maar keert tot wat het was!
217. Belijdnis eischt die eerste marm'ren trede
Wier glanzig wit weerspiegelt als een glas, —
Berouw verlangt het purpren zwart der tweede,
220. Vanéén gescheurd, vergruisd door fellen gloed, —
En boete vraagt 't porfijr ter derde schrede
Zoo rood als uit onze aad'ren springend bloed. —
223. „Wie ommeziet na 't ingaan keert naar buiten,“
Dus waarschuwt ons de heilboô, die zich spoedt
Ten drempel, waar zijn stralen naauw op stuiten

207. *dezen* - nl. zang vs. 206. 208. Nu komen Virgilius en Dante bij de ingang van de eigenlijke Louteringsberg. Weergave van Purg. IX 76 vgg. 209. *Der schimmenschaar* - Derde naamval. Deze poort draagt geen opschrift zoals die der Hel. 210. Waarom zie vgg. regels. 212. Deze Engel heeft de functie van de biechtvader op aarde: de zielen toegang geven tot de boete. 212, 213. Zijn gelaat en zijn zwaard schitteren als de zon, zodat men ze niet goed kan zien (symbool van de ondoorgrondelijke rechtvaardigheid Gods). 214. Het kleed van de Engel is grauw, symbool van de nederigheid waarmee hij zijn taak moet vervullen, en: *stof en asch* - teken van boete en berouw. Vgl. Purg. IX 115, 116. 216. Die hogere zin is: de ziel blijft leven en mag zich reinigen. Herinnering aan: Stof zijt gij en tot stof zult gij wederkeren. 217-232. Vgl. Purg. IX 94-102. 218. *glanzig wit* - Symbool voor de oprechtheid waarmee de belijdenis moet worden gedaan. 219, 220. *purpren zwart, vaneen gescheurd en vergruisd* zijn symbolische aanduidingen van berouw. 222. *rood* - de boete moet worden gedaan in brandende liefde. 223-228. Vertaling van Purg. IX 130-135, maar 224-226 van 104, 105. 223. Omzien is een stap terug op de weg der boete. 224. *ons* - Potgieter begeleidt in gedachten Virgilius en Dante. *de heilboô* - de Engel, vs. 212. 225. *naauw* - nauwelijks.

226. Of 't diamant herkaatst ze duizend maal.
Daar dreunt de deur, bij 't statelijk ontsluiten
Zich wringende op haar hengsels van metaal;
229. Wat aarzelt gij onz' pelgrims te verzellen?
Gewijde galm, — het liefelijkst onthaal
Ten voorspel — doet den luchtstroom juichend zwellen;
232. Wat ge achterlaat blijkt wereldsche ijdelheid
Die einde neemt door hoofd en hart te kwellen!
U blijft de trits die ons ten hemel leidt:
235. 't Is vrijheidszucht, elk schepsel aangeboren,
't Is trouwe aan 't land, die menschen onderscheidt,
't Is liefde, als zelfs geen engelen werd beschoren!
238. „U loven wij, o God!” ruischt ons van veer,
Waar ziele die 't niet medezingt bij 't hooren,
Als zweefde ze op tot haar bestemde sfeer?

226. 't *diamant* — daarvan is de drempel gemaakt. Symbool van de standvastigheid, die de biechtvader moet bezitten (Scartazzini).
227. De komma achter deur is van mij. *statelijk* — plechtig. 229. Tot de lezer. 230. *Gewijde galm* — nl. Te Deum laudamus, zie vs. 238. *het liefelijkst onthaal* — Derde naamval. Onthaal — ontvangst. 230-231. *het liefelijkst onthaal ten voorspel* — bijstelling bij *Gewijde galm*, vs. 230. Deze muziek is een voorspel van de hemelse. 232 en vgg. Tot de lezer. Nadruk op: achterlaat. *hs. blijkt* verbeterd voor: is. 233. Die tenslotte altijd een kwelling voor hoofd en hart wordt. 234. Nadruk op: *blijft. trits* — drietal. Vrijheidsdrift, trouw en liefde, maar nu in hun op het hemelse gerichte vorm. Zie vs. 235-237. Zie daarover ook Inl. blz. 75. 236. *onderscheidt* — kenmerkt. 235-237. Climax. Vgl. Edgar Allan Poe: Annabel Lee; in de 2de strofe staat: With a love that the winged seraphs of heaven/Coveted her and me (vs. 5 en 6); en in de 4de str.: The angels, not half so happy in heaven, / Went envying her and me (vs. 1 en 2). In de Ned. letterk. is het motief door Vondel uitgewerkt in „Adam in Ballingschap” en „Lucifer”. 239. *Waar-ziele* — Waar vindt men een ziel. . . . 240. *tot haar bestemde sfeer* — in de hemel. Zie Inleiding blz. 52. *haar* — bezittelijk voornaamwoord; of, typisch Potgieteriaans, derde naamval van het persoonlijk vnv.

241. O Loutrings-Berg! schoon op uwe ommegangen
De bos der schaamte ons aangezigt verteer'
Als gij onthult hoe de aardsche boeijen prangen,
244. Toch suist zoo mild een adem door uw lucht
In blijden troost, dat 't steigerend verlangen
Schier voorsmaak wordt van paradijsgenucht!
247. Het rupsjen hebbe in schaduw rondgekropen,
De vlinder neemt in 't volle licht zijn vlugt;
Waar de aarde deinst gaan ons de heemlen open,
250. Als 't zevental van donk're vlekken week
En ons gemoed in trachten, wenschen, hopen
Slechts wederschijn van 's Hoogsten wille bleek.

253. Verdwaasden, dat we ons hart der zonde gaven,
Die bitters mengt in welken lust zij kweek'
En schatert om 't verwenschen van haar slaven:

256. De luijaard hongert in zijn wijf en wicht, —
De nijd vergalt den dronk zich, die mogt laven, —
De gramschap draagt haar vloek op 't aangezigt, —

243. prangen - knellen. 245. *steigerend* - beginnend te stijgen Vgl. XVII 39. arch. 247, 248. Vgl. Purg. X 124-126. *rupsjen* - beeld voor de mens op aarde, *vlinder* - voor de opstijgende ziel. 249. *deinst* - terugwijkt. Deze regel moet figuurlijk opgevat worden. 250. *Als* - Indien. *'t zevental van donk're vlekken* - de zeven P.'s (beginletter van peccato = zonde) door de Engel de boetelingen in het voorhoofd gegrift voor hij hen tot de Louteringsberg toelaat, ten teken van de 7 hoofdzonden. Aan het eind van elke ommegang, als er telkens één zonde geboet is, wist een Engel een P. uit. Wanneer alle P.'s verdwenen zijn, is de ziel dus gereinigd. 252. Willen wat God wedergalm. 253. *der zonde* - derde naamval. 255. De zonde lacht er om, dat haar slaven haar verwensen. 256-264. In deze regels, waarin de zeven hoofdzonden één voor één genoemd worden, wordt uitgedrukt dat zonde de mens nooit kan bevredigen. 256. Vrouw en kind van de luijaard lijden honger door zijn schuld. 257. *mogt* - zou kunnen.

259. Geen gulzigaard die buik of blik verzaadde, —
De wellust blaakt schoon magteloos zij ligt, —
Ging gierigheid ooit met genoeg te rade ?
262. En zij die laag op deez' haar zusters ziet
Als stilde zelfs de kroon in 't rijk van 't kwade
Den boezen geest het brein haar foltrend niet,
265. Die 't stralen vast durft spellen van uw glorie,
Uw lauwer al hoort ruischen in 't verschiet,
Een bladzijde u belooft in 's lands historie,
268. Hoe houdt zij woord ? De wisselzieke faam
Viert elken dag eene andere victorie
En wijdt haar lof het liefst een nieuwen naam !
271. Al mogt ge niet teleurgesteld u vinden,
Al vlocht uw tijd den schoonsten krans u zaam,
Der wereld roem is wufter dan de winden
274. Wier adem zich in elke rigting wendt;
Tot telkenmaal 't verheffen in 't verzwinden,
In doodsche stilte een buldrend stormen endt !

261. Meent ooit één gierigaard dat hij al genoeg heeft ? 262. Hoofdzin van de hier met *En zij* beginnende volzin is: *Hoe houdt zij woord?* vs. 268. *zij* — de hoogmoed, de grootste van alle zonden. *die laag* etc. — bijzin bij *zij*. 262–267. Hoe houdt de hoogmoed woord ? *Zij*, die als grootste der zonden laag op haar zusters neerziet, alsof de kroon in het rijk der zonden haar nog niet genoeg is, zij die u roem durft voorspellen, uw lauweren al hoort ruisen en u uw naam reeds in de geschiedboeken geschreven doet zien. 268–285. Vgl. Purg. XI 100–108 en 115–117. 271–276. Bedenk toch: ook al wordt ge beroemd, wereldse roem is zeer snel vervlogen. 271. hs. Al mocht die valsche u de oogen niet verblinden. 275, 276. Tot telkens het opsteken van de wind eindigt in windstilte, en windstilte het eind is van bulderende stormen. 280. *Na duizend jaar* — hoort bij: *Verscheelt het iets* in vs. 277. hs. *poos* verbetering van vleug; dit was verbetering van: duur.

277. Verscheelt het iets, of ge op uw staf gebogen
 De verste grens bereikt die 't leven kent,
 Of afscheid neemt eer 't speeluur is vervlogen,
280. Na duizend jaar? Nog korter poos van tijd
 Bij de eeuwigheid, dan de opslag duurt der oogen
 Bij 't wentlen van de star die 't langzaamst glijdt!
283. Gedenk het gras zoudt gij van roem gewagen,
 Het komt, het gaat, zoo groen eerst wijd en zijd,
 Straks geel gezengd, door de eigen zonnevlagen, —
286. Och, bragt ge, in 't eind 't vergankelijke moê,
 Aan 't Lam dat al wat zonde is weg mogt dragen,
 Door reinheid van uw harte hulde toe!

*

289. Al stijgend valt het stijgen telkens ligter!
 Wat hope nog verzoeking van ons voê',
 Geen zege viert zij meer, geen zwakheid zwicht er;
292. Een ommezien grijp' bange schrik ons aan,
 We naadren 't vuur, het Loutrings-Vuur al digter,
 Gereinigd zijn wij 't ongedeerd ontgaan!

280-282. Vergeleken bij de eeuwigheid duurt duizend jaar korter dan een oogopslag vergeleken bij 28000 jaar (tijd van schijnbare wenteling van de poolster). 283. Gedenk het gras indien gij van roem spreekt. *Gedenk het gras* enz. - Toespeling op Psalm XC : 5 en CIII : 15. Gelijk het gras, dat verandert. . . . ; De dagen des menschen zijn als het gras. 285. Dezelfde zonnestrallen, die het gras doen opkomen en groeien, verschroeien het ook. 286. *ge* - nog steeds: de verdwaasde mensheid van vs. 253. 287. *'t Lam* - Christus. 290. *verzoeking* - Onderwerp. Wat de verleiding ook hoort, ze heeft hier geen macht meer over ons. Vgl. Purg. XI 22, 23. 292. Vgl. Purg. XXVII 10-13.

295. Wie mag ze zijn die Dante, in dichtend droomen
't Geen 't leven ons tweezijdig doe verstaan,
Op 't bloeiend veld daar meijende ziet komen ?
298. „Gij vraagt mijn naam ?” hoor hoe zij 't zingend zegt:
„Ik dacht gij hadt van Lea wel vernomen
„Wier schoone hand zoo gaarne een krans zich vlecht.
301. „Ik dos mij uit om dankbaar te behagen;
„Die vreugde is niet voor Rachel weggelegd,
„De spiegel boeit mijn zuster al haar dagen:
304. „Te staren is haar hemelsche oogen lust!
„Mij streelt het wat mijn vlijt zich won te dragen,
„Beschouwt zij liefst, mij geeft bedrijven rust,”
307. De allegorie is 't christenharte waardig
Zich priesterregt en koningsrang bewust
Sints hem Virgiel, innemende edelaardig
310. De hulde bragt: „Gij streefdet mij voorbij,
„Tot al wat regt, wat goed, wat rein is vaardig,
„Leide u voortaan uw vrije wille vrij!”

295-306. Nadat Dante door het vuur gegaan is, ziet hij in een dichterlijke droom (Purg. XXVII 97-108) Lea, die het symbool is van het actieve leven. Vgl. het Oude Testament, Genesis 29. 296. Bijstelling bij: *dichtend droomen*, vs. 295. Droom en dicht mogen ons van twee kanten het leven leren begrijpen. Herinnering aan Byron: *The Dream*. Zie ook: *Gedroomd Paardrijden*, strofe 237. 302. *Rachel* - zuster van Lea en symbool van het contemplatieve of beschouwende leven. 304. *oogen* is derde naamval. 307. *allegorie* - de voorstelling van Lea en Rachel. *'t christenharte* - Dante's hart. 307-312. Vgl. Purg. XXVII 139-142. 308. *Priesterregt en koningsrang* - Geestelijke en wereldlijke macht ingesteld om de zondige mensheid te regeren heeft Dante, wiens ziel nu gereinigd is, niet meer nodig, hij is als het ware zelf priester en keizer. 310-312. Dit zijn Virgilius' laatste woorden. Hij kan Dante nu niet verder leiden.

313. Hoë 't statig woud dat opgaat voor zijne oogen
 Hem 't hart verrukt door zoete harmonij
 Van 't dubbel koor zich huwende in den hoogen!
316. Een scheemring die al wemelende zingt:
 De blaadren zacht door 't windgezucht bewogen,
 De vooglen die de dag tot kweelen dringt.
319. Er rijst gegeur, zoo als nog nooit op aarde,
 Wat lieflijk pad ge ook in den lommer gingt,
 Het bijtje voor haar honig naast u gaërde;
322. Maar zachtkens wordt het donker om hem heen,
 Waar 't weêrzijsch loof tot digte tente paarde
 Daar stuit op eens een held're beek zijn schreên.
325. Geen zonneglans die immer haar verguldde,
 Geen maneschijn waardoor ze ooit zilver scheen.
 Toch was zij klaar of vloeiend licht haar vulde!
328. Hij slaat den blik naar de overzij des vliets
 Waar 't gras zich boog, zoo vaak zich 't golfje krulde,
 O weelde des verrassenden verschiets!
331. 't Is louter lente op bloemen neergezegen,
 Het koeltje draagt de klanken voort eens lieds,
 Hoe zedig zweeft die schoone vrouw hem tegen!

313-329. Vgl. Purg. XXVIII 1-25. 313. 't statig woud - het Aardse Paradijs, dat boven op de Louteringsberg ligt. 315. dubbel koor - zie 317 en 318. 321. gaërde - verzamelde. 323. paarde - samenkwam. 325-330. Vgl. Purg. XXVIII 31-36. 329. Waar het gras zich boog zo dikwijls als omkrullende golfjes er langs spoelden. 333. die schoone vrouw - In vs. 349 wordt haar naam: Mathilde, genoemd. Men neemt algemeen aan, dat Dante hierbij aan Mathilde van Toscane, 1046-1115, gedacht heeft. Zij heeft veel voor de kerk gedaan. 333-336. Vgl. Purg. XXVIII 37-42 en 57.

334. De wimpers niet verheffende als zij naakt,
Op rozen uit, die schitteren allerwegen,
Op lelies, die de schaâuw nog blanker maakt;
337. Daar glimlacht zij hem toe van d' and're zijde
En antwoordt op de bede die hij slaakt
Dat ze in 't geheim dier wondre plaats hem wijde:
340. „Dit water” zingt ze, „is wat der ziele geeft
„'t Geen zij omlaag vergeefs 't gediert benijdde,
„'t Geen nog omhoog voor zaalgen waarde heeft:
343. „'t Verleent zoowel vergetelheid van zonde
„Als heugnis van wat vrooms werd nagestreefd!
„Verzel me, opdat mijn zang u meer verkonde,”
346. En nieuwe Lea heft ze een lofpsalm aan
En Dante ziet in de onvergeetbre stonde
De Heilige Kerk den weg der zege gaan!
349. Triomf die hem geduid werd door Mathilde,
Waarbij Virgiel verbaasd van ver mogt staan
Maar vuurge vreugd des christens borst doortrilde,

334. *naken* - naderen. 338. *bede* - nl. vs. 339, dat ze hem het geheim van het Aardse Paradijs zal openbaren. 340-345. Vgl. Purg. XXVIII 127-132. 340. *Dit water - de beek* van vs. 324. 341. Correspondeert met 343, 342 met 344. 343, 344. Dante's beschrijving van de beek is enigszins anders en fijner. Door de onderdompeling vergeet men zijn zonden niet, maar het pijnlijke van de herinnering er aan verdwijnt. 346. *nieuwe Lea* - Mathilde van Toscane heeft een zeer actief leven geleid; zij steunde Gregorius VII in zijn strijd tegen Hendrik IV. Daarom wordt ze hier Lea genoemd. *lofpsalm* - nl. psalm XXXII, vs. 1. *Beati quorum tecta sunt peccata*. Wel gelukzalig is hij wiens overtreding vergeven, wiens zonde bedekt is. 347, 348. Dante ziet in een groot allegorisch tafreel de triomf der Kerk, vgl. Purg. XXIX en XXX. 350. Virgilius, de niet-Christen, is hierover verbaasd. 351. *des christens* - Dante's.

352. De vleuglen reppende op profeten wijz'!
 Vergeef het hem, zoo ze iedren wensch niet stilde
 Zoo nog hij bad: „dat de and're Rachel rijz'!” —
355. „Gezegend zij die komt in naam des Heeren!”
 Al zweeft hij om in 't aardse paradijs,
 Eerst bij dien zang is 't lieflijkste der sferen!
358. Er ruischt, er riekt een regen van gebloemt; —
 „Laat handenvol van lelies haar vereeren,
 „Strooit uit al wat op purpen verwen roemt!” —
361. Ons oog kan lang den gloed der zon verdragen
 Als ze uit den dauw in 't Oost omsluijerd doemt
 En 't Westen slechts weerschittert van het dagen:
364. Zoo durft ook hij, door bloesemwolk gedekt,
 Den blijden blik aan deez' verschijning wagen
 Die eensklaps heel zijn harte tot zich trekt!
367. Een sneeuw wit floers omslinderd van olijven
 Verheelt een vrouw die 't zoet verleden wekt,
 Wat ziet hij om waar toch Virgiel mogt blijven?

352. *reppende* — Onderwerp hiervan is: *vuurge vreugd*, vs. 351. 353. *ze* — Mathilde, vs. 349. 354. *de and're Rachel* — Beatrice, zij is voor Dante, behalve de geliefde uit zijn jeugd, ook de gepersonifieerde Beschouwing. 355. *zij* — Persoonlijk voornaamwoord. Deze regel doelt op Beatrice. Aanhaling uit Mattheus XXI, vs. 9. 355, 359, 360. Dit hoort Dante zingen bij de komst van Beatrice. Vgl. Purg. XXX 19 en 21. 357. 't — het Aardse Paradijs. *lieflijkste* — overtreffende trap zonder bep. lidwoord. 358—375. Vgl. Purg. XXX 21—57. 359, 360. Aanhaling uit Virgilius' Aeneis: VI 883, 884. 362. *doemt* — te voorschijn komt; vgl. doom = nevel. 364. *hij* — Dante. 365. *deez' verschijning* — Beatrice. 367. *Een sneeuw wit floers omslinderd van olijven* — vgl. Purg. XXX, 31—34. Ook hier liet Potgieter het rood weg. 369. Dante wil Virgilius deelgenoot van zijn blijdschap maken, zie vs. 370, maar Virgilius was achtergebleven, zie vs. 310 aantekening. Als Dante dat merkt, begint hij te schreien.

370. „'t Herleven voele ik van de' alouden gloed!"
 Zoo juicht hij tot zijne oogen vochtig drijven
 Van smarte dat die trouwe is weggespoed!
373. „Ween, Dante! niet, dewijl hij blijkt verzwonden,
 „Weerhoud nog nu, weerhoud dien tranenvloed;
 „'t Wordt schreijenstijd weldra om andre wonden."
376. Háár stemme is 't, die hem grieft gelijk een pijl
 Door heugnis hoe zijn trouw hij heeft geschonden!
 En toch verzoenen zij! — ach! in een stijl
379. Voor wien slechts hij de veder wist te vinden!

370. Virgilius, Aeneis IV, 23. 372. *die trouwe* - Virgilius. 373. *hij* - Virgilius. 376. *Haar* - Beatrice's. Vgl. Purg. XXXI 2, 3. 379. *Voor wien* - Waarvoor. *hij* - Dante. Sterke nadruk hierop. 378, 379. Zij verzoenen zich met elkaar op een manier, die alleen Dante kan beschrijven. Mijn pen schiet te kort voor de vertaling, zegt Potgieter. Zie Inl. blz. 80.

- Schipbreukeling weërsta de veege eên wijl,
 Op 't zwalpend hout, 't ontboeid geraas der winden,
3. Hij worstelt maar tot zee op zee zich stort,
 Als gieren die elkaêr om buit verslinden,
 En 't schuim hem mist daar 't ziedende effen wordt!
6. Op eens den schoot der golven ingegleden
 Streed hij den strijd, den bangen doodstrijd, kort,
 Hoe bitter in dat opzien zij geleden;
9. Gedachten toch zijn vlugger dan het licht
 En onze ziel stort wenschen, klagten, beden
 In de eigen vlaag waarvoor het ligchaam zwicht!
12. Hij zag zijn ga zoo als ze op 't strand hem beidde,
 Hij droomde zich den glimlach van zijn wicht
 Niet meer zoo pril als toen 't onnoozel schreide;

XI. HENDRIK VAN LUXEMBURG.

Zie voor de geschiedenis de Inleiding blz. 43. Potgieter keert nu weer terug tot Dante's leven op aarde en zijn politieke idealen.

1-32 zijn een inleiding tot de komst van Hendrik VII in Italië. Hij wordt vergeleken bij een schipbreukeling. De ongelukkige afloop van zijn leven wordt in deze regels voorspeld. Uit deze verzen klinkt een zeer persoonlijke toon.

1-5. De dood nabij moge de schipbreukeling, zich klampend aan een rondgeslingerd stuk wrakhout, een ogenblik weerstand bieden aan de storm, zijn worsteling duurt slechts kort; stortzeeën bedekken hem en als het kokende, schuimende water weer glad wordt, is hij in de diepte verdwenen. 1. *Schipbreukeling* - Bijstelling bij *veege*, hij, die de dood nabij is. Onderwerp. 2. *'t zwalpend hout* - het op de golven rondgeslingerde wrakhout. *'t ontboeid geraas* - Toespeling op het oude verhaal. De winden zitten in een grot gevangen. Als zij *ontboeid* zijn, stormt het. 3. *maar* - slechts. 4. Bijstelling bij *zee*, vs. 3. 5. *En* tot het schuim. *daar* - wanneer. 8. Hoe bitter hij in dat ogenblik ook leed (de strijd was kort vs. 7). 9. *toch* - immers. 11. *eigen* - zelfde. *zwicht* - bezwijkt. 12. *Hij* - de schipbreukeling, vs. 1.

15. Visioensgewijs ging 't leven hem voorbij,
Elk luchtkasteel waarmee zijn hoop zich vleide, —
Hoe bloedde 't hart! — Hoe rustig sluimert hij
18. Schoon de oceaan niet weet wat rust mag heeten!
Hij ging van 't leed eens langen levens vrij,
Ons foltrend, bij den bouwval neêrgezeten
21. Van ons geluk: de wezenlooze blik
Die zelfs niet poogt het wreed verlies te meten, —
De korte slaap gestoord door killen schrik,
24. Zich de ijdelheid bewust der zoete droomen, —
De weêrzin die, schoon 't al wat aêmt verkwikk'
Ons aangrijpt als wij 't wreede licht zien komen, —
27. De lange dag, die eindeloos zich rekt
Of taak bij taak ook werd ter hand genomen
Daar geene in ons weêr nieuwe krachten wekt, —
30. De langer nacht, waarin wij luide klagen,
Een fierheid wars, die 's daags de wond bedekt
Schoon ze onverpoosd in 't binnenste blijft knagen!

*

33. Hoe blijde wuifde Itaaljes huldegroet,
Als zij den Leeuw van Luxemburg zag dagen,
Dien Caesar op der Alpen kruin te moet!

16. — na de komma van mij. 17. Met deze snelle overgang geeft Potgieter de snelle overgang van leven naar dood van de schipbreukeling weer. 19. *Hij ging heen, vrij van de smart, de teleurstellingen, die de ouderdom brengt.* Zie vs. 21-32. 25. *'t - 't licht*, vs. 26. 27. *eindeloos - Daar*, vs. 29. 31. *Een fierheid wars* - wars van een fierheid, die ons overdag onze smart doet verbergen. 21-32. Let op de evenwichtige bouw: *de blik* (21), *de slaap* (23), *de dag* (27), *de nacht* (30). 33-65. De komst van Hendrik VII van Luxemburg in Italië. 33-47. Groep van vijf terzinen: de komst. 34. *Als* - Toen. *Leeuw van Luxemburg* - Toespeling op het wapen van Hendrik VII.

36. Hoe stortte zij de schatting aller palmen
 Door dal bij dal aan strijdbren Hendriks voet,
 Een gulden eeuw voorspellende in haar galmen!
39. Hem zweefden orde en heur gespelen voor:
 De vlijt in de' arm een schoof van volle halmen,
 De vreugde omstraald van frisschen bloemengloor;
42. Geen keizer dien ooit zulk een welkom ruischte
 Als 's volks heraut hem wijdde op 't gloriespoor,
 Als Dante bragt toen eigen luit hij tuischte
45. Voor stouter vlugt dan die der Roomsche lier,
 Wiens hymne langs Hebreeuwsche harpe bruischte
 Op nieuw geblaakt door Godgeheilgd vier:
48. „Gij die zoo lang uw tranen 't leed liet tolken,
 „Itaalje! omkrans al jublend zijn banier,
 „De vredezon verdrijft des oorlogs wolken!
51. „Leg af den rouw, om naar het feest te spoên,
 „Uw Caesar komt, gij vorsten en gij volken,
 „Geregtigheid maakt weêr 't verdorde groen!

36. *palmen* – handpalmen, de gevende, open handen. 39–41. Dante en een deel der Italianen geloofden dat Hendrik VII de rust in hun land zou kunnen herstellen en dat met orde ook welvaart en vreugde hun intrede zouden doen. In deze verzen vindt men verschillende voorbeelden van de personificatie. 43. *'s volks heraut* – Dante. 44, 45. *toen eigen luit hij tuischte* – toen hij zijn Italiaanse gedicht (De Commedia) een ogenblik liet rusten om Hendrik VII met een Latijnse brief (*stouter vlugt*) welkom te heten. Vgl. Epistola VII. *tuischen* – ruilen. 45, 46. *Roomsche lier* etc. – Toespeling op de 7 Boetpsalmen, de R.K. gedachten in Hebreeuwse psalmvorm, die tegenwoordig echter niet meer aan Dante worden toegeschreven. 46. *Wiens* – van Dante. 47. Opnieuw in gloed gezet door heilige geestdrift voor het goddelijke. 48–61. Groep van vijf terzinen: het welkom. Vertaling van een gedeelte uit Dante's vijfde brief. 49. *zijn* – Hendrik's. 51. *het feest* – de bruiloft. In § 2 van de brief wordt Hendrik VII als Italië's bruidegom voorgesteld.

54. „Uit Rome zal zijn sceppter rust bedeele,
 „Uit Rome daar zich alle haat verzoen’,
 „Uit Rome dat de wereldbreuk ziet heelen
57. „Als zwaard en staf zich kwijten van hun taak
 „Door goeden wil der menschheid te bevelen,
 „Die de aarde reeds des hemels voorhof maak’!
60. „O Dag des heils! wiens ochtend ons mag lichten,
 „Straal uit langs ’t zwerk, tot al wat leeft u smaak’!”
 En open gaan voor dat profetisch dichten
63. De poorten van Milaan; en de ijs’reu kroon
 Wat staat ze, als hij er trouw zweert aan zijn pligten,
 Het blonde hoofd des fieren konings schoon!
66. Hoe dwingt zijn wenk partijschap tot verdwijnen
 Of aadling in wedijvrend trouwbetoon:
 Geen Guelfen meer, maar ook geen Ghibellijnen,
69. Zij beide ’t kroost van ’t eigen vaderland,
 Die enkel niet dezelfde zon zien schijnen,
 Wier aller hart van ééne liefde brandt!

54. *Rome* – dat weer de hoofdstad van het Rijk zal zijn. 56. *wereldbreuk* – ontstaan door het verbreken van de harmonie tussen wereldlijke en geestelijke macht, waarvoor *zwaard en staf*, vs. 57 de symbolen zijn. 58. Door de mensheid aan te bevelen, te raden van goeden wille te zijn. *der menschheid* – derde naamval. 59. *Die* – slaat op *goeden wil*, vs. 58. 62. Potgieter stelt het voor, of Milaan door Dante gedreven werd, zijn poorten voor Hendrik VII te openen. 62–77. Groep van vijf terzinen: Hendrik’s optreden in Italië. 63–65. In Januari 1311 werd Hendrik VII te Milaan gekroond met de oude, ijzeren kroon der Longobarden. Deze kroon wordt zo genoemd naar een ijzeren band binnen in, die volgens een legende is gemaakt van een der nagels van het kruis. 66–74. Hendrik VII’s optreden in Italië. 66, 67. Op Hendrik’s wenken verzoenen de partijen zich met elkaar of wedijveren in het betonen van hun trouw. 67. *Of tot aadling* – veredeling. 66–68. Hendrik VII riep de ballingen der steden, die hij overwonnen had, terug en trachtte oude vijandschappen uit de weg te ruimen. 69. *eigen* – zelfde. 70. *Die enkel niet* – Die niet alleen.

72. Te zaam gesneld van wederzijdsche reede
 Reikt Oost en West elkaâr de broederhand,
 't Verzoeningsfeest dooft iedren vonk van veede!
75. Toch zwerven in dier gasten weidsche drom
 Als de' afgezant hij zoekt der schoonste stede,
 Helaas! vergeefs des konings blikken om:
78. „Florence mart haar hulde mij te brengen!
 „Wat ducht ze toch?” Een spotziek lachje glom:
 „De vrijheid vreest haar vleugelpracht te zengen
81. „In 't hooge licht van uwen adelaar;” —
 „O dorperheid!” zegt Hendrik, „of 't gehengen
 „Van burgerkrijg het wit der vrijheid waar!
84. „Wie maakt zich op dat haar begoochling wijke?”
 Met éénen kreet rijst heel die bonte schaar.
 „Dat Zwarte en Witte om 't zeerste trouw mij blijke,
87. „Dat weder in de keizerlijke kroon
 „Ze als flonkerbag van 't helderst water prijke?
 „U, dappren! strekk' haar later dank ten loon!”

74. *veede* - vete, vijandschap, wrok. 76. *der schoonste stede* - Toespeling op: Firenze la bella, zoals de Italianen Florence noemen. 75-89. Groep van vier terzinen: Hendrik's toespraak. Hij is omgeven door gezanten uit allerlei Italiaanse steden, maar er is er geen uit Florence. 78. *mart* - draalt. 79. *lachje* - op het gezicht der aanwezigen. 80, 81. Antwoord op Hendrik's vraag, vs. 79. De Florentijnen vrezen hun vrijheid te zullen verliezen als zij de keizer erkennen. 81. *adelaar* - symbool der keizerlijke waardigheid. 82. „O dorperheid!” - O domme dwazen! 82, 83. *of 't gehengen* etc. - alsof het toelaten van burgeroorlog (wat nu in Florence gebeurt) het doel der vrijheid is. 84, 86-89. Tot de aanwezigen gericht. *Dat* herhaald in 86 en 87 - opdat. *haar* - Florence's. 88. *Ze* - Florence. *flonkerbag* - flonkerende steen (diamant). Middel-nederlands: bag(ge) via het Frans uit het Latijnse *baca* ontstaan. 89. Later zal Florence u, dapperen, er dankbaar voor zijn dat gij haar waanvoorstelling hebt doen wijken; die dank in de toekomst zij uw loon!

90. Ach! waren hem hun uitgetogen klingen
 Ter kwader uur geestdriftig niet geboôn,
 Florence had door 't hart zich laten dringen!
93. Bedreigd grijpt zij met mannenmoed het zwaard,
 Te fier voor dwang van woeste vreemdelingen
 Die ruw van tong zij scheldt en ros van baard:
96. Af wijst ze wie tot onderwerping rieden,
 Af slaat zij wat ten storm zich heeft vergaêrd!
 Profetisch moog de toorn van Dante zieden
99. Geen burger die het oor den balling leent
 Wiens genius 't heldhaftig weêrstand bieden
 Bewondrend smaakt en om den dichter weent:
102. „Wat zijt ge dus met de eenheid ingenomen,“
 Dus vraagt hij, „dat ge 't beet're vijand meent
 „Van 't goede? en waant de vrijheid te zien komen,
105. „Uit 's keizers tent? doet de onafhankelijkheid
 „U voor den brand van inheemsche eerezucht schromen
 „Ik ducht geen vlam die smetstof loutrend scheidt!“—

90-101. Groep van vier terzinen: Florence's houding. 90. *uitgetogen klingen* - getrokken zwaarden. 92. Florence zou de drang van haar hart gevolgd hebben, indien men op haar hart een beroep had gedaan, maar *bedreigd*, vs. 93 enz. 94. *vreemdelingen* - soldaten van Hendrik VII, onder wie veel Duitsers. 97. Van 19 September-31 October 1312 belegerde Hendrik VII Florence tevergeefs. 98. Toespeling op Dante's brief aan de Florentijnen (31 Maart 1311, Epistola VI) waarin hij hun vreselijke straf voorspelt, indien zij in hun verzet volharden. 100, 101. Dante's beschermgeest bewondert de houding van Florence en schreit om Dante's dwaling. 102-114. Groep van vier terzinen: Dante's gemoedstoestand. 102-107. Woorden van de *genius*, vs. 100 tot Dante gericht. 103. 't *beet're* - vrijheid, onafhankelijkheid. 104. 't *goede* - eenheid. 105-107. Zijt ge bevreesd, dat, indien de stad onafhankelijk blijft, de partijtwisten nooit geblust zullen worden? Maar die strijd zal de partijen juist louteren!

108. „Verzoeker, wijk!” moog Dantes antwoord wezen,
Zijn kling vlamt niet ter slechting van het pleit,
Waar moeders schim, het stille graf ontzezen,
111. Op iedren muur zijn aanval af zou slaan;
Hij tart den dood in 't lijdelijke vreezen:
Zal Hendriks ster zoo vroeg reeds ondergaan?
114. Ontvoere deze op ruischende aadlaarsschachten
De wereldkroon aan 't eenzaam Lateraan,
De weêrstand wint, dien tooi ten spot, in krachten;
117. Itaalje wordt een prooi gelijk verscheurd,
Elke uchtend brengt verijdding van verwachten,
Elke avond eindt in schaâuw die sombrer treurt!
120. Zoo heeft zich dan na half een eeuwkringsduister,
Des Caesars zon in 't Zuiden maar gebeurd
Voor slechts een uur van smetteloozen luister!
123. En zwijmt haar glans gestuit op vrijheids rots
Als schiep Florence uit de afschuw van den kluister
Zich grooter kracht dan die des aardschen gods!
- 108, 109. Dante mag dan zijn beschermgeest voor een verleider houden, zijn politieke overtuiging kan hem echter niet er toe bewegen, werkzaam deel te nemen aan het beleg. 112. Bij het lijdelijk toezien is Dante tot de dood bevreesd over de afloop, maar hij trotsert die vrees. 114-125. Groep van vier terzinen: Hendrik verliest. 114. *deze* - Hendrik VII. *aadlaarsschachten* - adelaarswieken. 114, 115. Terwijl Paus Clemens V afwezig was, werd Hendrik VII 29 Juni 1312 te Rome in de Lateraankerk gekroond. Zie Inleiding blz. 44. 116. De kracht van de partij, die Italië onafhankelijk wil zien, neemt toe. 120. *half een eeuwkringsduister* - Sinds ongeveer een halve eeuw hadden de Duitse keizers zich niet om Italië bekommerd. Dat was een duistere tijd geweest. 121. *'t Zuiden* - Italië. 123. *zwijmt* - wordt machteloos. *haar glans* - van Caesar's zon, vs. 121. 124. *kluister* - boei, waarin een Caesar haar zal slaan. 125. *aardsche god* - de Caesar - Hendrik VII. 126-145. Klacht van Hendrik VII's schim. In de Maremmen, ongezone, moerassige kuststreek in West-Italië, werd hij ziek en stierf.

126. „Ach! hadde ik nooit,” dus suiz’len de Maremmen
De weeklagt voort des streng gestraften trots,
Waarin ’t gezucht des zeewinds schijnt te stemmen,
129. „Ach! hadde ik nooit op dezer volken beên,
„Om ’t moedig brein in dubble kroon te klemmen,
„Het eeuwig ijs dier Alpen overschreên!
132. „Vermetele, die me in den draaikolk waagde,
„Schoon Habsburgs held te hagchelijk hij scheen,
„Wat bate zou ’t geweest zijn zoo ik slaagde?
135. „Was ik wel ooit gelukkiger te moê,
„Dan toen het licht door ’t eikenloof mij daagde:
„„Op, Hendrik! op, eer de ever ons ontspoe!”
138. „Wat jagtveld haalt, Ardennen! bij uw bergen,
„Wat stroom loeg mij zoo frisch als de uwe toe,
„Waar hert of wolf te rap een rid mogt vergen?
141. „Wat durfde ik in mijn doller gloriëdorst
„De lotgodesse op deze tinnen tergen?
„’t Verpest moeras smooit de’ adem in mijn borst.
144. „Hoor ik daar ginds mijn gemalinne schreijen?
„Doe in mijn groet den laatsten dienst uw vorst. . .”
Hoe snikt het heir als zij de doodswa’ spreien.

Zijn dood is als het ware een strenge straf voor zijn hoogmoedige onderneming. 128. Waar het gezucht van de zeewind mee schijnt in te stemmen. 130. *dubbele kroon* – Longobarden- en keizerskroon. 133. *Habsburgs held* – Albrecht van Habsburg. Vgl. X 196. 135–140. In gedachten beleeft hij een jacht in de Ardennen. 136. Dan toen ik het licht zag spelen door de eikeblaren. 137. *de ever* – het wilde zwijn. 139. *loeg* – lachte, oude, regelmatige, sterke vorm. 140. *te rap een rid* – ze reden op de jacht soms sneller dan goed was. 142. *op deze tinnen* – in Italië. 145. Stervend draagt hij zijn soldaten op zijn vrouw te groeten. Dit is de laatste dienst die ze hem kunnen bewijzen. Zijn *gemalinne*, Margaretha van Brabant, was echter reeds in 1311 gestorven.

1. Zoo wreed beschaamd in zijnen stoutsten droom
Laat Dante zich door geene hoop meer vleijen
Uit welk een licht ze ook hartverrassend koom',
4. Florence viert van bange vrees ontslagen
Op weidsche wijz' der vreugd des volks den toom,
Durft zij gerust zich ook grootmoedig dragen ?
7. Gij mare, die der ballingschap het meldt
Dat enklen 't licht uit deez' hun nacht zal dagen,
Dat huis en hof zij hun weêr open stelt,
10. Wat straffe toets strekt gij dier armen harte,
Als elk zich vraagt of hem dat welkom geldt,
En 't antwoord zulk een vreugd wekt, zulk een smarte !
13. Eén oudre slechts denkt aan zich zelve niet.
Wie zoo als hij den waan der menigt tårtte
Hij wenscht noch ducht dat zij de hand hem biedt.

XII. GEHANDHAAFD EERGEVOEL.

In deze zang beschrijft Potgieter drie periodes uit Dante's leven tussen 1313 en 1317.

1-90. Zijn stemming na het mislukken van de tocht van Hendrik VII en het verwerpen van de amnestie, waardoor hij in 1315 op oneervolle wijze in Florence had kunnen terugkeren.

1. *zijn stoutsten droom* - herstel der keizerlijke macht. 2. *hoop* - in Florence terug te keren. 3. Welk een lichtpunt (in de politieke toestand) Dante ook soms plotseling weer hoop zou kunnen geven, hij laat zich niet meer door hoop vleien. 5. *der vreugd* - Derde naamval. 6. *gerust* - nu zij niet meer bevreesd is. *zich dragen* - zich gedragen. 7. *Gij mare* enz. - In 1315 besloot het Florentijnse stadsbestuur, aan enkele ballingen amnestie te verlenen. *der ballingschap* - der ballingen. Derde naamval. 8. *deez' hun nacht* - hun ballingschap. 9. *zij* - Florence. *hs. hen* - in plaats van *hun*. 10. *toets* - beproefing. *hs. dier armen*, in welke vorm het woord de ballingen aanduidde; *arme*, zoals de eerste druk heeft, slaat op: *de ballingschap*, vs. 7. 11. Nadruk op *hem*. 13. *Eén oudre* - Dante. 15. Punt hierachter van mij.

16. Toch toornt zijn blik, toch sidderen zijn ving'ren;
Of in dien brief een slang hij van zich stiet,
Zien we eensklaps hem dat blad ter zijde sling'ren:
19. „Voor hulde hoon!” geeft zijn gevoel zich lucht,
„Van alle schaamt' vervreemde stededwingren!
„Wat droomt gij u van Dante dat genucht?
22. „Als hadde ik, toen de galm der zegezangen
„'t Gewelf verrukte, in rouw nog om 't gezocht,
„Mijn wapens meê in 't ruim niet opgehangen!
25. „Als ware ik in uw kerker boef geweest,
„Verlangt ge dat ik bij uwe ommegangen,
„Ik boete doe op 't Sint Joannes feest!”
28. Wat dooft op eens dien fellen gloed in de oogen?
Wat buigt zoo diep die hooge, slanke leest?
Afwisslend wordt eens dichters hart bewogen,
31. — Het zuchtje zelf is 't spieglen d vocht te sterk, —
Verteederd wil 't geen gramschap meer gedoogen!
Hij zag als knaap zich weder in die kerk!
34. Och, gun hem dat hij in gedachte er kniele,
En 't stil gebed in hem het wonder werk',
Als wiesch nog eens het sacrament zijn ziele,

16. Punt-komma hierachter van mij. 17. Bijzin bij 18. *Of* - alsof. 18. *dat blad* - de brief, waarin de voorwaarden tot terugkeer genoemd worden. Vgl. vs. 27. 19. *Voor* - in plaats van. 21. *dat genucht* - het genoegen mij vernederd te zien. 22. *toen* enz. - na de overwinning bij Campaldino. Zie Zang V. 23. *'t Gewelf* - van het Battistero (San Giovanni). *in rouw nog* - Kort vóór de overwinning waren daar bange zuchten geslaakt, het was of men die nòg hoorde. 23-24. Alsof ik niet als goed burger voor Florence gestreden heb! 30. Nu eens wordt het hart van een dichter heftig bewogen, dan weer licht. 31. *'t spieglen d vocht* - een wateroppervlak. Hiermee wordt *eens dichters hart*, vs. 30 vergeleken. Zelfs een zuchtje beweegt het. Dat zuchtje is de zachte aandoening, de vertedering als hij denkt

37. Den nieuwen smaad te dragen zijner waard;
Schoon traan bij traan op 't mozaiek er vele,
Toch zoude daar ten hemel zijn gestaard!
40. Hij rijst, en wie dat schandschrift heeft geschreven,
Wie ligt dien last maar blozend heeft aanvaard
Den priester was alreeds 't vergrijp vergeven:
43. Wat wist hij in zijn celle van de' orkaan,
Die 't hulkjen op de klippen had gedreven,
Waar' hij alleen aan 't roer niet blijven staan?
46. Wel stokt zijn stift, als zij zoo zachtkens klinken,
— Met heuschen dank ving hij zijn antwoord aan, —
De reeglen die hem vochtig tegenblinken;
49. „Voort”, zegt hij, „voort!” en weigert 't moede hoofd
De weelde een wijl in de open palm te zinken,
„Beschaamd wordt dra, wie des mij zwak gelooft.”
52. Zijn veder vliegt, — de fiere zinnen heffen
Zich met een glans die door geen tijd verdooft,
't Zijn schichten die heur wit ontzielend treffen,

aan zijn jeugd, zie vs. 33. 35. *het wonder* — n.l. vs. 37. *werk'* — hier overgankelijk: te weeg brengen. 36. Tussenzin.
38, 39. Hoewel hij er bitter zou wenen, *Toch zoude daar óók ten hemel* enz. 38. hs. daar — in plaats van: *er*. 41. *ligt* — misschien. hs. *maar* verbetering van slechts, dat al verbetering is van: niet.
42. *Den priester* — de schrijver van de brief. Wegens het: Pater mi (mijn vader) in het antwoord, zie vs. 70, neemt men aan, dat hij priester was. 43. *hij* — de priester vs. 42. *de' orkaan* — Beeld voor de vroegere toestanden in Florence; de twisten der Witten en Zwar-ten. 44. *'t hulkjen* — het schip van staat van Florence. 45. *hij* — Heeft de nadruk, is Dante. Vgl. VII vs. 55 vgg. Deze voorstelling is overdreven. 46. *zij* — *de reeglen* van, vs. 48, n.l. de eerste regels van zijn brief (Epist. IX). 48. De inkt is nog nat. 49. Door-schrijven! zegt Dante tot zichzelf. 50. *palm* — handpalm. 51. *des* — daarom, om die zachte aanhef. 54. *schichten* — Pijlen zijn het die zinnen, die dodelijk treffen. *wit* — doel.

55. Slechts heldenhand beurt zoo de boog van staal;
En echter blijft dat hooge voorhoofd effen,
Al ligt het heil zijns levens in de schaal!
58. „Die welkomst biedt dus na drie lustrums lijden,
„Florence aan Dante? een dergelijk onthaal,
„Voor de overmaat van studie en van strijden?
61. „Te keeren of hij begenadigd werd,
„Door 't snoodst gespuis omringd aan beide zijden?
„Verblijve ver die laagheid van een hart,
64. „Dat met het merg der wijsbegeert' zich voedde,
„Dat voor het regt een wereld heeft getart,
„Volhardend schoon 't in ballingschap verbloedde!
67. „Te keeren met een boetesom ter hand
„Of ook die cijns den gruwel kwam ten goede
„Mij aangedaan in onverdiende schand?
70. „Op dezen weg, mijn vader! doe 'k geen trede!
„Hoe 'k hijgen moog naar 't lieve vaderland,
„Mijn faam, mijne eer kome ongeschonden mede!
73. „Ziet gij een zulke? Och, wijs uw zoon dien aan,
„En Dante komt met vogelvlugge schrede;
„Maar toeft Florence mij langs kronkelpaên,

55. *de boog van staal* - Beeld voor de pen als wapen. 56. *En echter* - maar toch. 58-90. Vgl. Dante's IXe brief § 3 en 4. Die brief is het stramien, waarop Potgieter geborduurd heeft. 58. *lustrum* - periode van vijf jaar. 61. *of* - alsof. 62. Vgl. vs. 25-27. 64. *merg der wijsbegeert'* - het beste, de kern der wijsbegeerte. 66. *Volhardend* - Onderwerp is: *een hart* van vs. 63 nl. 68. *Of ook* - Alsof. 68, 69. Bitter hekelend. 72. Zie de aantekening bij vs. 42. 73. *een zulke* - een zodanige weg, dat ik erlangs kan terugkeren zonder eer en faam te verliezen. 75. *toeft* - verwacht. Vgl. XIII 224, daar ook toeven in de betekenis verwachten gebruikt. Ook Drost gebruikt het zo. *hs. mij* verbeterd voor hem.

76. „k Ga nimmermeer Florence weder binnen!
 „Wat nood? alom valt immers zon en maan,
 „En 't starrenheir zich reizend langs de tinnen,
79. „Te aanschouwen? Waar op aard kan zich 't gemoed,
 „Bespieglend wat voor eeuwig valt te minnen,
 „In waarheid niet verlusten zacht en zoet,
82. „Ook zonder dat mijn glorie prijs ik geve,
 „En 's lasters prooi te dwaas mijn liefde boet!
 „De smaad des volks is 't niet waarvoor ik beve,
85. „Maar 'k zou dien waard zijn ging ik smeekling om,
 „Langsstraten die mijn schimme eens grootsch doorzweve!
 „Nog buigt geen last van leed mijn schouders krom,
88. „Nog vinde ik brood om 's hongers kreet te stillen;
 „Doch dreigden me ook gebrek en ouderdom,
 „Wat weelde mag in ruil mijns roems ik willen?”

*

91. Verona's jeugd vermaakt zich groot en klein,
 Als de avondwind 't platanenloof doet trillen,
 In 't spelen van de waatren der fontein;

77-81. Vgl.: Brunetto Latini. Tesoro, lib. VIII, waarin deze aanbeveelt: „... di non curare di esilii perchè ogni luogo che è sotto il cielo è paese proprio, e ovungue si trovano borghi e città, e le terre tutte sono paese al prode umo, siccome il mare al pesce”. 77. valt - is. 78. reizend - dansend; de beweging der sterren is als een dans. 81. zacht en zoet - in zachte en zoete waarheid. 82, 83. Horen nog bij de vorige regels. 83. En mijn liefde voor Florence op te dwaze wijze bevredig, waardoor ik een prooi van de laster zou worden. 85. dien - de smaad, vs. 84. Indien ik als smeekling omging. 91-107. Een anecdote, overgenomen van Boccaccio, zie Toelichting. 93. Hoort bij 91.

94. Een ommezien blijft Dante wandlend pozen,
De kijkers van die kleene staan zoo rein,
Wat luchterpaar in leliën en rozen!
97. Maar 't wichtje neemt de wijk aan moeders knie,
Die 't zacht bestraft, om wat haar zelv' doet blozen.
Toch voelt de schaar zoo kiesch niet. „Zie, ei! zie,
100. „'t Is Dante, die den weg weet naar de helle,“
Zegt de eene vrouw, „naar lust bezoekt hij die
„Opdat hij ons wie 't lest er kwam vertelle.”
103. Hij vangt het op, bij 't in de schaduw staan
Zich vleijend dat het kind weêr tot hem snelle, —
„Als zag men,” fluistert de andre, „hem niet aan
105. „Hoe daar de rook 't gezicht zoo donker kleurde;
„Aan 't kroesen is zijn baard in 't vuur gegaan!”
Vermaardheid, daar hij lagchend 't hoofd bij beurde,
109. Voor wat al leeds gij schaadloos stellen moest,
Als straks hij 't aan Can Grandes disch betreurde,
Dat niet zijn arm hem voedde rap en noest!

96. In het blanke en rose gezichtje zijn de ogen als twee luchters. (Een luchter is een kandelaar; hier is het *licht*, dat de kandelaar draagt, bedoeld). 98. wat haar zelf doet blozen – vrees voor Dante. 99. Het was kies het kind om zijn vrees voor de vreemde man te berispen, maar het is niet kies over hem te praten, zodat hij het horen kan, zoals de vrouwen nu doen, 100-102 en 105-107. 107. Zijn baard is in het vuur aan het kroezen gegaan. 108-135. Dante aan het hof van Can Grande della Scala te Verona. Can Grande was sinds 1311 keizerlijk vicarius en hoofd der Ghibellijnen in Noord-Italië. Vele ballingen vonden een schuilplaats bij hem. De voorstelling, die Potgieter hier van Dante's verblijf geeft (geïnspireerd op Cesare Balbo) moet als historisch onjuist beschouwd worden, zie Gardner I § 7. Vgl. ook Paradiso XVII en Epist. X. 108. *beurde* – ophief. 110. *straks* – een ogenblik later.

112. Een schuilplaats moog die weidsche woning bieden,
 Aan elk wiens haard partijschap heeft verwoest,
 En op zijn beurt van zucht naar wrake aan 't zieden
115. Haar zege 't liefst in vlammen zag weerkaatst,
 Hoe is bij die ontembare oorlogslieden,
 Hoe is hij vriend des vredes daar misplaatst!
118. De wijn gaat rond, der vlejers zangen rijzen;
 Verschoont hij zich, wat geeft hem regt op 't laatst
 Te weigren om den eerpalm toe te wijzen?
121. Hij luistren naar die bedelaars om gunst!
 Hij 't rijmlen van die tafelschuimers prijzen,
 Een wieroekwolk die hem zoo walglijk vunst!
124. Verzuchting als de vroede vrome er slaakte,
 Harmonisch in karakter en in kunst,
 Toen grove scherts niet slechts den drom vermaakte,
127. Toen della Scala de ontucht meê genoot,
 Wat zegt het dat voorzigtigheid u laakte?
 Alle eedle moed is voor haar maat te groot!

111. Dat hij niet, zoals de andere gasten, met een sterke arm het beroep van krijgsman kan uitoefenen.

114. *En* - En die. 114, 115. En die op zijn beurt ziedend van wraak-zucht de tegenpartij als teken van overwinning het liefst zou brand-schatten. 115. *Haar zege* - de overwinning der *wrake* (vs. 114). 116,

117. Hoofdzin van de in 112 begonnen volzin. 119. Aanvankelijk ver-ontschuldigd Dante zich dat hij niet meedoet aan het vleien in dicht, maar ook onttrekt hij zich aan de opdracht zijn oordeel over de „vlei-zangen” uit te spreken. 123. *vunst* - Werkwoord, gevormd van het bv. nw. vuns = vies, slecht riekend. 124. *als* - zoals.

125. Bijstelling bij *vroede vrome*, vs. 124. 128. *u* - de *verzuchting* van vs. 124, waarmee Dante zijn afkeuring van het gedrag van gast-heer en gasten te kennen gaf. 129. *haar maat* - die der *voorzigtig-heid* (vs. 128).

XII

130. Uit had de waan, de leste die hem vleide,
Dat hier geen vorst 't genie maar hulpe bood,
Dat heilger band zich strenglen zoude om beide!
133. De wenk hoe hij den meester had mishaagd,
Onthulde hem wat kloof hun zielen scheidde
Wier sympathie de ware vriendschap vraagt.

130. Uit was het met de waan enz. 131. *maar* - slechts, alleen
maar. 132. *heilger band* - nl. die der vriendschap. 134, 135. Deed
hem zien hoe verschillend zij waren, terwijl toch ware vriendschap
overeenstemming van zielen eist. 135. *Wier* - der *zielen*, vs. 134.
Wier sympathie - lijdend vw. *ware vriendschap* - Onderwerp.

XIII

1. „o Zorg voor 't Aardsche! o valsche syllogismen!
 „Om wie de ziel te vaak haar vlugt verlaagt;
 „De een wijdt zich 't regt, en de ander d'aphorismen;
4. „De vrome dingt naar priesterlijken staf;
 „'t Geweld verstrikt het volk in zijn sophismen;
 „Aan weêuw en wees neemt roofzucht 't erfdeel af;
7. „Deez' gaat om winste op zee zijn leven wagen;
 „Die zoekt een ambt, schoon 't nooit dan ondank gaf;
 „De luiheid rekt door niets te doen haar dagen;
10. „De lust verkort die, mits hij zwelgend leef;
 „Terwijl ik thans van al dat wee ontslagen
 „Met Beatrice in hoogen hemel zweef!”
13. Het pijnwoud waardoor die woorden klonken,
 — Waarvan zoo flauw een wedergalm ik geef, —
 Scheen Dante's blik in 't mijmeren ontzonken;

XIII. DICHTERLIJKE TRIOMF: 'T PARADIÏS.

Potgieter stelt het hier voor, of Dante Il Paradiso dichtte in de Pineta (het pijnwoud) van Ravenna. De eerste groep van vier terzinen is een vertaling van enkele regels uit Il Paradiso (XI 1-12).

1. *valsche syllogismen* — met een syllogisme — een sluitrede — kan men iets bewijzen dat onjuist is, vandaar: *valsche*. Bv. 1. Alle Fransen zijn lichtzinnig. 2. Jan is een Fransman. 3. Dus: Jan is lichtzinnig. 3. *zich wijden aan de aphorismen* — medicijnen studeren. De Aphorismen is de titel van een bekend werk van de Griekse arts Hippokrates, 460-377 v. Chr. 5. *sophismen* — drogredenen. 10. *die* — de dagen (zie vs. 9). *mits* — neemt met een korter leven genoegen, mits hij daarin zwelgen kan. 12. *Met Beatrice* — Zij is zijn leidster in Il Paradiso. 13. Hier begint een tweede groep van vier terzinen die met de derde de beschrijving van het bos, waarin Dante de voorafgaande regels dichtte, vormt. 14. *Waarvan* — *waardoor* (13), *waarvan* lelijke herhaling.

16. Het kreupelhout, waaruit hij 't binnenging,
Dat heinde en veer met bloem en bes mogt pronken,
Toen de uchtendmist nog om deez' kruinen hing,
19. De stilte, die hij onder 't oud geboomte
Gezeted dacht, daar hem 't gewelf ontving
En fluks den tred verzachten deed van schroomte, —
22. Een geur, zoo frisch als slechts de hars er slaakt,
Door veerkracht ons bevrijdende van loomte,
Die 't glijden over naalden weelde maakt, —
25. Het zoet geluid, dat wijkt om weêr te keeren,
't Gekir der duive op 't nest te vroeg ontwaakt,
Als 't gaaiken nog den kop houdt in de veeren, —
28. Een koelte, die zijn voorhoofd stralend kust,
Wat lommerscherm de suiz'ling zocht te weren,
Sints ze op de zee gewekt werd uit haar rust, —
31. Der hagedis verschijnen en verdwijnen,
Hervonklende als de stoornis is gesust
Die de appel stichtte ontvallen aan de pijnen, —
34. Al wat op 't mos de schemering hem bood
Was weggebleekt tot wisschens toe der lijnen,
Hoe zoet hij ze in heur zachtheid straks genoot.

20. *daar* - toen. *'t gewelf* - de zich naar elkaar toe buigende takken der bomen vormen als het ware gewelven. 24. *Die* - *veerkracht*, vs. 23. 25. *dat wijkt om weêr te keeren* - dat wegsterft om dan weer opnieuw duidelijk te klinken. 27. *'t gaaiken* - de vrouwelijke duif. 28. *zijn* - Dante's. 29. *Wat lommerscherm* enz. - Hoe dicht het bos ook was, de koele zeewind drong er in door. 30. *de zee* - de Adriatische Zee. 31. *Der hagedis* - Tweede naamval. 32. *Hervonklende* - De fonkelend gekleurde hagedis, die verschrikt gevluucht was toen een denneappel afviel, komt weer te voorschijn als enz. 35. Hij merkt het alles niet meer op, omdat hij in mijmering weer voor zich ziet, hoe het in het verleden is geweest. 36. *straks* - zo even, toen hij het bos inging.

37. Een and're nu dan toen, voor tal van jaren,
 Hij vaak het feest van 't weidsche hof ontvlood,
 Om eenzaam naar den melkweg op te staren,
40. Of, langs den zoom der middellandsche zee
 Te droomen dat het murmlen van die baren
 Melodisch smolt in zijn verliefde beê!
43. Een and're nu dan die geloovig treurde
 Tot lieflijk licht allengs den trans ontgleê,
 En straks de verw der hoop het landschap kleurde,
46. Waaruit een vooglenzwerf, een vlindervlugt,
 Een vesperklank zich zoo aandoenlijk beurde,
 Als won de kunst haar lauwer in een zucht;
49. Geheel zijn ziel vervuld van hooger dichten,
 Door sferen voor wier omvang hij niet ducht,
 Daar hem 't geloof van star tot star zal rigten!
52. Wat voorgevoel dier weelde schonk hem hier,
 't Op eens het woud herscheppend morgenlichten,
 Die vista schittrend van veelkleurig vier!

37. Begin der vierde groep. Dante is veel veranderd sinds zijn jeugd. *toen, voor tal van jaren* - toen hij de *Vita Nuova* schreef. 41. Komma door mij weggelaten. 43. *die geloovig treurde* - Potgieter denkt hier waarschijnlijk aan de tijd na het verlaten van de *Inferno* voor de weg der redding door loutering Dante duidelijk is geworden. 44-47. *Tot enz.* - de tijd van *Il Purgatorio*. 46, 47. *vooglenzwerf, vlindervlugt, vesperklank* - Toespelingen op *Purg.* II 124 vgg, X 124, 125; VIII 5, 8. 48. *Als* - Alsof. Alsof de kunst van het gevoel de hoogste was. 49. Begin der vijfde groep. Dante is geheel verdiept in het dichten van *Il Paradiso*. *hooger dichten* - het bezingen van verhevener onderwerp. 52. Onderwerp van *schonk* is *morgenlichten*, vs. 53; en: *Die vista*, vs. 54. (Zie nl. de komma achter vs. 52). *dier weelde* - van de weelde, het geluk, dat hij in het Paradijs zou ondervinden. 54. *vista* - uitzicht; Italiaans (in de 19e eeuw veel gebruikt). Ook onderwerp van *schonk*, vs. 52.

55. Waar ginds het groen, door 't sterker overleenen
 Van wederzijds hoog zwatelenden zwier,
 Ten tempelpoort de twijgen mag vereenen,
58. Daar was 't een wijl zijn phantasie te moê,
 Als zag een drom druïden hij verschenen,
 Als rustten zij ter offerand zich toe.
61. Een weêrschijn vangt de dubble reeks van stammen
 Des fakkelgloors die naar de houtmijt spoe'
 En 't blanke span van stieren biede in vlammen! . . .
64. Of thans nog spraak van gruwb're slagting waar,
 Of langer 't bloed van geiten, vaarzen, rammen,
 De treden mogt bezoedlen van 't altaar!
67. Zoo menschenziel zich heffen wil ten hoogen,
 Dat ze opwaarts dan met de eigen wicken vaar'
 Die de ochtend beurt uit de ongekorven bogen:
70. Het licht vloeit voort met onweerstaanbren drang
 En 't lommer, van den goudglans overtogen,
 Wedijvert in gegeur als in gezang!

*

55. *overleenen* - overleunen. In de eerste druk staat een komma achter deze regel; het is beter die weg te laten. 56. *hoog zwatelenden zwier* - der ritselende sierlijke bomen. 59. *druïden* - Keltische priesters. Het leek Dante, of hij een drom druïden zag, die zich bij fakkellicht opmaakten om te gaan offeren. 61. *de dubble reeks van stammen* - in het pijnenwoud van Ravenna. 64-69. Dante's gedachten. *thans* - in zijn tijd. 65. *vaarzen* - jonge koeien. 66. Denk hierachter: zoals dat in de heidense tijd gebruikelijk was. Neen! Nu is het heel anders! Zie vgg. regels. 68, 69. Dat ze dan met dezelfde wicken opvare, als waarmee de dageraad zich verheft uit het bos, waarvan de bomen op natuurlijke wijze een tempel vormen (zie vs. 55-57). *ongekorven* - onbewerkt. 69. *ongekorven bogen* - natuurlijke gewelven. Vgl. Hooft Baeto, vs. 458. Dit dichterlijke beeld van Hooft, opgeroepen door de woorden van Tacitus: Germ. IX, XLIII; Ann.

73. Ravennaas woud! dat hij tot kerk dorst wijden,
 Bij 't wandlen door uw hoogen zuilengang,
 Altaren ziende in bloesems van weërszijden,
76. Als rozenboschje of kamperfoeliedreef
 Langs duizend blaën de paarlen neêr liet glijden,
 Waarin het licht zoo gaarne vonklen bleef;
79. Gij lommer! die de smeltendste der koren,
 Hoe zacht de rei door heil'ge halle zweef,
 Beschamen mogt, daar uit uw blanken doren,
82. Of 't wieglen langs van uwe acacia,
 De nachtegaal zich niet bij wijl deed hooren,
 Zijn dank en lof er beurt hield vroeg en spa;
85. Ravennaas woud! laat fier uw toppen rijzen,
 Al deinst, al droogt het meir van Adria,
 Uw groene kruin mag nimmermeer vergrijzen;
88. Ruischt, kroonen! ruischt door wentlende eeuwen heen,
 Het wereldrond heeft nog geen dom te wijzen,
 Waar als in u geloofd is en gebeên!
91. Sints, als haar Heer, van uit den nacht der graven
 Onsterfelijk de Christenheid verscheen,
 Om straks in basiliken hooger gaven,

1 61, II 12, is door veel 19e eeuwse dichters overgenomen en uit-
 werkt (Prof. J. W. Muller, Ts. voor Ned. Taal en Lett., XLIX, p.
 187). Ook vs. 64 en 66 zijn herinneringen aan Bactò, vs. 495 vgg.
 73-162. Het middenstuk van deze zang. Het bestaat uit vijf groepen
 van 6 terzinen. 73-90. Groep van zes. Eén volzin; vs. 85 is de
 hoofdzin. 73. *hij* - Dante. 77. *paarlen* - dauw n.l. 80. Hoe
 zacht het gezang ook door een kerk ruisce. 81. *doren* - meidoorn,
 hagedoorn of sleedoorn. Deze hebben alle witte bloemen (vandaar
blanken). 83. *niet bij wijl* - niet maar zo nu en dan; het is een
 tegenstelling tot *vroeg en spa* in de volgende regel: voortdurend.
 84. Denk hiervoor: Maar. 86. *deinst* - doordat het land is aange-
 slobd, lijkt het alsof de Adriatische Zee zich heeft teruggetrokken.
 87. *nimmermeer* - nooit. 89. *te wijzen* - aan te wijzen. 90. *u* - heeft
 de nadruk. *geloofd en gebeên* - door Dante.

94. Dan 's handels god daar spreiden mogt ten toon,
 Dan 't regt er ooit bewaakte met zijn staven,
 't Gemoed te biên, der trouwe waardig loon,
97. En vroomheid fluks den breedten grondslag delfde
 Voor bogenbouw, niet Hem bestemd ter woon,
 Die 't hemelrond zich tot een voetbank welfde,
100. Voor trans, waaruit, onzichtbaar ons nabij,
 Hij heden, morgen, eindeloos dezelfde
 Elk nieuw geslacht door Zijnen heildoop wij', —
103. En naast die vont zich vaak een toren beurde
 Wier klok weleer de koene burgerij
 In 't wapen riep als twist de stad verscheurde,

91. *Sints* . . . , 97 *En* . . . , 103 *En* . . . , bijzinnen van tijd bij de in 109 beginnende hoofdzin. *als* – evenals. *Heer* – Christus. 91. *den nacht der graven* – de Catacomben, onderaardse, overwelfde grafkamers der eerste Christenen in Rome. Ze dienden ook als schuilplaats bij vervolgingen. Evenals Christus uit het graf, verzezen de Christenen uit de Catacomben. Later konden zij openlijk in de basilieken hun godsdienst uitoefenen (zie vgg.). 93. *basiliken* – langwerpige-vierkante gebouwen met zuilenrijen in oud Rome voor handel of rechtspraak, later, toen het Christendom openlijk mocht worden beleden, 4e eeuw na Chr., voor christelijke kerken gebruikt.

95. *staven* – tekenen van waardigheid der hoge Romeinse magistraten.
 96. Een waardig loon voor de trouw zijn de hogere gaven (vs. 93), die het gemoed worden geboden. *der trouwe* – tweede naamval. Zie de aant. bij vs. 91. 98. *Voor bogenbouw* en: *Voor trans*, vs. 100 – van Romaanse baptisteriums, doopkerken. *niet . . . ter woon* – Hierop valt de nadruk. Deze kerken waren niet bedoeld als woning der godheid, zoals de heidense tempels. 99. Die immers het hele hemelrond tot een schemel voor zijn voeten maakte. Toespeling op Jesaja 66 : 1 of Handelingen 7 : 49. *Die* is het onderwerp van *welfde*. 103. Zie de aant. bij vs. 91. *En naast* etc. – De klokketoren werd los van de kerk gebouwd. *vont* – doopvont. *zich beurde* – zich verhief. 104. *weleer* tegenover *voortaan*, vs. 106. Vroeger betekende klokgelui: te wapen! Nu: „er is vergeving voor uw zonden” (zie vs. 108). Deze tegenstelling is niet geheel juist. Tot laat in de Middeleeuwen was klokgelui een alarmsignaal, men luidde bij oproer, brand, enz.

106. Maar voortaan boô des vredes dag en nacht,
Aan ied're ziel die hare ellend betreurde
De blijde mare: „er is vergeving!” bragt, —
109. Sints groet de zon, zij 't wester- of zij 't ooster-
Geen landschap meer dat niet tot tinnewacht
Het teeken heft in 't lijden ons ten trooster;
112. Waar ook haar vloed van stralen blinkt in 't zwerk,
Daar beemd aan bosch zich schakelt rijst een klooster,
Uit ied're groep van stulpen stijgt een kerk!
115. Wat offrental de verre tocht durf' vragen
Noch alp noch zee stelt langer 't Noorden perk,
In wedstrijd zich met Zuiderbouw te wagen;
118. De rijkdom biedt zijn schatten ongevergd,
't Is de armoê lust haar penning bij te dragen,
't Geloof verzet in marmer weer 't gebergt!
121. Geen siersel moog die logge steen gedoogen
Daar 't grove grein des kunst'naars beitel tergt,
Hoe willig welft hij in de lucht zijn bogen,

107. Aan ieder, die berouw over zijn zonden had, enz. 109. Zie de aant. bij vs. 91. 109-111. Sinds groet de zôn, hetzij in het Oosten, hetzij in het Westen, geen landschap meer, of op een toren staat als wachter het kruis, het teken, dat ons in ons lijden tot troost is.

110. De eerste druk heeft een komma achter deze regel. Het gemakkelijkt het begrip deze weg te laten. 113. Daar - Waar.

114. Tot zelfs de kleinste dorpen hebben een kerk. 115. Hoe moeilijk en kostbaar de tocht van Noord naar Zuid, en terug, waarop de bouwkunst bestudeerd werd en materiaal vervoerd, ook moge zijn etc. 119. penning - Toespeling op: Het penningske der weduwe, Markus 12 : 42. 120. Toespeling op: I Corinthhe 13 : 2.

122. 't grove grein - De grein van de bouwsteen, aan de onderkant van de kerk, is te grof voor een beeldhouwersbeitel. Daar - Daar, waar. tergt - uitdaagt. 123. hij - die logge steen, vs. 121. Wel laat die logge steen zich gewillig welven tot bogen in de lucht. in de lucht - Tegenstelling tot vs. 122. Daar enz.

124. Waarom de lent haar kransen schijnt te slaan;
De vrome zin geeft beeldend alvermogen:
Een heilgenschaar bidt uit de nissen aan!
127. En echter, schoon die tempelen zijn verreezen,
Wijl 't menschenkroost ze eerst zuchtende ingegaan
Zich straks zoo blijd den heilweg zag gewezen, —
130. Schoon vaak de dank in tranen overvloot,
Als 't was of Hij wiens trouw de lippen prezen,
De toekomst voor der boete blik ontsloot, —
133. En de eêlsten van geslachte tot geslachte
Wier harte Hem zijn zoetste bloesems bood
De vleuglen des gemoeds en der gedachte

124. Die bogen worden met blad- en bloemmotieven versierd (van een andere steensoort, bedoelt Potgieter waarschijnlijk) zo sierlijk en natuurgetrouw, dat het is alsof de lente zelf de versieringen aanbrengt. 125. De vroomheid der kunstenaars geeft hun het vermogen alles uit te beelden. 126. *hs.* die nissen in plaats van: de nissen. 127-144. Vierde groep van zes; hier begint de tegenstelling, die in de vijfde groep pas wordt uitgewerkt. 127. *En echter, schoon....* 130. *Schoon*, 133. *En....* 139. *En....*, bijzinnen bij de hoofdzin, beginnend in 145: *Toch....* 127. *En echter, schoon.... Maar toch, ofschoon....* 128. *Wijl - Daar.* 129. *den heilweg - de weg tot het heil*, door de kerk gewezen. 130-162. In „De Salon” van 1886, 2e jaargang, 9e afl., schreef A. de Mare, ps. van Albert Verwey: „Het is een van de verdiensten van Potgieter, dat hij voor het schrijven van stemmingen, die vroeger de grootste hoeveelheid dichterlijke ongezienheid noodig hadden om vers te worden, zooveel werkelijk geziens heeft gebruikt. Hooge, hartstochtelijke stemmingen, die de dichters van de Bilderdijsche school sinds lang niet anders wisten weer te geven dan door de hooggolvende opgewondenheid van rhetorische hyperbolen, heeft hij uitgedrukt door concrete, zaakrijke, dingen benoemende taal.” en verder: „... dat deze kunst wel het tegenovergestelde van realistisch mag genoemd worden. De dichter bedoelt alles behalve iets te vertellen van de werkelijkheid. Hij wil uitdrukken wat hij voelt voor Dante's mystieke adoratie van de Godheid. Irreëler kan het niet, dunkt me.” 130. *Ofschoon men dikwijls schreide van dankbaarheid. . .* 131, 132. *Als het was of Christus tot het inzicht bracht, dat men door boete zijn schuld kon delgen.*

136. Verhieven in allengs meer stoute vlugt,
Tot hunne ziel niet maar getroost verwachtte,
Tot zij zich vast mogt baden in genucht,
139. En enklen reeds, als hen de bloemfestoenen
Die 't kleurig glas er ophief in de lucht
Bij 't avondrood verlokten tot visioenen,
142. Een weêrgalm vingen van der englen wijz',
Een hooger beemd dan d'aardschen zagen groenen,
Er zweefden tot in 't hemelsch paradijs, —
145. Toch is geen heilige in zijn mystisch droomen,
Geen dichter, schoon met Milton's vaart die rijz',
Ooit zoo als Dante in waarheid opgenomen
148. Waar alles licht in laaijen luister drinkt,
Waar door dien glans slechts hemelhallels stroomen
En wat zich ook bewege stralend blinkt!
151. Of houdt gij niet, door gulden wolk gedragen,
Waarlangs 't muziek der heldre sfeeren klinkt,
Op Beatrice als hij den blik geslagen?
154. Er hoorend wat geen oor ooit heeft gehoord,
Er ziende wat geen oogen immer zagen,
Daar 't eeuwig heil in haar hem 't zoetste gloort?

133. *En* ofschoon er dus al lang een omhoog stijgend geloof was. . . .
(145) toch is al die eeuwen niemand's geest zo hoog opgestegen als
die van Dante. 134. *zijn* hoort bij *harte*. 137. *maar* — slechts, alleen
maar. *verwachtte* — de hemelse zaligheid nl. 138. *vast* — reeds. 139. *En*
ofschoon enz. 140. *Die 't kleurig glas er ophief* — op de gebrand-
schilderde ramen. 142. *van der englen wijz'* — van het gezang der
engelen. 145-162. Vijfde groep van zes. 146. *Milton* — 1608-
1674. Engels dichter. Hij schreef: *Paradise Lost* en *Paradise*
Regained. 148. *Waar* — Daar, waar, in het hemelse Paradijs nl.
148-150. Zijn een uitstekende karakteristiek van Dante's hemel.
151. Tot de lezer van de *Divina Commedia*. 152. *'t muziek der*
heldre sferen — Elke sfeer heeft een eigen toon. 153. *hij* — Dante. 154.
155. *Er* — in de hemel opgenomen. 156. *Daar* enz. — Bijzin bij 153.

157. Ge drijft op de aëm dier onnavolgbre zangen,
 Eerst de armoë, straks den ijver, prijzend, voort,
 Tot kiezend hoe den Heer gij aan zoudt hangen,
160. Den palm ge boodt wie biddend heeft geleên,
 Vloog niet uw ziel, in harer waard verlangen,
 Van 't dwaalgestarnt naar 't empyreum heen!

*

163. Het vroom geloof der middeleeuwen straalde,
 De rusting af, waar 't leger in verscheen,
 Toen 't rijzend West des kluznaars kreet herhaalde,
166. „'t Is God die 't wil!” tot in het Oosten klonk
 En hooger vier Bouillon het hart verstaalde,
 Als aardschen moed de kruisbanier ontzong.
169. Wat innigheid, zoodra de stad des Heeren,
 Der schare, die hem restte, tegenblonk,
 En 't woud zich boog, de helmen als de speeren!

157. *Ge* – de lezer der *Commedia*. *zangen* onderwerp van *prijzend*, vs. 158. 158. *Eerst de armoë, straks den ijver* – In zang XI van II *Paradiso* wordt Franciscus van Assisi, die de Armoede tot bruid nam, geprezen, in de zangen XIV–XVIII zij, die vol ijver strede voor God. 159. *hoe den Heer gij aan zoudt hangen* – op welke manier gij God zou dienen in armoede, of met ijver strijdend... 160. *den palm bieden* – de overwinning toekennen. *wie* – aan wie. 161. *in harer waard verlangen* – in een verlangen der ziel (derde naamval) waardig. 162. Zie Inleiding blz. 52. *empyreum* – buitenste der hemel-sferen, verblijf der zaligen. 163–234. Zijn weer zes groepen van vier terzinen. Eerste groep: de kruistochten als geloofsuiting. 164. *rusting* – wapenrusting. *'t leger* – der kruisvaarders. 165. *Toen 't rijzend West...* – Toen de bewoners uit het westen zich opmakend om naar het Heilige Land te gaan... *des kluznaars* – van Peter van Amiens ± 1050–1115. Hij organiseerde de eerste kruistocht. De komma achter deze regel is van mij. 166. Herhaal hiervoor: *Toen*, vs. 165. „'t Is God enz.” – God wil, dat wij de heidenen van het Heilige Graf verdrijven. 167. *Bouillon* – Godfried van-. De aanvoerder der kruisvaarders. 168. *Als-Toen. aardschen moed* – Derde naamval. Nadruk op *aardschen*. 169. *de stad des Heeren* – Jeruzalem. 170. *Der schare* – Derde naamval.

172. „Jeruzalem!“ — het heir lag op de kniën, —
Al zouden nooit naar gade en kroost zij keeren,
Des Heilands graf zal hen verwinnaars zien! —
175. De middag was 't der zonne die haar lichtte;
Sint Pieter mogt zij de'avondluister biën,
Toen 't jubeljaar de schreden derwaarts rigtte;
178. Nooit viel de kooi der kudde zoo te klein,
Als 't ruimste huis 't geen 't christelijk Rome stichtte,
Der wereld die er wegsmolte in gebeën!
181. Hoe vorst bij vorst zijn nietigheid betreurde,
Als over heel die zee van hoofden heen,
Gods stedevoogd er 't allerheiligst beurde,
184. En of die glans de menigte herschiep
Een blijder blos de bleeke wangen kleurde,
Dan aardsche weelde op eenig aanschijn riep! —
187. Haar weerschijn bleef in 't Westen lang nog gloren,
Columbus' kiel door 't onbetrouwbre diep
Geleidende om een wereld op te sporen;

hem - Bouillon. 171. 't woud - n.l. van helmen en speren. *zich boog* - alle kruisvaarders knielden, zie de volgende regel. 175. Begin der tweede groep: het Jubeljaar 1300. Zie aantekening bij VIII, 10. *der zonne* - van de zon des geloofs. *haar* - Jeruzalem, vs. 169. Hierop valt de nadruk, in tegenstelling tot Sint Pieter (176). De tijd van de kruistochten was de tijd van de grootste vroomheid. 175-177. *Het vroom geloof der middeleeuwen*, vs. 163 was, zoals de zon in mid-daghoogte, het krachtigst tijdens de kruistochten, minder krachtig, als de avondzon, was het in 1300 toen (in de St. Pieter, de grootste kerk van Rome) het jubeljaar gevierd werd. 176. *Sint Pieter* - de grootste kerk in Rome, waarheen de bedevaart gericht was. *zij* - de zon, zie vorige regel. In 1300 was de grootste algemene vroomheid voorbij. 177. *de schreden* - der gelovigen n.l. 178. *der kudde* - Derde naamval. 179. 't ruimste huis - de Sint Pieter, zie 176. 180. Der wereld - derde naamval. 183. *Gods stedevoogd* - de Paus (Bonifacius VIII). 't allerheiligst - het heilige sacrament. 184. *of* - alsof. 185. *de bleeke wangen* - der pelgrims n.l. 187. Begin der derde groep. Colum-bus' ontdekkingsstocht. *Haar* - der zon, vs. 175. 187-189. Het

202. De grenzen uit gewezen aan den tijd,
Werd al wat groots er schitterde in die schimmen
Door poëzij d'onsterflijkheid gewijd!
190. Een blinkend graf gelijkt die stille zee,
Het moedigst hart geeft alle hoop verloren,
„Wend om den boeg!” beveelt der manschap beê;
193. Daar zweeft — daar scheert een vogel 't vlak der waatren,
Daar brengt de golf het bloeiend zeewier meê,
De korf roept: „land!” en alle keelen schaatren;
196. Laat Ferdinand en Isabelle zaam,
Op Spanje's vlag door 't maagdlijk luchtruim klatren,
San Salvador wordt 's eilands zoete naam!
199. Verdoofd bezweem de flikkring zelfs der kimmen,
Om eensklaps toch bij 't galmen van de faam
In schooner rijk tot hooger trans te klimmen;

was een restje van vroom geloof, dat Columbus geleidde op zijn tocht. 192. *Wend om den boeg* — Laten we terugkeren. *beveelt... beê* — kort gezegd voor: het smeken der manschap wordt ten slotte bevelen. 193, 194. Vogels en bloeiend zeewier ziet men alleen onder de kust. 195. *De korf* — de uitkijk, de man, die in een korf boven in de mast stond. 196–198. De namen van Ferdinand van Aragon en Isabelle van Castilië mogen op de Spaanse vlag prijken, toch wordt het pas ontdekte eiland niet naar hen genoemd: San Salvador, dat betekent: heilige Verlosser zal het heten. 197. *klaatren* — Het woord, dat op het gehóór betrekking heeft, wordt hier zeer karakteristiek voor iets zichtbaars gebruikt. Iets dergelijks deed Potgieter ook in zang IV vs. 17, 18. Let op de tegenstelling: *klaatren* — *zoete naam*, vs. 198. 199. Begin van de vierde groep. Deze vormt een geheel met de vijfde. Het voortleven van de Middeleeuwse vroomheid in het lezen der *Commedia* en (205–213) een beschouwing over de waarde der voorgaande geloofsuitingen. *bezweem* — bezwijmd. *de flikkring der kimmen* — de naglans van de *zon* van vs. 175. 200. *bij* — onder. De eerste druk heeft een komma achter deze regel. 201. *schooner rijk* — door de roem van Dante bleven de Middeleeuwen in het *schooner rijk* der poëzie in volle glans doorleven (zie vs. 200 en 215). *hooger trans* — de dichthemel. 202–204. Door Dante's poëzie overschreden alle in de *Divina Commedia* voorkomende grote figuren de grenzen van de tijd, d.w.z. werden

205. Geschiednis weeg' de kruistogt in haar schalen,
 En de evenaar blijk' met zich zelv' in strijd
 Of regts of links het zwaartepunt zal dalen;
208. De wijsbegeert' schudde om de beêvaart 't hoofd,
 Als zij den gloed, dien blik bij blik doet stralen,
 Van de aard' maar aardsch een stopplenvuur gelooft;
211. De menschheid ween' waar op de ontdekkingstogten,
 De zucht naar goud de stem van 't regt verdooft,
 En de onschuld zich door lust ziet aangevochten;
214. De middeleeuw heeft voor 't haar schildrend dicht
 Om Dante's kruin een lauwerkrans gevlochten,
 Zoo blinkend schoon, dat zelfs het oordeel zwicht!
217. Wat donk're walm 't verschiet omlaag versperre,
 Schoon 't loutringsoord het floers maar aarzlend ligt',
 Wat zee van glans verblinde op vaste sterre,

zij onsterfelijk. 202. *gewezen aan den tijd* - Bijstelling bij: *grenzen*.
 209. *zij* - de wijsbegeerte. 210. *maar aardsch een stopplenvuur* -
 slechts een aards stoppelvuur (spoedig uitgebrand). Toespeling op
 Jesaja 47 : 14. 211. *menschheid* - de humane mensen. Dit woord
 heeft hier een dubbele betekenis. *waar* - omdat. 212, 213. De in-
 heemse bevolking werd door de ontdekkingsreizigers dikwijls schandelijk
 behandeld. Potgieter denkt waarschijnlijk speciaal aan Pizarro in
 Peru. 214-228. Bij deze passage, waarin behalve vs. 217, 219, 222,
 223 en 226 alle regels schuin gedrukt waren, merkte Homunculus in
 De Amsterdammer van 1883 op: „In dit stuk zijn al de gecursi-
 veerde regels onjuist uitgedrukt en bevatten verkeerd gebruikte beeld-
 spraak. Het is een masker van poëterigheid op een gezicht van
 slecht proza.” Een echte opmerking van de zeer *jeugdige* Verwey.
 214-216. Eind van de in 205 begonnen gedachtengang. Al die ge-
 loofsuitingen der Middeleeuwen hebben tegenwoordig geen waarde
 meer. Toch staat die tijd stralend schoon voor ons doordat Dante
 hem geschilderd heeft. Wel mogen de Middeleeuwen daarom een
 krans voor hem vlechten. *lauwerkrans* - teken van dichterlijke roem.
 217. *omlaag* - in de hel. 218. Hoewel het op de Louteringsberg nog
 niet helder licht is. 219. *op vaste sterre* - in de hemel.

220. In geen gebied dat vinding hem ontsloot,
Is ooit Itaalje, is ooit Florence verre:
Van 't vaderland vervreemdt ons zelfs geen dood!
223. Een ijdele droom zij 't uitzigt dat hem vleide,
Als toefde maar der vrede morgenrood
't Gezegend uur dat d'aardsche magten scheidde:
226. Den Keizer 't rijk, den Paus der zielen hoê,
Toch schittert in zijn ideaal van beide,
De hoogste wensch eens vrijen volks ons toe!
229. Vernieuwing zoo des hemels als der aarde,
Vernieuwing die op d'aem der zangen spoe',
Was 't wit waarvoor zijn togten hij aanvaardde:
232. Geen zegekreet als hij die roemrijk endt,
Een weêrgalm slechts van wat de Heer verklaarde:
„Voor eeuwig leeft wie Gode in waarheid kent!”

*

220. *vinging*-verbeelding. *hem*-Dante. 221. Telkens denkt Dante op zijn tocht aan Italië en aan Florence. 222. Niets kan ons ons vaderland doen vergeten. Dante was nog wel niet gestorven, maar hij maakte toch de reis die men na de dood maakt. 223. Begin van de laatste groep van vier. De *Divina Commedia*. 224-226. Nadere omschrijving van 't *uitzigt*, vs. 223. 224, 225. Als behoefden de aardse machten maar gescheiden te worden, om de eeuwige vrede te doen aanbreken. 224. *toefde*-verwachtte, wachtte op. *der vrede morgenrood* - het aanbreken van de vrede (onderwerp). 225. 't *Gezegend uur* - Lijdend voorwerp. Na dit uur zou de vrede aanbreken, dacht Dante. *aardsche magten* - Zie volgende regel. 228. Kerk en staat gescheiden was ook een 19e eeuw (liberaal) ideaal. 229. Vernieuwing van hemel- en wereldbeschouwing. Herinnering aan: Johannes Openbaring 21 : 1: En ik zag eenen nieuwen hemel en eene nieuwe aarde enz. 230. *spoe'* - aansnelle, komen moge. 231. *wit* - doel. *togten* - allegorische reizen door Hel, Louteringsberg en Hemel. 232. *die* - *zijn togten*, vs. 231.

XIV

1. Francesco van Assisi mogt zijn blikken,
 Uit Siena naar Portiuncula gewend,
 In 't uiterst uur aan Gods genaê verkwikken;
4. Het veêge lijf opbeurend van de baar,
 Bedwong zijn wenk 't hartstogtelijke snikken,
 Der om hem heen gegroepde jongrenschaar;
7. Ter zegening hief hij de ontvleeschde handen,
 Doornageld of hij meê gekruisigd waar,
 Naar 't oord waar hij zijn liefde voelde ontbranden:
10. Het klooster dat hij de orde had gesticht,
 Die stulp en kluis, tot in de verste landen,
 Weêrstralen deed van evangelie-licht!
13. „Vaartwel!” riep hij die hem zoo dierbre bogen,
 Er rolde een traan langs 't uitgeteerd gezigt,
 En zachtkens klonk 't: „In stede van vermogen

XIV. DANTE'S VERSCHEIDEN.

1-24. De eerste groep: de dood van Franciscus van Assisi (1226).
 2. Bijvoegelijke bijzin bij *Francesco*, vs. 1. Francesco is kort voor zijn dood van Siena naar de Portiuncula (zijn oude kapel bij Assisi) gebracht waar hij (waarschijnlijk 24 Febr. 1209) een visioen had gehad, dat beslissend was voor zijn verdere leven. Hij had zich in de Portiuncula als kluizenaar willen terugtrekken, maar nu verscheen Jezus hem en beval hem de wereld in te trekken, zoals hij de apostelen bevolen had. Mattheus 10 vs. 7-10. Hierbij ontstond het eerste Franciscaner klooster.

4. *veêge* - de dood nabij. *de baar* - Op zijn verzoek hadden de broeders Franciscus op een baar buiten gelegd. 8. *Doornageld* - Volgens een legende kreeg Franciscus, kort voor zijn dood, de stigmata, bloedige tekens aan handen en voeten, alsof hij evenals Christus gekruisigd was. 9. *zijn liefde* - voor God. 10. *de orde* - Derde naamval. 11. *Die* - nl. *de orde*, vs. 10. De Franciscaner monniken trokken predikend het land door. 13. *die . . . bogen* - van het klooster. Derde naamval. 15-18. *In stede* etc. - Naar Paradiso XI 112-115.

16. „Vermake ik u de zorge voor mijn ga',
 „Hebbe elk haar lief als de appel van zijn oogen,
 „In de armoê late ik Christi weêuw u na!"
19. Toen liet het hoofd op 't schamel kleed hij zinken,
 Dier deemoed nog te kostelijk een wa'
 Al zag 't geloof zijn heilige wonden blinken;
22. Was 't wonder dat in d'avondzonnescijn
 De leeuwrik rees, en 't lied zoo blij mogt klinken,
 Of 't ochtend den verscheidende moest zijn?

*

25. En bleek een weelde als deze ook U beschoren,
 Gij, waar ge zwierft, in 't harte Florentijn?
 Wiens blikken soms de zoete hoop deed gloren,
28. Dat wreedheid eens wegsmeltende in berouw,
 De lege steê waar 't knaapje op werd geboren,
 Ten stervensspond den grijsaard gunnen zou!
31. „Zoo ooit 't gedicht, waar aarde en hemel beide,
 „De hand toe bood, voor mijn miskende trouw
 „Een zegebaan ter wederkomst bereidde;

16. *mijn ga'* - de Armoede. 18. *Christi weêuw* - de Kerk. 20. Bijstelling bij *kleed*, vs. 19. *Dier deemoed* - Derde naamval. Franciscus was zo deemoedig, dat hij het schamele kleed een te kostelijke wade voor zichzelf vond. Maar de gelovigen, die om hem heen stonden, zagen wel hoe groot zijn vroomheid was, hij had immers de stigmata gekregen. 23,24. Het lied van de leeuwrik klonk zo blij, dat het de stervende Franciscus moest schijnen alsof het ochtend was. Symbolisch: de dageraad van het hemelse leven brak voor hem aan. 25-48. Tweede groep. Dante's sterven (1321 te Ravenna, waar hij ook begraven werd) vergeleken bij de dood van St. Franciscus. 25. *een weelde als deze* - nl. te sterven waar hij wilde. *U* - Dante. 26. Nadruk op: *waar*. 27. *zoete hoop* - Onderwerp. 31-39. Vertaling van *Paradiso XXV 1-9*.

34. „Zoo uit die kooi, waarin als lam ik sliep,
 „Geen wolfsgehuil als toen mij wakker schreide,
 „Geen haat'ental me op nieuw te wapen riep:
37. „Hoe zou 'k in schaâuw van Sint Joânnès transen,
 „De vont nabij, die zuivrend mij herschiep,
 „'t Verzilverd hoofd met lauwerloof me omkransen!”
40. Dus zongt ge, als bleef u uit eens ballings mist,
 In blaauwe lucht, van veer die koepel glansen,
 Tot ge in den vreemde uw dood aanstaande wist!
43. Verzoend met God gaf u de kerk haar zegen,
 Al bloosdet ge om wat bitters ge in den twist,
 Wat wreeds gij in 't verwenschen hadt gelegen, —
46. Een drift uw zaak, de heilge zaak onwaard, —
 En zaagt om u slechts blikken u genegen,
 Bedroefd, verrukt door zulk een hemelvaart!
49. Ravenna, trotsch zijn byzantijsche muren,
 Om 't licht dat van u uitging, aangestaan,
 Benijd te zien door d'eêlsten van zijn bureu,

34. *die kooi* – de schaapskooi van St. Joannes (S. Giovanni), het Battistero te Florence, de oudste christelijke kerk aldaar. Zie ook de Toelichting bij XVI. 36. *opnieuw* etc. – om opnieuw voor rechtvaardigheid te strijden. 38. *De vont* etc. – doopvont. De doop reinigt de ziel van zonden. 40. Lees: Dus zongt ge etc. – 48. als één zin. 40, 41. Alsof ge, hoewel door de mist van de ballingschap omringd, toch, in uw verbeelding, het dak van de S. Giovanni bleef zien. Ten onrechte schrijft Potgieter deze Doopkerk een koepel toe. 42. *in den vreemde* – Op een gezantschapsreis naar Venetië werd Dante ernstig ziek, kort daarop stierf hij bij zijn beschermer te Ravenna. 43. Waarschijnlijk bedoelt Potgieter hier de bijgelegde twist over een voordracht, die Dante in 1320 in Verona in de kerk S. Elena hield: *Questio de Aqua et Terra*. Dante is misschien naar aanleiding daarvan van ketterij beschuldigd. Zie Gardner I, § 7 blz. 47. 45. *gelegen* – gelegd. („Naar Hollands Taalgebruik” Prof. De Vooy's N. Taalgids IX). 49. Begin der derde groep van acht, die direct bij de

52. Ravenna bragt u in een vriendendrom
Een hulde toe, welks heugenis zal duren,
Al stortte in puin dier hofzaal welfsel om;
55. En toch, wat jeugd daar van bewondring gloeide,
En toch, wat smart daar beefde in ouderdom,
Schoon Guido zich de traan die hem ontvloei-
de,
58. Niet schaamde toen de heerschersknief hij boog,
't Was of die dank van vorst noch volk u boeide;
Vernaamt ge al vast een welkom van omhoog?
61. Een broedrenpaar trad met hun zuster nader,
Wier lief gelaat het doodsbleek overtoog,
En hieven aan uw hoofdeneind te gader, —
64. Zij 't eerst der drie, — de handen naar u heen,
En snikten 't uit: „uw jongsten zegen, vader!”
Daar trilden u van deerenis de leên!
67. Aan Gemma dacht ge en 't kroost door haar geschonken,
De bruid, die schoon uw ring benijdbaar scheen,
Voor 't leven er aan 't leed door werd geklonken;

volgende aansluit. Dante's sterfbed, zijn kinderen, zijn vrouw.
49. *zijn byzantijsche muren* — Muren om de stad gelegd toen dit gebied een exarchaat (buitenprovincie) van het Oost-Romeinse Rijk (hoofdstad Byzantium) was. 50. De komma achter *uitging* is van mij. u — Dante. 51. *Aangestaard* en *Benijd te zien* — Hangen af van *trotsch*, vs. 49.

52. Dat *deze* mannen zijn vrienden waren was een hulde voor Dante. De eerste druk heeft achter deze regel een komma, die overbodig is en daarom hier wordt weggelaten. 60. *van omhoog* — uit de hemel. Was dat de reden dat ge niet geboeid waart door de dank van vorst en volk? 61. *Een broedrenpaar* — Pietro en Jacopo. *hun zuster* — Beatrice. Dante's kinderen. 65. *jongsten* — laatste. 66. *Daar* — Toen. 67. *Gemma* — Dante's vrouw. Zie Inleiding blz. 41. 68. *uw ring* — Dante's ring, d.w.z. een huwelijk met Dante.

70. De vrouwe, wie, verweduwd door uw ban,
 Bij 't weezental de moed niet was ontzonken,
 Die iedren zoon mogt vormen tot een man!
73. Gij hadt haar trouw niet in uw dicht gehuldigd;
 Uw zangster zweeg in 't Paradijs er van;
 Wat plaats der eere een gade schijnt verschuldigd,
76. Die offer van haar moederliefde stierf,
 En 't loon voor zorg, zoo zwaar vermenigvuldigd,
 Op aarde niet, die 't slechts omhoog verwierf!
79. Gij hadt — maar schoon we ons onbevredigd toonen,
 Dat ze allen lof om d'eerste liefde dierf,
 Laaghartig wie des haar gedachtenis hoonen,
82. Ligtvaardig wie 't als koelheid u verwijt,
 Verscheiden als voor dichterlijke kroonen,
 't Gebloemte wast naar de' aard van volk en tijd:
85. Het uwe bloeide in sfeer van idealen,
 Het onze kweekt uit werkelijkheid de vlijt,
 En bleeker zien we allengs zijn kleuren stralen. . . .

70. *wie* - Derde naamval. 71. De eerste druk heeft bij vergissing: den moed. 74. *zangster* - Muze. 75, 76. Terwijl toch die ereplaats eigenlijk verschuldigd schijnt aan een echtgenote, die zich tot aan haar dood toe voor haar kinderen opofferde. 79. De zin, die met *Gij hadt* begint, wordt niet afgemaakt. 80. *om d'eerste liefde* - door de liefde voor Beatrice. 81. *des* - daarom. Zie vs. 73, 74. *haar* - Gemma's. 82. *'t* - het zwijgen over Gemma. 82-83. Want het gebloemt waarvan de dichters hun krans vlechten (de krans van lof) verandert naar gelang van het volk waartoe ze behoren en de tijd waarin zij leven. Misschien was juist het niet noemen de hoogste lof voor Gemma. Zie voor deze gedachte Inl. blz. 64. 85. *Het uwe* - 't Gebloemte, vs. 84. 86. *Het onze* - 't Gebloemte, vs. 84, lijdend voorwerp. *de vlijt* - Onderwerp. 87. Verzuchting over de achteruitgang der poëzie. Zie Prof. de Voofs: Nieuwe Taalgids 1915 Aantekeningen bij Potgieter's Florence. *zijn kleuren* - van het gebloemte.

88. Aan Gemma dacht ge, en zegendet uw kroost,
De hand blijft langst op 't hoofd der dochter dralen
Die, Beatrice, om haren naam niet bloost!
91. Volzoete klank! waarbij 't u is te moede,
Of reeds uw ga daarboven werd vertroost,
Of gij haar zaagt in uwer Heil'ge hoede!
94. Helaas! waarom trekt weder de aarde u aan,
Volkomen nog van dichterlijken bloede,
Elke' indruk prijs als de' eerste lenteblaên!
97. „Gedenk, mijn kind! gedenk me in den gebede,“
Zoo kust gij haar, en, stervende onvoldaan,
Deelt de afscheidskreet uw zielsgeheim ons mede:
100. „'t Stiefmoederlijk Florence stiet mij uit!”

*

- „'t Stiefmoederlijk!” — Zie, Dante! zie de stede,
Waar zij zoo blijd 't aeloud te huis ontsluit,
103. Waar zij zoo fier verrast door nieuwe wijken,
Alom gelijkt ze een zedig-zoete bruid,
Gelukkigst met haar bruigoms gaaf te prijken!

89. langst – Overtreffende trap zonder *het*. 90. Die zich niet voor haar naam (Beatrice) schaamt. 91. *Volzoete klank* – nl. van die naam. 92. *daarboven* – in het hemelse paradijs; 93. *in uwer Heil'ge hoede* – in de hoede van Beatrice, uw Heilige. 95. Bijvoegelijke bijzin bij *u*, vs. 94. Dante is nog geheel dichter. 96. *Elke' indruk prijs* – Ten prooi aan elke indruk. *als* – evenals. 98. *en, stervende onvoldaan* . . . – en terwijl ge onvoldaan sterft . . . 100. Dit is de afscheidskreet. Toespeling op Dante's grafschrift: „hier rust ik, Dante – dien Florence, Stiefmoederlijke stad, het leven gaf.” 101. „'t Stiefmoederlijk”. Ja toèn in 1302, maar nu! (1865). *Zie Dante etc.* 102. Nu zij zich zo blij voor u openstelt. *Waar* – Nu. 't aeloud te huis – de oude stad, was zijn tehuis. Tegenstelling tot vs. 103. *nieuwe.* 103–126. Laatste groep. Dante en Florence in 1865. 105. *bruigoms*

106. Een zweem van vocht omhuift dat oogenaar,
 't Geen aller blik een tweelingsstar zou blijken,
 Als 't scheemren van dien dank niet schooner waar',
109. Het „welkom!” wil zij brengen diep bewogen,
 Maar 't opzien wordt den langen wimpers zwaar,
 't Zijn tranen, — wie dan gij die ze af moogt droogen? —
112. „'t Stiefmoederlijk!” — Hoor, Dante! hoor dien zang,
 De reeglen dichts, waar die trofeën op bogen,
 De stilte fluks gebiedende in 't gedrang,
115. Melodisch van der schare lippen vloeijen;
 Hij was hun troost zeshonderd jaren lang,
 Hun hope, ondanks 't maar wisselen van boeijen:
118. Een schat der jeugd van elk geslacht vermaakt,
 Of onder de asch de vonk mogt blijven gloeijen
 Van 't edelst vuur dat menschenharten blaakt, —
121. Een wondrer kracht dan school in 't diër gebeente
 Door geene krankte ooit vruchtloos aangeraakt,
 Geknielt voor San Francesco's grafgesteente, —

gaf — de gave voor haar bruijom, hier: het feest voor Dante.
Gelukkigst etc. — het gelukkigst, wanneer ze kan prijken etc.

106. *dat oogenaar* — Van de bruid nl. 108. nl. haar tranen.
 111. *gij* — Dante. 113. Op doek en borden in de straten opge-
 hangen waren verzen uit de *Commedia* e.a. gedichten, geschilderd
 ter verheerlijking van Dante. Vgl. ook: XVI 19–22. De menigte
 zong die gedichten. 113, 114. Bijvoegelijke bijzin bij *dien zang*,
 vs. 112. 116. *Hij* — Dante. 116, 117. Uit Dante's werk putte
 men 600 jaren lang troost en hoop op vrijheid, hoewel Italië van
 de ene slavernij in de andere viel. 118. *der jeugd van elk geslacht*
 — Derde naamval. 119. *Of* — Alsof. 120. *'t edelst vuur* — Vrij-
 heidsliefde. 121. Er school in Dante's werk een nog grotere.
 wonderkracht dan in het dierbare gebeente van St. Franciscus.
 Herhaal hiervoor: *Hij was* vs. 116. 123. Assisi is een bedevaart-
 plaats geworden.

124. Eene op dit feest vervulde profecy:
„De vrijheid daagt uit de éénheid der gemeente!” —
En wie toch zong die blijmaar, wie dan gij?

124. Herhaal hiervóór: *Hij was* vs. 116. 125. Vgl. Dante's: De Monarchia, waarin hij zijn gedachten over staatkunde heeft uiteengezet; in boek I § 14 spreekt hij over de vrijheid en de eenheid.

1. Op 't ruime plein voor 't feest de reien schikkend,
Verrast de schare ons door een phantazy,
Niet louter zich aan 't schoon verschiet verkwikkend;
4. Neen, stout genoeg zelf' vleuglen uit te slaan: —
Een grijskop, strak naar Santa Croce blikkend,
Geeft mijmrend naauw den toon der stemming aan:
7. „Florence vroeg in de ochtendschemeringen
„Dien grooten doôn hun zegen voor haar vaan!”
Of, even als een vonk de mijn doet springen,
10. Staat bij dat woord wat hem omringt in gloed;
„Zoo op haar beê de zerken opengingen,”
Vernemen wij, in forschen klankenvloed, —

XV. SANTA CROCE.

Santa Croce is het Florentijnse Panthéon, ere-rustplaats voor beroemde mannen van het land. Oorspronkelijk tempel in Rome ter verheerlijking van alle goden. Voor Dante is er een cenotaph. Zie de Toelichting. Op het plein voor deze kerk werd in 1865 Dante's standbeeld geplaatst. Potgieter was onder hen die de onthulling van dat standbeeld bijwoonden.

1-12. Potgieter bevindt zich op het plein en hoort het volk om zich heen fantaseren. 1. *de reien* — zingende menigten. 3. *'t schoon verschiet* — Eigenlijk: vergezicht, horizon, hier is bedoeld: de omtrek van het plein. Rondom hingen doeken, waarop tafelen uit Dante's leven geschilderd waren. 3,4. Niet alleen daarvan genoot de schare, zij hadden zoveel fantasie, dat ze zelf ook tafelen konden oproepen, nl. 13-24 Macchiavelli; 25-36. Michel-Angelo; 37-48. Alfieri en 49-60. Galilei. Elk tafreel beslaat juist vier terzinen. 5. *grijskop* — grijsaard. 6. *naauw* — nauwelijks, vervolgd in vs. 9. 7. *in de ochtendschemeringen* — De eerste druk heeft na deze regel een komma, die echter niet nodig is. 8. *Dien grooten doôn* — Derde naamval, meervoud. De grote doden, begraven in Santa Croce. 10. *dat woord* — die woorden, vs. 7 en 8. 11. *Zoo* — Indien. *haar* — Florence's. 12. *in forschen klankenvloed* — De woorden van een tweede.

13. „Heeft Machiavelli wis het warmst van allen,
 „Het kwijten dier aeloude schuld begroet;
 „Ook hem zijn lot en laster hard gevallen,
16. „Ondankbren, als wij immer zijn geweest!” —
 Het voegt geen gast het: bravo! te doen schallen,
 Als bij den vreemd zich 't volk de les dus leest,
19. Maar mag hij 't niet bewondren, niet benijden? —
 „En zeker vroeg,” — dus tuigt een blijder geest,
 Die 't lakkig haar, dat hem ter wederzijden
22. Om 't voorhoofd golft, doet stuiven van 't gelaat,
 Of 't laaije licht eens blik ons toe moest glijden,
 Wiens donk're gloed de kunstnaarsziel verraadt; —
25. „En zeker vroeg, zijn marmren tombe ontstegen,
 „Waarop in rouw de trits van kunsten staat, —
 „Wie meest der drie onze' Angiolo genegen? —

13. *Macchiavelli* - 1469-1527. Florentijns staatsman en geschiedschrijver. 14 jaar was hij secretaris van de Signoria (ongeveer wat raadpensionaris in Nederland was), maar na de terugkomst van de Medici in 1512 verloor hij deze gewichtige betrekking en moest sindsdien ambteloos en in bekrompen omstandigheden leven. 14. *schuld* - Aan Dante nl. 17, 18, 19. Een terzijde tot de lezer. 17. *bravo* - Accent op de eerste lettergreep. 20. *En zeker . . .* - indien de zerken opengingen (vs. 11). *tuigt* - getuigt. *blijder geest* - iemand uit de menigte, blijder van geest dan de *grijskop* van vs. 5. 23. *Of* - Alsof. 24. *Wiens* - Van de blik, vs. 23. 25. *vroeg* - zou . . . vragen. Onderwerp hiervan is de *grijsaard*, vs. 28. 27. Het zou niet te zeggen zijn wie van hen drieën hem het meest genegen was: hij had allen evenzeer gediend. Op Michel-Angelo's graf staan de treurende Beeldhouw-, Schilder- en Dichtkunst. *onze' Angiolo* - Derde naamval. Wegens het rythme is de *n* weggelaten. Michel-Angelo 1474-1564. Groot Italiaans beeldhouwer, bouwmeester en schilder. Hij beoefende ook de dichtkunst. Zie voor hem verder de Toelichting bij XVII.

28. „De grijsaard waar 't verzwakte nageslacht
 „Zijn hamer en zijn beitel heeft gelegen?
 „Om ijlings ons, met de oude wonderkracht,
31. „Den held des dags verwinnaar uit te houwen,
 „Naast David die des reuzen komst verwacht.”
 Daar dag aan dag zij 't meesterstuk aanschouwen,
34. Vraagt ieder zich wie van 't geniënpaar,
 't Welsprekendst wordt gevierd door dat vertrouwen?
 Een dichteres verrast de mannschaar:
37. „Hoe zangrig ook Florence hem mogt wekken,
 „'t Verrijzen viel Alfieri,” zegt zij, „zwaar,
 „Hij die voor goed ter rust zich dacht te strekken,

28. 't *verzwakte nageslacht* – Vergeleken bij Michel-Angelo is het nageslacht zwak. De eerste druk heeft achter deze regel een overbodige komma. 29. *Zijn hamer en zijn beitel* – Van Michel-Angelo n.l. *gelegen* – gelegd. „Naar Hollands Taalgebruik”. Vgl. XIV 45. 31. *held des dags* – Dante. *verwinnaar* – als overwinnaar. 32. *David die . . .* – David in afwachtende houding, slinger in de hand. Prachtig marmeren beeld, 1501-1504, door M. A. gemaakt. Tot 1873 stond het voor het Palazzo Vecchio, nu bevindt het zich in de Galleria dell' Accademia, en staan voor het Palazzo Vecchio en op de Piazza Michel-Angelo copieën er van. *des reuzen komst* – de komst van Goliath. 33. *zij* – de Florentijnen. 't *meesterstuk* – het David-beeld. 34. 't *geniënpaar* – Dante en Michel-Angelo. 35. *dat vertrouwen* – dat M. A. een standbeeld voor Dante zou maken, indien hij uit zijn graf kon opstaan. 36. *Een dichteres* – Straks sprak een beeldende kunstenaar onder het publiek, nu een dichteres. 37-42. Woorden van de dichteres; zij zet de gedachtengang van vs. 7, vgg. voort. 37. Op *Hoe* valt sterke nadruk. 38. *viel* – zou . . . vallen. *Alfieri* – Italiaans dichter 1749-1803. Woordvoerder voor de vrijheidslievendenden, „het is niet het minst de patriot, die de Italianen in hem eren.” (Salverda de Grave: Italië's Letterkunde). Hij stierf zeer teleurgesteld, menend, dat zijn idealen nooit werkelijkheid zouden worden.

40. „De wereld en zijn eigen driften moê!
 „Toch schijnt de wolk te wijken van zijn trekken,
 „En 't is me als klinkt zijn schorre stemme ons toe:
43. „„Itaalje, dat in 't juk der tirannije,
 „„Het geeslen zich getroostte van de roc',
 „„Verhief zich, zingt ge, en werd 't vereende en vrije!
46. „„Itaalje wensch mij zegen voor haar feest!
 „„Het wordt me of ik de levenden benije,
 „„Hoe looden last me 't leven zij geweest!""
49. Een omziens pauze, ofschoon de blikken stralen;
 Wat mompelt daar de grijskop schier bedeesd?
 Wat vrage durft slechts haaprend hij herhalen:
52. „En Galilei?" klinkt ze, — ook deze vond
 De laatste ruste in Santa Croce. — Dralen
 Alle and'ren, hoort! het baardelooze blond
55. Geeft antwoord: „Schrik deed hem de tong verstijven,
 „Zoodra: „Toch draait ze!" op ban en boeijen stond,
 „Geen zegen als de zijne zou beklijven!" —

41. *de wolk*, 42. *zijn schorre stemme* — Toespelingen op het karakter van Alfieri. 43-48. Alfieri's woorden. 45. *zingt ge* — Tot de Florentijnen gericht. 49. *Een omziens pauze* — Een pauze van een ogenblik, dus: een korte pauze. Zie voor een dergelijke tweede naamval XVII vs. 13 en Smit, blz. 91. 50. *de grijskop* — Deze had al gesproken, zie vs. 5. 52. *Galilei* — 1564-1642. Italiaans natuur-, wis- en sterrekundige. In 1633 moest hij beloven de leer van de draaiing van de aarde niet te verspreiden of te verdedigen. Nadat hij dit onder dwang beloofd had, zei hij volgens het verhaal zachtjes: *E pur si muove* — En toch draait hij. *ze* — *de vrage*, vs. 51. 52, 53. — *ook deze . . . in Santa Croce* — Terzijde tot de lezer, ter verduidelijking van het noemen van Galilei. 54. *hoort* — Tot de lezer gericht. *het baardelooze blond* — een blonde jongen. 56. *op ban en boeijen stond* — met verbanning en gevangenisstraf bedreigd werd. 57. De zegen van een man, die zijn wetenschap verlochende uit angst voor ban en boeien zou niet duurzaam zijn.

58. „Spreek, jongen!” roept onze oude, „niet zoo stout!” —
 „Of gij” lacht deze, „of gij te huis zoudt blijven,
 „Als 't land ons riep, al werden we er om koud!” —

*

61. Verbaast het u dat schoon me aan de Arnoboorden
 De schaduw streelt in 't geurge oranjewoud,
 Gij me over brengt naar 't neevlenrijk van 't Noorden,
64. Gij, Santa Croce! in pantheon verkeerd,
 Sints deez' trofeën uw strenge lijnen stoorden,
 Sints gij het volk 't genie waardenen leert?
67. Westminster zag, als gij, zijn kloostergangen,
 Waarin een rust vergeefs in 't stof begeerd
 Der kwijning blos tintte op de bleeke wangen,
70. Niet slechts versierd, — het zag de lage kluis,
 Vroome Edwards wijk, zoo dikwerf hij van 't prangen
 Der kroon vermoed, blootshoofds er bad bij 't kruis

58. *onze oude* — De grijskop, vs. 50 en vs. 5. 59. *Of* — Alsof gij. (D.w.z. de grijsaard zou zelf niet als Galilei doen). 60. *al werden we er om koud!* — al stierven wij er door! 61. Hier beginnen groepen van zes terzinen. Waarschijnlijk hebben de regels 151, 152 „A egregie cose il forte animo accendono, L'urne dei'forti. . . .” van Ugo Foscolo's: *I Sepolcri* (De Graven) Potgieter tot de gedachten in het volgende geïnspireerd. 61-78 en 79-96. Westminster Abbey en zijn betekenis. 61. *u* — Santa Croce. 62. *oranjewoud* — oranjebomen, struiken met welriekende witte bloemen. 65, 66. *Sints* — Sedert. 65. *deez' trofeën* — Hier: de praalgraven voor de grote mannen. 67, 70, 73. Hoofdzin, Westminster zag niet alleen zijn kloostergangen versierd, niet alleen de lage kluis in weidscher bouw herschepden, ontwikkeling durfde enz., vs. 74, 75. 67. *Westminster* — Westminster Abbey in Londen, Engeland's pantheon. *kloostergangen* — Hierop de nadruk. 68. *vergeefs* enz. — Bijstelling bij *rust*. 68, 69. Volkomen zielerust, zoals die door de monniken begeerd wordt, is op aarde niet te vinden, maar de rust in de kloosters en de somberheid doen hen wegwijnen. 70. *het* — Westminster nl. *de lage kluis* — Hierop de nadruk.

73. Niet enkel door een weidscher bouw herscheppen; —
 Ontwikking dorst van uit het bedehuis,
 Ook and're dan gewijde schachten reppen:
76. Doen vaderland en vrijheid elks gemoed,
 Zoo klonk haar kreet, de wicken 't vierigst kleppen
 Tot voor 't altaar beziel' de dubbele gloed!
79. Sints vlecht Brittanje er haar doorluchtste namen,
 Om 't zeerst vermaard in 't veld en op den vloed,
 Verwinnaars uit welk strijdperk dat zij kwamen,
82. Gelauwerd om hun gaven of hun deugd,
 Ter glorie niet van hare lokken zamen,
 Ten prikkel: maak deez' plaatse u waard, o jeugd!
85. Maar blonk zij zelve in vrijheids vollen luister,
 Alom weerkaatst door weeldes zoet geneugt,
 Toen ze elk talent dus opbeurde uit den duister,

70-73. De lage cel, de wijkplaats, waar Eduard de Belijder (1002-1066), wanneer hij vermoeid was door staatszorgen, blootshoofds bad bij het kruis. 71. *prangen* - knellen. 74-78. De geest der ontwikkeling durfde ook andere dan alleen gewijde waarden binnen de kerk te trekken: grote mannen, die zich voor het vaderland verdienstelijk gemaakt hadden, werden, afgezien van wereldlijk of geestelijk ambt, in Westminster Abbey begraven, opdat hun vaderlandsliefde en hun vrijheidszin tot in de kerk het volk zouden bezielen. 75. *schachten* - vleugels. 76. Als vaderland en vrijheid ieders gemoed de vleugels het vurigst doen kleppen, dan moge, dan moet die dubbele gloed de mensen óók vanuit de kerk, nl. door de graven en grafmonumenten der helden, bezielen. 77. *haar* - van de *ontwikkeling*, vs. 74. 79, 83. Hoofdzin. 80. Namen van veldheren en admiraals. 83. *hare* - van *Brittanje*, vs. 79. Personificatie. 84. De tegenstelling tot 83. Niet tot eigen glorie, maar tot prikkel, enz. 85-90. Maar blonk zij, toen ze zo elk talent ophief uit het duister, zelf in de volle luister der vrijheid, gij arm Italië wist ook, terwijl de ketenen der dienstbaarheid u drukten, uw doden te eren. 85. De hoofdzin van de hier begonnen volzin is vs. 88. *zij zelve* - Brittanje.

88. Gij, arm Itaalje! deedt uw dooden regt,
 Het fiere hoofd gebogen in den kluister,
 Door buur bij buur u beurtlings aangelegd;
91. Te grooter uw verdienste in die verdrukking!
 Schoon 't martlaarschap wie opstond was voorzegd,
 Ter worstling reest ge, in heilige verrukking;
94. Wat hooger lof dan dat eeuw uit eeuw in,
 Ge wiest in moed, met iedere mislukking,
 Den dood getroost op 't einde als bij 't begin!
97. Te vierger dus ons bidden voor uw slagen,
 Waar op uw erf de toren of de tin
 Nog vreemde vlag onwillig heeft te dragen,
100. Waar broedren, eens aan de eigen borst gezoogd,
 In 't zoete *si* zoo bitter zich beklagen,
 Dat staatszucht hun vereening niet gedooft!
103. Ach, waar van ons de drietand niet geweken,
 Hoe zou de Leeuw, wiens klauw op 't Zwaard nog boogt,
 Den Leeuw met 't Boek dezelfde zijn gebleken,

90. *buur bij buur* - Spanje, Frankrijk, Oostenrijk. 92. *wie* - aan wie. *opstond* - tot opstand kwam. 97-99. Daarom (om het voorgaande) bid ik des te vuriger, dat weldra ook Venetië (dat nog Oostenrijks was) en de Kerkelijke Staat (waarover de Paus regeerde) met het vrije, onafhankelijke Italië verenigd zullen worden. 96. *Den dood getroost* - Bereid te sterven. 98. De eerste druk heeft achter deze regel een overbodige komma. 100. *eigen* dezelfde. 101. *In 't zoete si* - In het Italiaans. *Si* beteekent: ja. Herinnering aan Inf. XXXIII 79, 80: *delle genti del bel paese là dove il „si” suona*. 102. *staatszucht* - politieke heerszucht. 103-109. Indien de Nederlanders nog even machtig ter zee waren als in de 17e eeuw dan zouden ze zeker ook nu Venetië te hulp zijn gekomen, zoals tijdens het Twaalfjarig Bestand. Zie ook de Toelichting. 103. *ons* - Nederlanders. *de drietand* - Symbool van de macht ter zee. De drietand is het attriboot van Neptunus, God van de zee. 104. *de Leeuw* - de Neder-

106. Die, hem ter hulp gedaagd op 't verre strand,
De wereld van 't Gemeenebest deed spreken,
Dat glorie koos voor ruste van 't Bestand!
109. De Ruyters graf, voor 't oog des volks verborgen,
Leert niemand meer dat liefde voor zijn land
Ook d'armsten knaap onsterflijke eer blijft borgen;
112. Het leege koor noch 't leeg kapellental
Draagt heugnisblijk van Hollands vrijheidsmorgen,
Wiens wederga geene eeuw aanschouwen zal! . . .

landse. *wiens klaauw op 't Zwaard nog boogt* - Toespeling op het Nederlandse wapen. Hoof: Op 't Verbondt van Holland en Venetië (1620). 105. *Den Leeuw met 't Boek* - Venetië (derde naamval).

106. *Die* - de Nederlandse leeuw nl. *hem* - de Leeuw met 't Boek. (Venetië). 107. *'t Gemeenebest* - het Nederlandse volk uit de 17e eeuw. 109. *De Ruyters graf* - in de Nieuwe Kerk in Amsterdam. Vergelijk hierover ook: Kritische Studiën III, blz. 229 vgg. (1861). 111. *borgen* - waarborgen. 112. Ook in die kerk. 113. *vrijheidsmorgen* - 17e eeuw. 114. Zeer sterk de bewondering voor de 17e eeuw en pessimisme voor de toekomst uitgedrukt.

1. Er zweefde een stoet van and're erinneringen,
Den optogt voor, in 't jubelend toongeschal;
't Was groep bij groep, terwijl zij ommegingen,
4. Langs 't wederzijds zich beurend groen der baan,
Of d'eelsten uit den voortijd hen ontvingen:
Al wat den storm der eeuwen mogt weêrstaan,
7. Het huis, 't paleis, de kerk uit Dante's tijden,
't Bood schrift of schets zijn deugd vermeldende aan!
Het plein, dat hem vergeefs zich 't volk zag wijden,
10. De plek, met smarte in 't eeuwig dicht genoemd,
Het grijs gesteent, getuige van zijn lijden,
't Streefde alles naar verzoening door gebloemt! —
13. Als werd de stad een halle der historie,
In wie alleen de waarheid prijst en doemt,
Verkondde zij haar gruwel en zijn glorie;
16. Op 't innigst sprak 't haar louterend berouw,
Waar hij den krans, beloofd aan zijn victorie,
Zich nimmer om den schedel winden zou:

XVI. DE OPTOCHT.

1. *and're erinneringen* — Andere dan die van de vorige zang. 2. *Den optogt* — Derde naamval. Bedoeld is de optocht der vertegenwoordigers van allerlei officiële lichamen. In het verloop van de zang blijkt welke. 3. *groep bij groep* — der deelnemers aan de optocht. 4. Langs de aan weerszijden versierde straten van Florence. 5. *d'eelsten* — Later blijkt wie zijn bedoeld. *den voortijd* — het verleden. 7-8. De hier genoemde plaatsen waren getuigen van Dante's deugd, die in vs. 9-11 van zijn smart. 8. De op doeken en borden geschilderde tafelen en gedichten. Uitroep teken van mij. 9. Vgl. Zang VII, vs. 82 en vgg. 10. *de plek* — Il Battistero in Florence, vgl. Paradiso XXV, vs. 1-10. 14. *wie* — Dante. 15. *zij* — de stad, vs. 18. Florence. Nadruk op *haar* en op *zijn* — Dante's.

19. Haar vroegren trots verloochnend voor de deuren,
Die 't Sint Joannes toegewijd gebouw
Ter hoogte van der wereld wondren beuren,
22. Las daar de drom, in kort en kernig schrift,
Een hulde die tot juichen riep uit treuren,
En schier verdiende op 't brons te zijn gegrift!
25. Als of, wanneer Ghiberti werd herboren,
— Wat mindre hand dorst grijpen naar zijn stift? —
Geen nieuwe poort waar voor deez' stof verkoren,
28. Haar taaflen niet het weêrgaloos verhaal
Des leeds, des lofs van Dante deden gloren,
Twee eeuwen zich weêrspieglende in metaal! —

17. *Waar* — nl. bij het Battistero di San Giovanni. Dante had gehoopt, daar als dichter gekroond te worden. Paradiso XXV 7-9. Hoe 't louterend berouw daar sprak ziet men in vs. 19-24.

19. Begin van de 2e groep van 6. De deuren van het Battistero. 20. De eerste druk heeft achter deze regel een overbodige komma. 19-23. Florence was altijd zeer trots geweest op de bronzen deuren van het Battistero, gemaakt door Lorenzo Ghiberti (1378-1455), Florentijns beeldhouwer en schilder. Deze deuren maakten de kerk tot één der wereldwonderen. De stad verloochende nu echter haar trots op die deuren door er borden voor te zetten, waarop in *kort en kernig schrift* Dante werd gehuldigd. 25-30. Alsof er, wanneer Ghiberti werd herboren — immers geen minder talent zou zijn graveerstift mogen hanteren — niet een nieuwe poort zou zijn gekozen, waarvan de taaflen (zie aant. bij vs. 28) het verhaal van Dante's leed en roem dan in volle glans zouden weergeven. 27. *deez' stof* — het weêrgaloos verhaal des leeds, des lofs, vs. 28 en 29. *waar verkoren* — zou zijn gekozen. 28. Hiervoor: *Alsof*, vs. 25, herhalen. *Haar taaflen* — De vakken, waaruit de deuren bestaan. In elk vak is een tafreel afgebeeld. 29. *deden gloren* — zouden doen glanzen, lett. 30. *Twee eeuwen* — Het tijdverloop, waarin Dante geleden heeft en waarin zijn roem is opgekomen en verspreid.

32. *de schaar* — *de optogt* (vs. 2) der stadsbesturen uit geheel Italië (zie volgende regel: *wij zustersteden*) en andere officiële vertegen-

31. „Florence mogt alleen zijn krans niet vlechten,”
 Dus zong de schaar, „de witte lelie straal’
 „Vrij reinst en hoogst, wij zustersteden hechten
34. „Meê blad en bloem in de italiaansche kroon,
 „Den strijder voor der menschheid hoogste regten,
 „Den dichter der beschaving aangeboôn!” —
37. Was ’t louter wijl zijn lied haar hart vervulde,
 Dat blijk bij blijk van sints geschapen schoon
 Een nieuw bewijs zijns invloeds haar onthulde ?
40. Vraag ’t iedre kunst en elke tuigt om ’t zeerst:
 De balling dien de wereld nergens duldde,
 Hij heeft zijn tijd, hij ’t nageslacht beheerscht!
43. „’t Verheevne bragt hij binnen ons vermogen,”
 Riep Giotto’s Campanile luidst en veerst;
 En Brunelleschi bleek hem nagevlogen
46. In ’t blaauwe ruim, toen hij de zuilenrij
 Des hoogen doms beschaamde in koepelbogen
 Als ’t luchtgewelf van alle steunsel vrij! —

woordigers. *de witte lelie* - Toespeling op het wapen van Florence. 33. *reinst en hoogst* - Overtreffende trappen zonder het. 35, 36. *Den strijder, Den dichter* - Dante, derde naamval. 35. *der menschheid* - Tweede naamval. 37. Begin der 3e groep van 6: Dante’s invloed. 37. *wijl* - omdat. *zijn* - Dante’s. *haar* en ook vs. 39 - der schare, vs. 32. 38. De eerste druk heeft achter deze regel een overbodige komma. 40. *’t* - Of Dante invloed er op heeft gehad. *tuigt* - getuigt. 41. Hier doet Potgieter Dante’s beschermers te kort. 42. Nadruk op: *Hij*. 43. *hij* - Dante. 44. *Giotto* - Florentijns schilder en architect. Zie zang IV vs. 29. *Campanile* - Klokkentoren naast de Dom Santa Maria del Fiore in Florence. *luidst en veerst* - Overtreffende trappen zonder het. 45. *Brunelleschi* - 1377-1446. Florentijns architect, bouwer van de koepel van de Dom in Florence. *hem* - Dante. 46. *hij* - Brunelleschi. 47. *beschaamde* - beschaamd deed staan, door ze in hoogte te overtreffen. 48. *Als* - Evenals.

49. Daar ging de stoet der Medici gebouwen,
 Het scholental van smaak en stijl voorbij,
 Die Raphaël den sceppter toevertrouwen;
52. En geen die vroeg wat hem dien waardig maakt:
 Herleefde in zijn gezegendste aller vrouwen,
 Niet 't Ideaal dat Dante heeft geblaakt?

*

55. Muzijk van veer'! — der schare blikken tolken
 Het welkom nieuws dat de optogt 't plein genaakt
 Met de open zin der zuidelijke volken,
58. Een geestdrift die hun feest meer feestlijks geeft
 Dan 't gulden blaauw waar langs geen zweem van wolken,
 Dan 't wimplental dat van deez' masten zweeft; —
61. Al nader komt het wappren der banieren,
 Waarop het dicht der middeleeuwen leeft,
 Ironisch ons beschamend door de dieren, —
64. Al nader komt de breede mannenschaar,
 Een achtbaarheid bewarende in manieren,
 Of de open markt eens vorsten halle waar'! —

49. *der Medici gebouwen* — Derde naamval. Der gebouwen v. d. Medici voorbij. 50. *scholental* — De Medici verzamelden veel kunstenaars om zich heen; hun paleizen waren daardoor als het ware scholen voor smaak en stijl. Komma achter: stijl. 51. *Die* — Smaak, en stijl, vs. 50. *Raphaël* — 1483-1520. Italiaans architect en schilder. Van 1514 af had hij het oppertoezicht op het bouwen van de St. Pieter in Rome. 53. *gezegendste aller vrouwen* — Madonna. 53, 54. Uit Raphaël's Madonna's spreekt hetzelfde ideaal, dat Dante had, samen te vatten in de woorden: schoonheid en vroomheid. Dit maakt Raphaël waardig de sceppter te voeren. 55. Potgieter bevindt zich als toeschouwer op het plein voor Santa Croce. Eerste vier: het aankomen van de optocht. 57. Hoort bij *tolken*, vs. 55. 58. Herhaal hiervoor: *Met*, vs. 57. 59. Lees hierachter: *zweeft*, het ww. uit de volgende regel. 62, 63. *het dicht der middeleeuwen* enz. — o.a. dierfabelen.

67. Wiens aêm volstaat dat hij de rij van steden,
Wie 't vreemde juk hier vroeger dubbel zwaar
De schoudren drukte om 't glorierijk verleden,
70. Dat iedre ster van dezen trans hij noem?
Geene enkle faalt! in 't onafhankelijk heden,
Wedijvrende uit naar nieuwen eendragtsroem! —
73. Itaalje dreigt hare armoê zich te schamen:
Europa bragt der schoone lettren bloem
In gindsche groep ten sier des dags hier zamen,
76. En zedig slechts stelt zij haar priest'ren voor,
Maar gast bij gast zijn 't welbekende namen,
Vast toegejuicht in aller kennis koor! —
79. Der pers een plaatse! Als had zij die te vragen,
Als won Cavour door haar niet 's werelds oor,
Het woord dat licht uit iedren nacht doet dagen,
82. De magt wel vaak maar steeds vergeefs misbruikt,
Daar 't morgen, mogt de logen heden slagen,
Daar 't morgen dien, weêr stralen schietend, fnuikt! —

67. Een groep van zes begint. Beschrijving van de optocht. *de rij van steden* — Alle Italiaanse steden waren vertegenwoordigd. 67, 70. Hoofdzin. 68, 69. Bijv. bijzin bij: *rij*, vs. 67. 69. *om* — wegens. 70. *ster* en *trans* zijn beeldsprakig gebruikt. 72. *Wedijvrende uit naar* enz. — in onderlinge wedijver er op uit om nieuwe roem te behalen. 73. *armoê* — armoede aan grote mannen. 74. Hier volgen dus de afgevaardigden uit andere landen. De eerste druk heeft achter deze regel een overbodige komma. 76. *zedig* — bescheiden. Nadruk op: *haar. priest'ren* — dienaren der kunst en wetenschap. 78. Elk reeds op zijn gebied van wetenschap bekend. *Aller* distributief op te vatten. 79. *Der pers* — Derde naamval. Aan het begin van de stoet liepen de vertegenwoordigers van de pers. 80. *Cavour* — Camillo 1810—1861. Italiaans staatsman, hielp Italië's eenheid en onafhankelijkheid tot stand brengen. Hij was een groot voorstander van drukpersvrijheid. 81—84. Karakteristiek van de pers (81) en vrijheid van drukpers. 84. *dien* — *de logen*.

85. Ristori komt! Sprei 't geurigste der loovren,
Reik d'eêlste roos die in uw gaarde ontluikt,
Der kunstnares, wier blikken ons betoovren,
88. Wier stem zoo 't reinste als ruwste hart gebiedt,
Die mogt ze alreeds ons halfroond zich veroovren,
Ook 't nieuwe dra aan hare voeten ziet!
91. Toch zou haar hier elk eereblijk doen blozen;
Staat daar omhuld het beeld des meesters niet?
Voor zulk een lier gaan mom en dolk en broozen
94. Eerbiedig schuil! Te regt heeft aan zijn voet
Haar luistrend oor al vroeg een plaats gekozen,
Verbaast u nog haar heerschen op 't gemoed? —
97. Een sombre stilte als rouwdraagt heel de schare,
Een handgeklap dat de aarde daav'ren doet!
„Venetie naakt!” En door dat woord verklare

85. Nieuwe groep van 4. *Ristori* 1821-1885 een zeer bekende actrice; zij trad ook op tijdens de Dantefeesten. Toen Potgieter zijn gedicht schreef, zal men zich haar in Nederland nog wel herinnerd hebben: in 1857 was zij in Amsterdam geweest. (zie hierover Herinneringen uit de Levensjaren van Mr. H. P. G. Quack, blz. 42, 43). Potgieter schijnt een groot bewonderaar van haar te zijn geweest. Mevrouw Bosboom schrijft hem 31 Juli 1859: „Wat hebt Gij veel genoten, dat Gij haar dikwijls hebt gezien.” In de Catalogus van de Potgieterbibliotheek vindt men op blz. 171 vermeld: Repertoire de Mme A. Ristori. Inhoudsopgave; gedicht van W. Hofdijk, affiches. 85, 86. *Sprei* enz. — Gebiedende wijs tot een denkbeeldig publiek. 87. *Der kunstnares* — Derde naamval. 90. *'t nieuwe* — Amerika. In 1866 maakte zij daar met veel succes een tournee. 92. *des meesters* — van Dante, die ook haar meester is geweest. 93. *zulk een lier* — als van Dante nl. *mom en dolk en broozen* — Attributen van het toneel. *Broozen* — toneellaarzen. 94, 95. Terecht heeft ze toen ze jong was al naar Dante geluisterd. 97. Nieuwe groep van vier. De vertegenwoordigers van Venetië, dat nog niet tot het vrije Italië behoort, komen op het plein aan met omfloerst banier. De Venetiaanse vlag wordt ghesen (103-105).

100. Zich d'ommekeer: gij ziet het, floers omhuift
Der uitgeweeknen standert. Maar nu stare
Uw blik als aller op ten trans. Er wuift
103. Een bonte rij van vlaggen; doch daar boven,
Van hoogen mast de wiken beurend, stuift
Sanct Marci Leeuw ter zege! . . . Wij gelooven
106. Zoo willig wat wij wenschen! Is het vreemd,
Dat zich de hoop der jonkheid niet laat dooven?
Dat zelfs het hart der grijsheid er in stemt? —
109. „Heil, Rome! heil.” Naar 't wapen, een wolvinne,
Waar zuigend zich het tweelingpaar aan klemt,
Wijst hand bij hand. Toch daagt van gindsche tinne
112. Geen Mars ter hulp, — en bij de braafsten geldt,
Niet de aanspraak slechts dat d'eenheid overwinne,
Ook d'afkeer die te danken aan 't geweld!
115. Verdient misschien een zwakheid mededoogen,
Die zoo veel prijs op aardschen luister stelt,
Of deez' den glans des hemels kon verhoogen,

100. *ommekeer* — van sombere stilte in daverend handgeklap.
105. *Sanct Marci Leeuw* — Het wapen van Venetië, oudtijds de
Republiek van San Marco, is een leeuw met een boek. 108. *er in
stemt* — mee instemt met de hoop der jeugd. Dus: dat de ouderen in
hun hart ook hoop koesteren. 109-114. De vertegenwoordigers
van Rome in rouwgewaad, maar een banier met de Italiaanse kleuren
voerend, komen aan. Rome behoorde nog niet tot het Koninkrijk Italië.
110. *het tweelingpaar* — Romulus en Remus, stichters van Rome.
Volgens een legende door een wolvin grootgebracht. 111. *van
gindsche tinne* — uit Rome. Daar wilde men wel de Eenheid, maar men
wilde die verwerven zonder geweld: Zie vs. 112-114. 112. *Mars* —
God van de oorlog, staat hier voor gewapende macht. 113. *de aan-
spraak* — de eis. 109-144. Nieuwe groep. Rome geregeerd door de
Paus. 115. Toegeevende bijzin bij 118, hoofdzin. *zwakheid* — Van
Paus Pius IX. Zie de aantekening bij vs. 127. 116. Bijvoeglijke

118. Regt heeft het, regt op elks eerbiedenis,
't Vertrouwen dat aan 't louter zeedlijk pogen
Alleen de zege in 't eind gewaarborgd is!
121. Wat juichtet gij, wijl haast zeshonderd jaren
Vervlogen, sints van 't vroomste hart gewis,
Hier Dante's geest u de' oorlog dorst verklaren,
124. Arm Rome! dat in tweeërlei gezag,
Zoolang vergeefs het strijdige woudt paren?
Al zwaarder valt u 't worstlen dag aan dag!
127. O achtbaar hoofd! besneeuwd met dunne vlokken,
't Geen wel de last der driekroon buigen mag,
Gedurig als ge uw zetel voedt schokken;

bijzin bij: *zwakheid*, vs. 115. 117. *Of* - alsof. *deez'* - *aardschen luister*, vs. 116. *den glans des hemels* - de glans van de geestelijke macht, door God verleend.

118. *het* - Voorlopig onderwerp, 't *Vertrouwen*, dat enz., vs. 119.

121. *gij* - arm Rome. *wijl* - omdat. 122. *van 't vroomste hart gewis* - zeker van het vroomste hart. Onderwerp hiervan is: *Dante's geest*, vs. 123. 123. *Hier* - In Florence. 124. *tweeërlei gezag* - wereldlijk en geestelijk. 121-126. Hoe zoudt gij kunnen juichen arm Rome, daar het nu al 600 jaar geleden is, dat Dante de vereniging van wereldlijk en geestelijk gezag de strijd aanzegde, en al valt de strijd voor uw verkeerd beginsel u dagelijks zwaarder, gij nog niet inziet, dat geestelijk en wereldlijk niet gepaard kunnen worden.

127. Nieuwe groep van vier: Paus Pius IX. In 1846 werd hij Paus. Aanvankelijk steunde hij de nationale beweging, maar in 1848 kwam het tot een breuk met de revolutionaire partij, die de Romeinse Republiek stichtte. De Paus vluchtte uit Rome en kwam pas terug toen Franse troepen de Rom. Republiek bezet hadden (1850).

128. 't *geen* - dat (lijdend voorwerp). *de last* - onderwerp. *driekroon* - Pauselijke tiara. Symbool van de lijdende, strijdende, en triumferende kerk; en van de drievoudige waardigheid van de Paus: als priester, leraar en koning. 129. Voortdurend als de pauselijke troon werd bedreigd.

130. Hoe week van u de vaderlandsche geest,
Daar vreemde wacht op 't Vaticaan getrokken,
Voor eigen volk ten schild u is geweest!
133. O kloek vernuft! dat in der menschen harten,
Als legden ze u hun roersels open, leest,
En toch den toorn der heerschezucht niet dorst tarten
136. Die vergde dat ge een staatsgreep zeeqnen zoudt;
Wat hebt gij, prooi der foltrendste onzer smarten,
Uw stille cel al zelfverwijt vertrouwd!
139. O Pius! dien we om tal van deugden eeren,
Op Petri stoel schaars dus vereend aanschouwd,
Den stugste zou uw zielvol oog bekeeren,
142. Wanneer gij, met den herdersstaf vernöegd,
Niet 's wereldds glans, maar slechts den wensch des Heeren,
Geloof en hope en meer nog liefde vroegt! . . . —
145. 't Gejuich houdt op: Florence kwam! — En leste,
Maar liefste zoo ge om Dante rouwe droegt,
Ontwaart gij haar, die al wat d'aarde restte
148. Van zijn gedaante in marmren graf besloot
En zelfs voor 't feest die asch niet gaf ten beste,
Ravenna, trouw in leven en in dood! —

131. *vreemde wacht* — Franse troepen. 135. *der heerschezucht* — Lodewijk Napoleon, later Napoleon III. 136. *staatsgreep* — De staatsgreep van 2 Dec. 1851, waarbij de Franse President Lodewijk Napoleon, gekozen voor vier jaar, zich voor 10 jaar met monarchale macht liet bekleden. Daar de Paus van hem afhankelijk was, achtte hij het het beste de staatsgreep goed te keuren. 137. *foltrendste onzer smarten* — *zelfverwijt*, vs. 138. 137, 138. Veronderstelling van Potgieter. 139-144. De vertegenwoordigers van Florence en Ravenna en het moment van de onthulling. 145. *leste* — als laatste. 147. *d'aarde* — derde naamval. 150. Komma achter: Ravenna.

151. De trommen slaan, de krijgsklaroenen spelen,
 's Lands vaandel rolt Savoijes kruis ons bloot,
 Het „leve!” klinkt uit honderd duizend kelen
154. Het luchtruim door, — Itaalje's koning kwijt,
 Niet enkel door in 't lief en leed te deelen
 Des volks zich trouw van d'eischen van zijn tijd,
157. Hij wijst terug wie voor zijn komst hem vleide:
 „'t Is Dante die mijn gulden degen wijdt!”
 En geeft het sein dat liefde smachtend beidde!

151. *krijgsklaroenen* – krijgstrompetten. 152. *Savoijes kruis* – Het kruis uit het wapen van Savoye is in de Italiaanse vlag opgenomen.
 154. *Itaalje's koning* – Vittore Emanuele I. Hij regeerde van 1849–1878.
 157. Hij wijst terug wie hem toejuicht. 158. Het gemeentebestuur van Florence had de koning bij deze gelegenheid een *gulden degen* aangeboden, waarin gegraveerd was: „Dante de eerste koning van Italië” en: Purg. VI 112–114. Kom! Zie uw Rome in klacht het hoofd ontblooten, Verweduwd, eenzaam, nacht en dag u vragen: Waarom, mijn Keizer, hebt ge mij verstooten? 159. *het sein* – tot onthullen.

1. „Ach, dienstbre Itaalje! ach, somber huis der smart!
„Schip zonder loods, die 't in het noodweêr leidde!
„Vorstin der volken, die boeleerster werd!”
4. Dus sprekend heeft hem Pazzi uitgehouwen,
En niemand vall' des kunstnaars keuze hard
Dien laaijen toorn het volk te doen aanschouwen:
7. Of 't stof hij schudt van weêr gebeurden voet,
Of 't kleed ter reis hij schort in breede vouwen,
Of de adelaar het opvaartsein vermoedt,
10. Herschiep hij hem — en huivrend hooren allen,
Ten keerklank op hun blijden welkomstgroet,
Den donder van zijne invective schallen;
13. Doch heilzaam is dat omziens kille schrik!
Weêr schild en speer der hem zoo dierbre wallen,
Bezielt hij hun in 't eigen oogenblik

XVII. 'S DICHTERS INVLOED.

Deze zang sluit onmiddellijk aan bij de vorige. Het doek is van het standbeeld afgenomen. Potgieter geeft de indruk weer, die het maakt. Daarna roept hij de schimmen op van een aantal grote mannen, die allen invloed van Dante ondergaan hebben.

1-36. Twee groepen van 6 terzinen: Dante's beeld en de indruk, die het maakt.

1-3. Vertaling van Purg. VI 76-78. Vergelijk ook Florence X 166-168. 4. *sprekend* — Het onderwerp hiervan is: Dante. *Pazzi* — De maker van Dante's standbeeld. Zie de Toelichting bij zang XV. *hem* — Dante. 6-9. Dit is: *des kunstnaars keuze*, vs. 5. 7, 8, 9. *Of* — Alsof. *hij* — Dante. 9. *de adelaar* — Zie de afbeelding. 10. *hij* — Pazzi. 11. *Ten keerklank* — Tot antwoord. 12. *invective* — smaadwoord(en). 13. *dat omziens kille schrik* — de schrik van een oogenblik. Zie voor deze tweede naamval Smit, blz. 91. 14. *schild en speer* — verdediger, in afwerende en aanvallende betekenis. *der . . . wallen* — Florence. 15. *hun* — lijdend voorwerp. Volgens de grammatica zou het dus *hen* moeten zijn. 't *eigen* — hetzelfde.

16. Ten duren eed zich zijner waard te toonen,
 Wat over hen de toekomst ook beschikk'
 In de ijverzucht der keizerlijke kroonen!
19. Er stijge een sein langs 't vlak der leege zee,
 Die blonk van pracht, als weeldrigste der schoonen,
 Zoo vaak de ring des Dogen hand ontgleê;
22. En 't Lido zal de nieuwe vloot zien rijzen,
 Getroost, voert ze ook geene overwinning meê,
 Het gloriespoor in d' eersten slag te wijzen; —
25. Er klinke een kreet van uit de wereldstad,
 In wie weleer 't verstijvend hart des grijzen
 De laatste vonk voor vrijheid over had;
28. En 't jonge heir zal 't op haar heuveln staven,
 Dat zijn gemoed den Heiland niet vergat,
 Schoon 't weigren dorst in priesterjuk te draven; —

17. *beschikk'* - In de eerste en alle volgende drukken staat: *beschikt*. Blijkens het rijm en overeenkomstig Potgieter's taaleigen moet dit de conjunctief zijn: „moge beschikken”. 18. *de ijverzucht der keizerlijke kroonen* - de naijver van Frankrijk (Keizer Napoleon III) en van Oostenrijk (Keizer Franz Josef). Beiden streefden er naar hun invloed in Italië te behouden of te versterken. 19-36. Tweede groep van zes: De stemming, waarin de toeschouwers zijn gekomen. Er is slechts weinig voor nodig, om hen Venetië en Rome te hulp te doen komen. 19. *'t vlak der leege zee* - van de Adriatische Zee (in 20 gepersonifieerd); het oppervlak is leeg, want er is geen scheepvaart meer. 21. Tot 1799 voer jaarlijks de Doge (hoofdbestuurder van Venetië) uit en wierp een ring in het water, ten teken van het huwelijk van Venetië en de Zee. 22. *'t Lido* - strand van Venetië, bedoeld is: Venetië. 23, 24. Tevreden er mee, ook al behaalt ze niet dadelijk een overwinning, de weg ter glorie met de eerste slag aan te wijzen. 23. De komma achter *Getroost* is van mij. 25. *de wereldstad* - Rome. 26. *des grijzen*. - Waarschijnlijk bedoelt Potgieter hiermee Pius IX. Zie vorige zang 127. *weleer* - vóór 1848. 28. *haar* - Rome, gebouwd op 7 heuvelen. 30 Toespeling op de breuk met de Paus in 1849.

31. „Een kans!” weêrgalmt het om ons, „bloemgestrooi,
 „Noch handgeklap, wat wij hem heden gaven,
 „Die eff'nen op 't gefronsd gelaat geen plooi:
34. „Onze eenheid was zijn liefste, laatste bede,
 „Een kans, dat strijd of schikking die voltooi!
 „Eerst dan schenkt hij zijn zegen aan de stede,
37. „Een kans!”

37. Als vond die vaderlandsche zucht
 Den borg voor haar bevrediging alreede,
 Verheffen zich, tot steigerende vlugt,
40. De wiken van de hymne. Forsche klanken
 Ontvoeren haar den druk der lagre lucht;
 Ter sfeer, waarin het bidden wijkt voor danken,
43. Is ze opgezweefd; meesteres van 't gemoed,
 Verrassen haar geen dichterlijke spranken,
 Of ijlings zet ze 't gansche harte in gloed:
46. Ter slinke zien wij uit des voortijds kimmen,
 Wie Dante's dicht weleer een jongrenstoet
 Hier duiden mogt, langs 't goud dier transen klimmen, —

31. „Een kans!” — Moge zich een kans voordoen! 32. *heden* — 1865. Bij de onthulling van zijn standbeeld. 33. *gelaat* — van Dante. 37-40. Zij zingen alsof zij er al zeker van zijn, dat hun vaderlandse verlangens vervuld zullen worden. 41. *haar*, 43. *ze*, 44. *haar*, 45. *ze* — *vaderlandsche zucht*, vs. 37. 41. *den druk* — Derde naamval. 42. *sfeer* — de hemel. Daar wordt niet meer gebeden. 43-45. De vaderlandsche zucht, die geheel en al meesteres van het gemoed (der schare) is, wordt nauwelijks door vurige dichtregels verrast, of zij zet het hele hart in gloed. 45. Door het gezang is Potgieter in een verheven, dichterlijke stemming gekomen, zodat hij allerlei visioenen krijgt. 46-75. Over Boccaccio en over Petrarca. 46-48. Ter linkerzijde van Dante's beeld zien wij nu hem, Boccaccio,

49. Verwondert ge u dat ge in Boccaccio
Den leidsman groet der eerbiedwaarde schimmen?
Al dult uw ernst zijn schalke scherts maar noo',
52. Al prees zijn luit de minne 't zoet van 't leven,
Geen vrees dat hem de zeed'lijkheid ontvloo',
Schoon hij zijn tijd den spiegel durfde geven; —
55. Uit stad bij stad verschenen wast de schaar,
Die de ooren naar den zanger hield geheven,
Haar genius van haardstede en altaar!
58. Hoe zedig zweeft Petrarca daar ten hoogen,
Haast wenschend dat hij ongelauwerd waar'
Wijl 's meesters kruin op 't siersel niet mogt bogen;
61. En zeker was 't zijn zangster eers genoeg
Dat vaak de jeugd met de eigen geestdrift de oogen
Op Laura als op Beatrice sloeg! —

de leidsman der schimmen, die als eerste hier in Florence zijn werken aan jongeren verklaarde, zich *boogsgewijs*' (vgl. XVIII vs. 5) in de door de zon vergulde lucht scharen. Men onthoude dit: *Ter slinke goed*. Pas XIX vs. 45 begint de beschrijving van *wie ons regts verschijnen*. 48. Komma achter: *mogt* van mij.

49. *Boccaccio* 1313-1375. Italiaans dichter en geleerde, zijn bekendste werk is de *Decamerone*, een bundel samenhangende, zeer vrolijke verhalen. Hij was de eerste professor in de Dante-studie. De eerste druk heeft achter deze regel een overbodige komma. 52. *'t zoet* — als het zoet. 53. *Geen vrees* — Men behoeft niet te vreezen, dat enz. *ontvloo'* — Verkorting van: ontvlode, aanvoegende wijs. 54. Hoewel hij zijn onzedelijke tijd zeer realistisch durfde te schilderen. *tijd* — Derde naamval. *spiegel* — lijdend voorwerp. 57. *genius* — beschermgeest. 58-75. Groep van 6: Petrarca en de Renaissance. 58. Petrarca 1304-1374. Italiaans dichter en geleerde. Om zijn grote poëtische verdiensten werd hij in 1340 op het Capitool te Rome gelauwerd. *zedig* — bescheiden. 60. *Wijl* — Daar. *'s meesters* — Dante's. *'t siersel* — de lauwerkrans nl. 61. *zangster* — Muze. 62. *eigen* — dezelfde. 63. Laura, de geliefde in Petrarca's poëzie.

64. Hem volgt de roem dier ongelijkbre dagen,
 Toen geene kunst vergeefs hier meesters vroeg,
 Wier stoute vlucht den wedstrijd durfde wagen
67. Met al wat schoons uit d' oudheid overbleef,
 En 't stift, 't penseel, de beitel mogten slagen,
 Of 's menschen geest een hooger baan beschreef!
70. Op elk gebied vlocht weêr een trits seizoenen,
 Gelijk weleer in paradijsche dreef,
 Terzelfder stond haar gaven tot festoenen:
73. Niet enkel heerschte alom de zomergloor,
 De rijpe vrucht blonk tevens 't lentegroenen,
 De bloesemsnieuw het donker herfstloof door;

*

76. Er ruischt een lied bij 't rijzen van dien luister!
 Maar beide gaan voor gindsche schim te loor, —
 Zoo droef te moê verneemt zij 't niet, al suist er

64. *de roem* — de schimmen der kunstenaars, die de roem van Italië in de Renaissance uitmaken, o.a. Michel Angelo Buonarrotti. Zie vs. 81.
 67. *d'oudheid* — de Griekse en Romeinse oudheid nl. 69. *Of* — Alsof.
 70. *trits* — drietal, nl. lente, zomer, herfst, zie vs. 73, 74, 75. 71. Herinnering aan Vondel's Lucifer I 31-34. Uitgave Verwey 1937.

Het rijzen en het dalen

Der zonne weet zijn maat en matigt zo haar stralen
 Naar eis van elke plant, dat allerhande groen
 En vrucht gevonden wordt in enerlei seizoen.

72. *festoenen* — slingers van blaren, bloemen en/of vruchten.
 76-162. De schimmen van Savonarola en Michel Angelo geven een karakteristiek van elkaars leven. Zie voor de laatste zang XV vs. 25.
 76. *'t rijzen van dien luister* — glans — het opdagen van al die beroemde mannen uit het verleden, in Potgieter's fantasie. 77. *beide* — lied en luister, vs. 76. *gindsche schim* — De schim van Savonarola 1452-1498. Prior van het klooster San Marco te Florence, zeer ernstig monnik.

79. Een diep gezucht om wat zij heeft geleên, —
Schoon hart bij hart: „Savonarola!” fluister,
Stil spoedt zij, stil naar Buonarroto heen.
82. Hoe somber zegt ze: „Ik liet u jongling achter,
„k Vind grijze u weêr, met staf en kroon te vreên,
„In 't rijk der kunst u toebedeeld! Gedacht er
85. „Uw ziele ooit bij, hoe vaak het schoon verzocht?” —
Daar zwijgt ze een wijl, — daar weeklaagt zij, maar zachter
Of haar een vloed van tranen overmogt:
88. „Florence! die mij liever waart dan 't leven,
„Wat hebt ge duur den ijdlen glans gekocht
„Voor 't heilig licht, waarin ik u zag zweven!
91. „Vroom wenschte ik u en door die vroomheid vrij,
„Waartoe uw hart der wereld weêr gegeven?
„Een speelbal dra van dubble slavernij!”

Met boetpredikaties en voorspellingen van onheil heeft hij getracht de geestelijke stand te zuiveren en de zedelijke en politieke toestand van Florence te verbeteren. Zijn macht over het volk was zeer groot. Paus Alexander VI zag echter een gevaarlijke vijand in hem en liet hem na een lang proces in 1498 in Florence als ketter verbranden. 78, 79. Savonarola is zo bedroefd, dat hij zelfs het medelijdend zuchten om wat hij heeft geleden niet hoort.

80. *Schoon* - Ofschoon, hangt af van vs. 81. 82. *u jongling* - u als jongeling (van 24 jaar). 84. *Gedacht* - Betekent hier: dacht. 85. *verzocht* - in verzoeking bracht. Hermann Grimm schrijft over Savonarola in zijn *Das Leben Michel-Angelos*: „Ein heiliger Eifer für das Gute, Wahre, Sittliche, Grosse, entflammte sein Herz, aber dasz ohne die Schönheit das Gute nicht gut, das Wahre nicht wahr, das Heilige selbst nicht heilig sei das entging ihm.” 89. *glans* - der wereldse ijdelheden. 90. *Voor* - in plaats van. *'t heilig licht* - van eenvoud en vrijheid, waarin ik u (Florence) in de toekomst zag. 92. *der wereld* - Derde naamval. 93. *Een speelbal* - Florence nl. *dubbele slavernij* - De Florentijnen waren weldra weer de slaven van hun hartstochten en van de teruggekeerde Medici, die in Savonarola's tijd waren verjaagd.

94. 't Gebogen hoofd op nieuw ten meester rigtend,
Herneemt de schimme in onheils-profecy:
„Beklaagbre! die al schildrend, bootsend, dichtend,
97. „In elken vorm altijd van d'aard maar aardsch,
„En 't streelend staag verkiezend boven 't stichtend,
„De zielen dacht te voeren hemelwaarts,
100. „Hoe ziet ge u op den grooten Dag bedrogen!”
Er schudt geen lok des zilverwitten baards,
Er trilt geen haar der breede wenkbraauwbogen,
103. Er vliegt geen vonk van drift de blikken uit,
Des grijsaards die 't verwijten bleef gedoogen,
Die zelfs 't gemor van vriend en volging stuit!
106. Herrijzen hem nog eens zijn lentejaren,
Toen 't ruim des Doms vaak te eng was voor 't geluid,
Dat harten schokte als 't stormgeloei de baren,
109. Tot straks de schaar, die op de knieën gleeed,
Het spieglend vlak der zee mogt evenaren,
Wanneer die stem haar „*Pace!*” troosten deed?

94. *meester* - Michel Angelo. 96. Vs. 100 is de hoofdzin van de hier begonnen volzin. *bootsend* - boetsierend, vormend. 97. Het onderwerp en de geest van al uw kunstuitingen was slechts aards. 100. *den grooten Dag* - de Dag des Oordeels. 104. *Des grijsaards* - van Michel Angelo. 't *verwijten* - door Savonarola. 105. De verontwaardigde uitroepen van vrienden en volgelingen onder de toeschouwers worden door een wenk van Michel Angelo onderdrukt (in Potgieter's verbeelding). 106. Begin van nieuwe groepen. De dichter vraagt (in 2 x 2 terzinen) of Michel Angelo zich Savonarola weer voor den geest roept, predikend in de Dom, en later op de brandstapel. Dan begint Michel Angelo hem toe te spreken (15 terzinen). 107. 't *geluid* enz. - Savonarola schijnt een zeer grote stem te hebben gehad. In de ook door Potgieter gelezen biografie van Savonarola door Pasquale Villari wordt dit herhaaldelijk gezegd. 111. *haar* - bezittelijk voornaamwoord. *Pace* - Italiaans, betekent: vrede, lijdend voorwerp.

112. Of breekt op nieuw van meêgevoel zijn harte,
Aanschouwt hij weêr die vlammen hoog en breed,
Waar uit de blik des martelaars niet tartte,
115. Waarin geen bleek der vrees, geen rood der schaamt',
Waarin de lach der zielsrust 't won van smarte?
„Wie was ik,” zegt hij, „dat tot mij ge kwaamt,
118. „Gij, heilge! die voor zwakke stervelingen
„Den maatstaf van der englen deugden naamt,
„Als viel omlaag reeds 't hallel rein te zingen!
121. „Vergeef mij God wat zondigs ik bestond;
„Doch dat ik niet slechts in verloocheningen,
„In bede en boete alleen het middel vond,
124. „Voor 's levens gaaf den Gever dank te toonen,
„Dat, vader! doen alom mijn werken kond,
„Dat, vader! pleit vergeven noch verschoonen!
127. „Waarom toch bleef in ons gemoed en geest,
„Trots val en straf, de telg des hemels wonen,
„Verkondigend Wiens beeld we zijn geweest,

116. Denk hiervoor: Maar -. 117. *hij* - Michel Angelo. Nadruk op *mij*. 120. Alsof de mens op aarde reeds volmaakt zou kunnen zijn. 121-126. Michel Angelo verdedigt het leven van de kunstenaar. 121. *Vergeef* - Aanvoegende wijs. *bestond* - ondernam. 125. *vader* - Savonarola was monnik en werd met „frate” = broeder aangesproken. Het hier gebruikte *vader* is dus innerlijk bedoeld. 126. *pleit* - vraagt om, eist. 127. Lees: 127, 128 en 131, 132 achter elkaar. Waarom zouden wij ons „telgen des hemels” zijn blijven gevoelen als de kunst niet tot taak had: scheppen en volmaken? 128. *Trots* - Ondanks. *val en straf* - de zondeval en de verdrijving uit het Paradijs. Genesis I 26, 27. *de telg des hemels* - Hiermee bedoelt Potgieter: de mens heeft iets goddelijks in zich (en is zich hiervan ook bewust), dus datgene waardoor de mens telg des hemels is.

130. „Waarom zou nog de scheppingszucht ons blaken
 „Als zij, voor wier verleidingskracht gij vreest,
 „Haar taak niet vond in vormen en volmaken?
133. „Opregte kunst viert onzen zin voor vreugd
 „Alleen wanneer het lage wij verzaken,
 „Ons prikkend tot vereedling door geneugt;
136. „Volkomen eerst waar zij aan 't goede en 't ware
 „Haar luister leent, verstaalt tot elke deugd
 „Zij 't weeke was der harten van de schare!
139. „Zoo ge in mijn werk niet vlekkeloos haar ziet,
 „Wacht tot zij zich in meesters openbare,
 „Wier tijd een heil den onzen vreemd geniet;
142. „O Dageraad! wiens vonkling aan mag breken,
 „Wiens rozen mij verrassen in 't verschiet,
 „O Vrijheidseeuw! die fierder kunstnaars kweeken,
145. „Die vorstengunst ontbeerlijk maken zult,
 „Laat u mijn Nacht van al het lijden spreken,
 „Waarmeê ten boord mijn beker werd gevuld!
148. „Verzuchtte zij, bij 't flauwe waslichtgloren,
 „In 't heiligdom, welks schemer haar omhult,
 „Als zich van veer de schred eens voets liet hooren:

131. *zij* - de Kunst. 133. *viert* - geeft toe aan. Vergelijk voor het gebruik van *viere* ook zang XVIII vs. 27. 135. Onderwerp van *prikkend* is: *Opregte kunst*, vs. 133. 136. *Volkomen* - Bijv. naamw.; bijstelling bij *zij*, vs. 138 = *oprekte kunst*, vs. 133. 139. *ge* - Savonarola. 141. *een heil den onzen vreemd* - een heil, dat aan onze tijd vreemd is, dat onze tijd niet kent. Michel Angelo's tijd kende niet de vrijheid en onafhankelijkheid der kunstenaars. 146. *Nacht* - Eén van de liggende beelden van Michel Angelo in de Medici kapel te Florence. Zie de Toelichting. 144, 145. *O Vrijheidseeuw, die fierder kunstnaars* dan in mijn tijd konden leven zult kweken, doordat ge de vorstengunst ontbeerlijk zult maken. 146. *u - Vrijheidseeuw*, vs. 144. 148. *Verzuchtte zij* - (de Nacht) toen . . . (154). Hoe zal ze nu . . . 149. *'t heiligdom* - de grafkapel der Medici.

151. „„„Wel is de slaap, wel is 't van steen zijn zoet,
 „„„Zoo lang ons smaad en schande blijft beschoren,
 „„„Geen deernis heeft die mij ontwaken doet!”
154. „Hoe zal ze als haar uw zegekreet mag wekken,
 „Op eens verrast door vollen stralenvloed,
 „Hare armen in verrukking tot u strekken,
157. „En tuigend van mijn liefde voor mijn land,
 „De wanhoop en de wroeging u ontdekken,
 „Mijn deel toen 'k weêr ons leggen zag aan band!”
160. Als mogt hij nog van de aardsche kracht beschikken,
 Zoo hartlijk zoekt de priester' s meesters hand,
 „Ik dank u,” straalt uit Buonarroti's bliken —

*

163. Wat schimmendrom heft daar een lofzang aan?
 't Zijn toonen die de gansche schaar verkwikken,
 Schoon enklen maar dier vreemden taal verstaan!
166. Italië uit, dat van deez' gulden bogen
 Om 't strand de zee zoo blij ten rei ziet gaan,
 In straffer lucht is de aadlaar voortgevlogen,

151-153. Ten dele vertaling, ten dele parafrase van Michel Angelo's kwatrijn over zijn Nacht aan Giovanbattista Strozzi. Zie de Toelichting. 152. *ons* - ons Italianen. *smaad en schande* - Toespeling op de inneming van Florence door Karel V en herstel der Medici in 1530. 153. *die* - wie. 154. *uw zegekreet* van de vrijheidseeuw. Als het volle dag is geworden (vs. 155). 157. *tuigend* - getuigend. *mijn* - van Michel Angelo. 158. *u* - Derde naamval. Voor u. *ontdekken* - blootleggen. 159. Die mijn deel waren, die ik gevoelde, toen ik zag hoe Florence weer in handen van tyrannen viel, zie de aant. bij vs. 152. 160. *beschikken van* - beschikken over. Vgl. ook Zang IV, vs. 22. 163. Een nieuw visioen begint. De schimmen van niet-Italianen, die invloed van Dante hebben ondervonden. 166. Pot-

169. Door sneeuw en ijs weêrklonk de koopren keel,
En boeide ook door zijn vaart ter zonne de oogen,
Ook 't verste volk neemt aan zijn krooning deel!
172. Europe viert die staatsliên, wijsgeers, dichters —
In Dante smolt de trits ten grootsch geheel! —
Op elk gebied der vrijheid tempelstichters;
175. Wat hulde waar de stoet meê herwaarts kwam,
Dat louter d'aêm des zuider-volksverlichters
Hun flauwe vonk verkeerde in held're vlam!
178. Een flonkerstarre op 't pad des fiersten strevens,
Die 't heldenharte alom tot gidse nam,
Vertroostte zij de stiller zielen tevens:
181. Wie telt het tal dat starende op haar licht
Met meer geduld de lasten droeg des levens,
Met meer geloofs zich toewijdde aan zijn pligt?

gieter heeft hier, hetgeen de voorstelling onduidelijk maakt, tegelijkertijd Italië gepersonificeerd en als land voorgesteld. *Van deez' gulden bogen*, vanuit de door de zon vergulde zuidelijke hemel ziet zij haar land blij door de zee omspoeld worden (166, 167) en: de aadlaar is uit Italië weggevlogen (166, 168). *bogen* — hemelbogen nl. 168. *In straffer lucht* — In koudere streken. *de aadlaar* — Dante. Ook in noordelijke landen heeft Dante door zijn gedicht invloed uitgeoefend.

171. Van heinde en verre is men toegestroomd om Dante te kronen.
173. Dante was zowel staatsman als wijsgeer en dichter. 172-174. Het zijn de staatslieden, de wijsgeren en de dichters, die de tempels voor de vrijheid oprichten. Deze mensen worden nu door Europa gevierd.
175-177. Is het niet een grote hulde, dat alleen de adem van Dante de meestal kalme bewondering der vreemdelingen in vurige geestdrift veranderde? 175. Komma achter *kwam* is van mij. *stoet* — *Wat schimmendrom*, vs. 163. 176. *des zuider-volksverlichters* — van Dante. 178. *Een flonkerstarre* — Bijstelling bij *zij*, vs. 180. Dit was Dante geweest voor hen die streefden naar vrijheid enz., maar ook voor de *stiller zielen*, vs. 180. 179. *Die* — Vierde naamval. De flonkerstarre vs. 178. 181. *haar* — van de flonkerstarre vs. 178.
184-195. Algemene beschrijving van de *stiller zielen*, bijzonderheden

184. Daar zweven ze aan van uit de donk're tijden
 Toen 't volk zijn val hier boette in wederwigt
 Van schuld en straf, van laagheid en van lijden,
187. Tot dwinglandije, aan alle deernis vreemd,
 Slechts wapens droeg om slaven te kastijden
 Van kindsbeen af in ijs'ren boei geklemd;
190. Daar rijzen zij, die 't heilig vuur bewaarden,
 Sints kerk en kunst, voor de' outerdienst bestemd,
 In vleisters van het weeldrig hof ontaardden,
193. De heerschzucht door den beitel werd vergood,
 De ontuchtigheên van alle wanden staarden,
 De poëzij het woordenspel ontvlood!
196. Een moeder is 't, die levend voor haar kleenen
 Het evenbeeld der wakk're vrouwen bood
 Beschamende in 't aeloude dicht verschenen; —
199. Een vader, vaak den geest des tijds te straf,
 Verscheidend zelfs niet stemmende in het weenen,
 Van 't weerzien wis aan de and're zij van 't graf! —

volgen in vs. 196-219. 184. *de donk're tijden* - toen Italië door vreemden werd overheerst. 185, 186. *wederwigt van schuld en straf* - Schuld en straf waren met elkaar in evenwicht, zo ook laagheid en lijden. Naarmate het hun eigen schuld was, dat ze overheerst werden, werden ze gestraft enz. 186. *laagheid* - kleinmoedigheid. 188. *slaven* - meer waren de Italianen niet. 190. De eerste druk heeft een kommapunt achter *bewaarden*. Interpunctie van mij. *'t heilig vuur* - liefde voor de vrijheid, eergevoel enz. 191. *outerdienst* - ook de kerkelijke kunst werd uiterlijk, frivool. De komma achter deze regel is van mij. 193, 194, 195. Herhaal hiervóór: *Sints*, vs. 191. 194. *De ontuchtigheên* - De ontuchtige voorstellingen der schilderijen. 195. Sinds ware poëzie ontvluchtte uit het lege woordenspel, dat dichtkunst was gaan heten; sinds de poëzie tot woordenspel vervallen was. 198. *'t aeloude dicht* - De Divina Commedia. Hier een toespeling op Paradiso XV, vs. 97-129. Vergelijk Florence II 37-54. 199. *Een vader* - Iemand, die leefde met

202. Een jongling, die der driften lust betoomde
 En onbevlekt zijn hart der liefste gaf
 Wijl hij zich vroeg een Beatrice droomde; —
205. Een nonne, wie de wereldvreugd deed vliên,
 Maar die zoo min voor krankte als kerker schroomde
 Mogt hulpe en troost zij aan verlaat'nen biên! —
208. Een burgrengroep, die de oude landsgebouwen
 Waar 't wapen van weleer op viel te zien
 Nooit zonder wrok of wroeging aan kon schouwen, —
211. Een vriendenkring, dien Dante's meesterdicht
 In 't: „Vader ons!” de handen leerde vouwen
 In 't: „wijden we ons Uw wille!” heeft gesticht! —
214. Slechts enk'len die hun vrijheidsliefde boetten
 En toch op weg naar 't leste strafgerigt
 Steeds minder smaads bij 't woelziek graauw ontmoetten,

Dante's idealen voor ogen, die dus een veel strengere levensopvatting had dan zijn meeste slaafse, slappe tijdgenoten. 200. *Verscheidend* enz. — stervend, weende hij zelfs niet met vrouw en kinderen mee, zo zeker geloofde hij hen te zullen weerzien na de dood. Komma achter deze regel van mij.

203. *der liefste* — derde naamval. 202-204. *Een jongling*, die, als hij Dante's gedichten had gelezen, vroeg van een ideale geliefde droomde, daaraan trouw bleef en zo zijn hart rein hield, enz. 205. *wereldvreugd* — onderwerp. 207. *Mogt* — Als zij maar hulp mocht bieden. 208. *landsgebouwen* — regeringsgebouwen. 209. *van weleer* — uit de tijd der onafhankelijkheid. 211, 212. In deze regels wijst Potgieter op de geloof- en godvruchtvormende betekenis van de Divina Commedia. 213. *gesticht* — gesterkt, in goede of godsdienstige stemming gebracht. 214. *boetten* — straf moesten ondergaan voor. 216-218. Eerst bespotten het volk de martelaren voor de vrijheid als ze ter dood gebracht werden. Daarna toonde het hun soms medelijden en later zelfs eerbied. *Steeds minder smaads, soms meêlij, fluks meer eerbieds* tekenen drie verschillende stadia van de vrijheidsliefde van het volk.

217. Wie soms een traan van meelij tegenblonk
 En fluks zich met meer eerbieds zagen groeten
 Dan voor den vorst in 't veile: „leve!” klonk! —
- *
220. Alfieri, die zijn volk gestorven waande
 Sints hem 't geloof aan ons geslacht ontzonk,
 Verbaast zich dat deez' stoet den weg hem baande:
223. De dichter zag die kern der burgerij,
 Hij zag den ploeg zijn weg zoo rustig gaande,
 Hij zag het zaad zoo stil gestrooid voorbij!
226. „Ach, eenvoud! die van schaamte leert te blozen
 „Wie laag op u dorst neêrzien,” vonnist hij
 Zichzelve, „hadde ik tot u den weg gekozen!
229. „Mijn vers doorvlijmt de tirannije als staal,
 „Maar smeedde nooit een schild voor weereloozen,
 „In 't stoute trilt niets teeders door mijn taal! —
232. „Wie schetst mij dies of, gramme, ik niet gevoelde?
 „Schoon 't zangers vaak aan zelfdoorschouwing faal',
 „Ik wist te wel wat toornend ik bedoelde!

219. 't veile: „leve!” — de toejuichingen voor de vorst, die gekòcht waren (met hun levensbehoud) en niet spontaan opkwamen. 220-351. Over Alfieri, Nicolini, Foscolo en Silvio Pellico.

220. *Alfieri* — Zie voor hem Zang XV 37. 221. *ons geslacht* — het menselijk geslacht. 222. *deez' stoet* — van eenvoudige burgers. Nadruk op deez', beschreven in vs. 184-219. *den weg* — hierheen, naar zijn plaats tussen de schimmen rondom Dante's beeld (in Potgieter's visioen). 224, 225. Beeldspraak. 226, 227. „Ach eenvoudige zielen, gij maakt dat ik die op u neerzag bloos van schaamte daarover.” 228. Alfieri heeft niet voor de eenvoudigen geschreven, zie de volgende terzine. Hierover heeft hij spijt. 232. Wie schildert mij, toornige, daarom als ongevoelig af? 233. Het ontbrak Alfieri inderdaad niet aan zelfkennis, dat getuigt zijn autobiografie.

235. „De menigt', met haar slavenlot tevreên,
 „Het wormenheir dat aan mijn voeten woelde,
 „Verdiende dat in 't stof het werd vertreên!" —
238. „Hoe luttel zal een klagt uw lippen passen",
 Zoo spreekt een schim die aan zijn zij' verscheen,
 „Wanneer ge u straks door 't schouwspel ziet verrassen
241. „Wat zielen gij voor glorie hebt ontgloeid:
 „Uw lauwrên zijn op 't oorlogsveld gewassen,
 „Uit stroomen bloeds heeft u de krans gebloeid!
244. „Aanschouw, daar ginds verrijst een heir van helden
 „Door d'eigen glans van geestdrift nog omvloeid
 „Als schitt'ren mogt toen zij te wapen snelden;
247. „Een vrijheidskans loeg hen verlokkende aan!
 „Onsterflijk bleef uw dicht de deugd vermelden
 „Van wie weleer er fier naar heeft gestaan!" —
250. Wat dank, wat trots, bij beurte Alfieri's oogen
 Bezielende! Ach! om ijlings schuil te gaan
 Als op zijn vraag: „En de uitslag van hun pogen
253. „Mogt zege zijn?" de grijze schim verzucht:
 „Itaalje werd door Frankrijk wreed bedrogen,
 „Ons rijpte uit heel die bloesemzee geen vrucht!

238. Hier begint een andere schim te spreken, nl. die van Niccolini 1785-1861. Italiaans strijder voor de Onafhankelijkheid en Eenheid, geschiedkundige en toneelschrijver (drama over Arnolfo da Brescia „questo martiro ch'ebbe la Libertà," waarin de titelheld als martelaar voor de Italiaanse vrijheid wordt voorgesteld). 241. *Wat zielen* - nl. de generaties, die gevochten hebben in de vele revoluties tussen 1820 en 1865. 242. Gij hebt lauwrên verdiend, door het volk tot zoveel strijd voor de vrijheid op te wekken. 244. *Aanschouw* - Zie! 245, 246. *d'eigen . . . als schitt'ren mogt* - dezelfde . . . die schitteren mocht. 247. *loeg* - lachte. Oude sterke vorm. 250. Hoe dankbaar en trots is Alfieri. 254. Toespeling op de vrede van Campoformeo 1797, waarbij Venetië door toedoen van Frankrijk aan Oostenrijk kwam.

256. „Een ziener voert in Foscolo deez' scharen;
 „Zijn blik heeft vast Napoleon geducht
 „Toen wij nog trotsch op Bonaparte waren!
259. „Mijn leidsman die, al boog Euroop gedwee,
 „Zijn cither voor den Keizer niet wou snaren,
 „Die balling toog naar Englands vrije reê!” —
262. „Wie moogt ge zijn wiens hoofd niet weet van bukken,
 „Wat jaren last u op de schoudren gleê,
 „Wiens woorden mij verteedren en verrukken?”
265. Dus klinkt der schimme Alfieri's stemme toe;
 „Als ik de hand van Foscolo zal drukken
 „Vertrouw ik dat hij 't best mij kennen doe,”
268. Is 't wederwoord — de derde zweeft ze op zijde: —
 „o Tweetal! daar een eerbied ik voor voe'
 „Als zelfs mijn jeugd geen geest der oudheid wijdde,
271. „Gij meester! en gij, leerling! die 'k om 't zeerst,”
 Zoo jubelt hij, „bewonderde en benijdde,
 „Die zamen, niet een wijl maar, deze 't eerst

256. *deez' scharen* — Zie vs. 244: *een heir van helden*, Niccolini ziet ze in de verte aankomen. *Foscolo* — Ugo Foscolo 1778-1827. Italiaans dichter, groot bewonderaar en navolger van de klassieke oudheid en van Dante. Niccolini noemt hem *een ziener*, omdat hij reeds (*vast*) in 1798 een tyran in Bonaparte voorzag, zie zijn boek: *L'ultime Lettere di Jacopo Ortis*. 257. Nadruk op: *Zijn*. 258. Nadruk op: *wijl*. 259. *Mijn leidsman* — Bijstelling bij *Foscolo* in vs. 256. 260. de keizer niet wilde vleien in zijn gedichten. 262. Vraag van Alfieri aan Niccolini. 263. *Wat jaren last* — Niccolini was 76 jaar toen hij stierf. 265. *der schimme* — Derde naamval. Niccolini. 266. Niccolini's antwoord: Wanneer Foscolo hier aangekomen is en hij mij de hand toesteeckt zal hij mij het best kunnen voorstellen aan u. 268. *de derde* — Foscolo. 269. *Tweetal* — Alfieri en Niccolini, de eerste is veel ouder, de tweede veel jonger dan Foscolo. *daar . . . voor* — voor wie. 270. Als ik zelfs in mijn jeugd voor geen klasiek dichter gevoelde. 271. *meester* — Alfieri. *leerling* — Niccolini. 273. Lees: *niet een wijl maar* (slechts).

274. „En gene 't lest, die tot het eind der dagen
 „Op ons tooneel zult heerschen, als gij heerscht!
 „Wier muzenpaar der vrijheid ster mag dragen
277. „Die, vier'ge vlam, de dwinglandij verschrikt;
 „Die, loutrend licht, de priesterschap doet tsagen;
 „Die, scheppingssein, 't gemoed des volks verkwikt;
280. „Wat gunstig lot heeft bij dit zamentreffen
 „Zoo hoog een plaats mij tusschen u beschikt?“
 Het voorhoofd van Alfieri wordt oneffen,
283. Doch 's grijsaards schim verzoent zijne ijdelheid:
 „Hadde ik voorzien dat dus gij me op zoudt heffen,
 „Mijn Foscolo! 'k had zelf mij ingeleid
286. „Bij hem wiens staf in 't rijk van schrik en smarte
 „Den weg voor Niccolini heeft bereid!
 „Ontvang den dank, o meester! van een harte
289. „Als 't uwe aan Dante op 't innigste verknocht,
 „Wijl even koen zijn kruin de bliksems tartte
 „'t Zij plebs of paus vergramd die sling'ren mogt!“ —
292. „Voorzeker hebt,” getuigt Alfieri's hulde,
 „Gij nooit vergeefs zijn zegen hem verzocht,
 „Zoo vaak uw zang den heiligen last vervulde,

274. *die tot het eind der dagen.* 275. *als gij heerscht* — zoals gij thans heerst. 277, 278, 279. Bijstellingen bij: *der vrijheid ster.* 280. *dit zamentreffen* — hier bij Dante's beeld. 281. Hier eindigt pas de in 279 begonnen volzin. 282. Alfieri is beledigd omdat iemand anders in één adem met hem genoemd wordt. 283. *'s grijsaards* — Niccolini's. *zijne* — Alfieri's. 286. *hem* — Alfieri. *'t rijk van schrik en smarte* — het rijk der tragedie. 287. Niccolini — mij. 289. *Als* — Evenals. 290. Omdat Dante even moedig de woede van het volk en van de Paus trotseerde als Alfieri. Dit is weer een omgekeerde vergelijking, zoals Potgieter er meer heeft. Men zegt gewoonlijk: de jongste lijkt op de oudste, hier zou het dus moeten zijn Alfieri op Dante en niet Dante op Alfieri. 292–297. Woorden van Alfieri tot Niccolini. 293. *hem* — Dante. 294. *last* — taak. Vgl. vs. 276.

295. „Gij, dien voortaan ik groete als evenknie!
 „Maar zeg mij wat die drom van schimmen duldde
 „Aan wie ik nog der boeijen teeknen zie?”
298. „Ach! — even als de storm de teêrste blaêren
 „Het eerste schendt, heeft Habsburgs tyrannie
 „Op d' eêlste jeugd in tal van schrikbre jaren
301. „Hier 't strafst gewoed, — het volk verdroeg en zweeg;
 „De jonkheid slechts had heugnis wie wij waren,
 „Hoe vrijheidszon soms de oproerwolk ontsteeg!
304. „Wat droeve nacht waarin zij zamenzwoeren! —
 „De morgen vond hun legerstede leeg;
 „De scheemring had ze in kluisters weg zien voeren! —
307. „Wie hunner dacht dat in den eed van trouw,
 „De lis wier knoop deez' pijlen moest omsnoeren,
 „'t Verspiedren rot een strik hen spreiden zou!
310. „Helaas! waarom gevoelden we ons nog slaven?
 „Het oudren hart voorzag maar ramp en rouw
 „Zoo 't werd verrast door geestdrifts hooge gaven;

295. *evenknie* — gelijke. 298–349. Niccolini's antwoord op Alfieri's vraag. 299. Lees: zoo heeft ook. *Habsburgs tyrannie* — de tirannie van de Oostenrijkse keizers: Franz I 1792–1835; Ferdinand I 1835–1848; Franz Josef 1848–1916. De laatste had tot 1866 macht in Italië. 300. *Op* — Meer gebruikelijk is: woeden onder. 302, 303. Alleen de jeugd wist nog van welk groot volk wij de afstammelingen waren en dat uit een opstand soms vrijheid voortkomt. 304–306. Potgieter stelt het voor alsof de vrijheidsmannen in dezelfde nacht, dat zij tot het geheim genootschap der Carbonari toetraden (embleem: de fasces, pijlenbundel met koord bijeengehouden, doel: de vrijmaking van Italië) werden opgelicht en gevangen gezet. 308. *lis* — lus. *deez' pijlen* — Toespeling op het embleem der Carbonari. 309. *Verspiedren rot* — Bende spionnen. *strik* — valstrik. 307–309. Wie hunner dacht, dat de eed van trouw, die hen zou verbinden, een valstrik zou zijn, die spionnen hun spanden. 311, 312. De ouders voorzagen slechts ellende als ze plotseling in hun kinderen geestdrift voor de vrijheid ontdekten, want . . . zie vs. 313.

313. „Voor kerkerstraf volstond een woord, een zucht!
 „In verren vreemd ontstegen zij hun graven
 „Wie 't „welkom"! ginds doet trillen van genucht!
316. „Ontwaart gij hem, die met gevouwen handen
 „Het kruis daar beurt in statelijke vlugt?
 „Al legde hij zijn vrijheidszin aan banden
319. „Uit eerbied voor te teeder een gemoed;
 „Mijn harte voelt nog de oude liefde branden!
 „Wiens sterkte deed als zijne zwakheid goed?
322. „Een dierb're vriend me in de' opgang van het leven
 „Ontvlamde 't schoon der kunst zijn ziele in gloed;—
 „Was Foscolo ons niet ten gids gegeven? —

314. Enige nadruk op: *zij*. 314, 315. Zo is het ook hun vergaan, wier schimmen we ginds zien aankomen. Ze werden in een vreemd land, Oostenrijk, gevangen gezet en stierven daar. 316. *hem*—Silvio Pellico 1789–1854. Italiaans schrijver van tragedies, o.a. Francesca da Rimini (dit onderwerp is door Dante in de Divina Commedia behandeld). De Oostenrijkse regering verdacht hem van verstandhouding met de Carbonari. Hij werd daarom opgelicht en 10 jaar gevangen gehouden, eerst in Venetië, later op de Spielberg bij Brünn. Daarna liet men hem vrij (1830). Hij heeft zich niet meer met de politiek bemoeid. Op een eenvoudige, maar zeer aangrijpende wijze, heeft hij deze tijd beschreven: *Le mie prigioni* (Mijn gevangenissen). Dit boek werd een krachtig wapen voor de vrijheidsbeweging. Zowel in Italië als in het buitenland maakte het diepe indruk. 317. *kruis*—Silvio Pellico was zeer vroom. Misschien heeft Pellico's grafschrift:

„Onder het gewicht van het kruis
 Leerde hij de weg des hemels en wees die aan andren”

deze regels geïnspireerd. 318, 319. Silvio Pellico had gewetensbezwaren gekregen tegen elk geweld als in strijd met het evangelie. Dit christelijk pacifisme legde dus zijn vrijheidszin aan banden. Zie hoofdstuk IV van de *Capitoli Aggiunti* achter *Le mie Prigioni*, waarin hij zijn „piena adesione ai principii dell' Evangelio” uitsprekt „il quale non permette . . . imprese della violenza”. (zijn volle onderwerping aan het Evangelie, dat geweldadige ondernemingen niet toestaat). 321. *zwakheid*—passiviteit, lijdzaamheid. Het verhaal van zijn lijden heeft meer goed gedaan dan vele heldendaden.

325. „Wat blos, zoo vaak hij zich de weelde dacht
 „Den meester eens op zij te mogen streven,
 „Die Hellas in Ausonië overbragt!
328. „Hoe heeft hij haar ter kwader uur genoten,
 „Toen heel zijn hart hij stortte in liefdes klagt
 „En tranen langs der schare wangen vloten!
331. „Er ging een aëm van Dante door zijn dicht, —
 „Hij werd verdacht, — hij was in boei gesloten —
 „Hij zeven jaar beroofd van lucht en licht!
334. „De laatste stond des gruwels had geslagen;
 „Al knarsend week de grendel van 't gesticht,
 „„Och! leven nog mijne ouders?” mogt hij vragen,
337. „'t Was alles wat hij schreijende uiten kon;
 „Tot door zijn schets hoe 't leed hij had gedragen
 „Der wereld hart hij voor Itaalje won!
340. „Geen kreet van wraak om onverdiende kluister,
 „Geen vrijheidsvloek waar meê 't geschrift begon,
 „Allengs werd om en in u alles duister,
343. „Alleen de hope op 't namaals die niet stierf:
 „Een weemoed, daar des Keizers kroon haar luister
 „In de oogen van de menschlijkheid door dierf!

324. „Hadden wij niet beiden Foscolo tot leider?”

325. *hij* - Silvio Pellico. 326. *Den meester* - Foscolo. 327. *Hellas* - Griekenland. *Ausonië* - Italië. Zie de aantekening bij vs. 256.
 328. *haar* - de weelde, vs. 325. *ter kwader uur* - zie vs. 332. 329. *in liefdes klagt* - in zijn „*Francesca da Rimini*”. 333. *zeven jaar* - de officiële gevangenschap in de Spielberg heeft 7½ jaar geduurd.
 334. *des gruwels* - van de gruwelijke opsluiting. 338. *zijn schets* etc. - Le Mie Prigioni. 340, 341. Dit zegt Pellico zelf in de *Capitoli Aggiunti* achter zijn verhaal. Zijn bedoeling was een christelijk boek te schrijven en te tonen, welk een troost het geloof kan geven. 342. *u* - Silvio Pellico. 344. *daar* - waar. *des Keizers* -

346. „Och, hebb' voor 't minst 't bewustzijn welk een menigt'
„Hij, lijdzame! ons ten heil'gen oorlog wierf
„'t Verlaatne van een ouderdom gelenigd,

349. „Door velerlei miskennens vaak bedroefd!“
Een blijde kreet! — „wat dag die ons hereenigt!“
Juicht Pellico, — „waar toch Manzoni toeft?“ —

*

352. Deez' stilte spreekt van fierder martelaren!
Al werd geen moed zoo gruwzaam ooit beproefd,
Misleidende als de vroegste zegemaren,

355. Gehuicheld als der vorsten ommekeer,
Wanhopige als de leste kansen waren,
Hun neêrslag blonk van onbezoedelde eer!

Franz I 1792-1835: Keizer van Oostenrijk, die het lijden op de Spielberg regelde. 345. *menschlijkheid* - personificatie. Bedoeld is: van hen, die menselijk, humaan waren. 348. 't *Verlaatne* - de eenzaamheid. 336-349. Moge hij in zijn eenzame ouderdom, toen hij zo dikwijls miskend en teleurgesteld werd, het troostrijke besef gehad hebben, dat hij, de lijdzame, velen tot de heilige strijd voor de vrijheid heeft opgewekt. 351. *Manzoni* - 1785-1873. Italiaans dichter, toneel- en romanschrijver. Natuurlijk kon hij geen plaats tussen de schimmen innemen, hij leefde nog. 352. Nu volgen nog vier groepen van vier terzinen. 353. Zie aantekening bij vs. 360. Al waren de vroegste zegemaren misleidend, al was der vorsten ommekeer gehuicheld, al waren de laatste kansen wanhopig, toch . . . 354-356. In 1848 scheen het alsof de revolutionairen in Italië het zouden winnen. Sicilië en Toscane kregen een grondwet; de Republiek van San Marco (Venetië) en de Romeinse Republiek werden gesticht. Maar bijna al deze vrijheidspogingen werden door Oostenrijk en Frankrijk weer onderdrukt. Potgieter doelt hier voornamelijk op de onderdrukking van Noord-Italië. 357. *Hun* - Der martelaren vs. 352. Hoofdzin van de in 353 begonnen volzin.

358. Geschiedenis beurt haar stift voor krijgsbedrijven
 Van burg'ren op hun wallen in 't geweer,
 Toch laat bij: Hulde aan Brescia! zij 't blijven:
361. Haar geessel schiet voor Haynau niet te kort;
 Maar afschuw mag haar vingren doen verstijven,
 Als zulk een trouw vergeefs het offer wordt!
364. Vergeefs? — Sla op die overwolkte blikken,
 Waarmeê ge in 't heetst des slags u hebt gestort
 Schoon 't vuur het ros tot steigrens toe deed schrikken.
367. Gij, koning! die een kogel tegenjoegt,
 Of in den dood een ruste u mogt verkwikken
 Die, vruchteloos, gij van het leven vroegt!
370. De kroon, wier wigt te zwaar viel voor uw slapen,
 Waarin zoo scherp een doornenkrans gij droegt,
 Is door de liefde eens vrijen volks herschappen
373. Tot sterre, die ter zege heeft geleid!
 En thans haar glans op 't omgesmeede wapen,
 Dien heinde en veer op 't glimpend kouter spreidt! —

359. *in 't geweer* — in de wapenen om zich te verdedigen. 360. *Brescia* — Stad in Noord-Italië, op bevel van Haynau gruwelijk uitgemeord tot herstel van de orde (1849). 362. *afschuw* — voor Haynau. 364. De volgende drie groepen worden elk ingeleid met: *Vergeefs?* en bewijzen de onjuistheid van vs. 363. Een dichterlijke vertroosting, gericht tot Karel Albert van Sardinië. Hij regeerde van 1831—1849. Zijn bijnaam was *il Re Tentenna*, de Wankelmoedige. Hij wordt ook wel de Italiaanse Hamlet genoemd. Zie *Inl. blz. 29. overwolkte* — sombere. 370—375. De kroon, die U zo zwaar woog, is nu een ster geworden, die ter overwinning heeft geleid en die nu haar glans spreidt over de kouters, symbool der welvaart. 372, 373. Nu Italië eenmaal vrij is, waardeert het ook Karel Albert's pogingen om die vrijheid te bereiken. Zij zien hem thans als voorvechter. 374. *omgesmeede wapen* — nl. 't *kouter* — ploegschaar. vs. 375. Herinnering aan Jesaja 2 : 4. *Dien* — haar glans, vs. 374.

376. Vergeefs? — maar hebt gij trots driedubbele rouwe
 In ballingschap nooit hopeloos geschreid,
 Geen oogeblik vertwijfelende aan Gods trouwe,
379. Hoe smaakt ge 't heil des weêrziens eerst volmaakt
 Thans juichend tot uw lievinge en uw vrouwe:
 „De kluisters van Venetië zijn geslaakt!”
382. o Burger! in den doopnaam u gegeven
 Van kindsbeen af door vrome zucht geblaakt
 Op 't gloriespoor den ziener na te streven,
385. Die 't vlammend schrift verstrekken dorst ten tolk
 Toen 't Belzazar op Babels troon zag beven,
 In slavernij de redder van zijn volk! —
388. Vergeefs? — de lucht mogt wee voorspellend drukken
 Tot straks de zee, verkeerd in dwarelcolk
 's Lands kiel bij beurt naar 't gapend graf deed bukken,

376-387. Derde viertal: tot Daniello Manin 1804-1857. Leider van de opstand in 1848 in Venetië. Doge van de Republiek van San Marco. Na Oostenrijks herstel gevlucht naar Frankrijk. 376. Bijzin bij vs. 379 hoofdzin. *hebt gij* — ook al hebt ge. *driedubbele rouwe* — om de mislukking van de opstand en om de dood van zijn vrouw en zijn dochter. 381. *De kluisters van Venetië* waren in 1865 nog *niet geslaakt*, maar Potgieter laat de schim van Manin profetisch het einde der overheersing voorzien. 382. o Burger! die, Daniël als ge heet, van kindsbeen af gloeit van vrome zucht om den ziener Daniël na te volgen. 382-387. Bijstelling bij: *ge*, vs. 379. 384. *ziener* — Daniël. 385. *'t vlammend schrift* — derde naamval. Mene, mence, enz., dat in vurige letters op de wand van de feestzaal werd geschreven, gij zijt gewogen en te licht bevonden, werd door Daniël voor Belzazar, de koning van Babel, vertaald. Daniël V. *verstrekken* — Onovergankelijk, strekken. 386. *'t - 't vlammend schrift* vs. 385. Onderwerp. *Belzazar* — Lijdend voorwerp. 388-399. Laatste vier terzinen. In de eerste twee worden afwisselend de lotgevallen van het Italiaanse schip van staat, die in de vorige drie groepen beschreven zijn, samengevat, dan komt de wending: al dat lijden is niet vergeefs geweest. Een

391. Bij beurt 's lands kiel tot in de wolken bragt,
Daar 't vlottend roer den loods had weg zien rukken,
Haar leste hope in starrenlooze nacht;
394. Gij, staatsman! die de haven niet mogt winnen
In wie alleen de hulk gij veilig dacht,
Zie, echter ging ze, u zeeg'nend, haar toch binnen;
397. Der manschap, die des kruisses teeken slaat,
Straalt louter licht van Rome's tempeltinnen:
De vrije kerk verrees in vrijen staat!

goede loods heeft met vaste hand het slingerend schip in de goede richting gestuurd. Dat bewijst het heden: de vrijheid is bereikt (vs. 399).

392. *'t vlottend* - door geen krachtige hand gehouden. De komma achter deze regel is van mij. 394. *staatsman* - Cavour. Zie voor hem de aantekening bij zang XVI 79. Hij stierf in 1861, heeft de eenheid van geheel Italië niet beleefd. 396-399. Eerst in 1870 is de eenheid van Italië volledig geworden. Het gedicht Florence was echter in 1868 reeds voltooid. Potgieter moet dus bedoelen, dat althans het allergrootste deel van Italië sinds 1860 de scheiding tussen wereldlijk en kerkelijk gezag praktisch al kende en (398) naar Rome nog uitsluitend om geestelijk, godsdienstig gezag uitkeek. 396. *ze - de hulk*, vs. 395. *haar - de haven*, vs. 394. 397. *Der manschap* - Derde naamval. 399. *De vrije kerk in vrijen staat*. Toespeling op leus van Cavour.

XVIII

1. o Eenheidsdag! die uit het rijk der toonen
Verrassende ons in uwen luister baadt,
Hoe stemt gij tot verzoenen en verschoonen:
4. Of mag, terwijl zoo grootsch een schimmenstoet
We uit eeuw bij eeuw ginds boogsgewijz' zien troonen,
Een wufter schaar niet zweven aan haar voet?
7. 't Is heel een hof: deez' drom van edellieden
Die daar om 't zeerste een prins der kerk begroet
Wiens gulle lach de staatlijkheid doet vlieden:
10. Ferrara viert den feestdag van haar Heer,
Al wat zij schoonst en schittrends heeft te bieden
Vereenigt in dien zuilengang zich weêr!
13. Wat schalke scherts, die uit deez' donkre bogen
Haar pijlen schiet, weërkaatsend heinde en veer, —
Wat zoete lach! — wat hemelscheppende oogen! —

XVIII. ARIOSTO EN TASSO.

Nadat Potgieter een ogenblik tot het heden is teruggekeerd, verschijnen hem onmiddellijk weer visioenen van het verleden betreffende de twee grote Italiaanse dichters Ariosto (1474-1533) en Tasso (1544-1595).

1. *uit het rijk der toonen* — uit muziek opstijgend. 1, 2. o Eenheidsdag, die met muziek, op verrukkelijke wijze, ons in luister baadt. 4. *zoo grootsch een schimmenstoet* — beschreven in de vorige zang. 5. *boogsgewijz'* — in een halve boog in de lucht, links van Dante's beeld. (Vgl. XVII, 46). 6. *wufter schaar* — zie vs. 7. *wufter* — minder ernstig. 8. *een prins der kerk* — Kardinaal Ippolito d'Este († 1520), aartsbisschop van Ferrara, aan wiens hof Ariosto lange tijd verbonden is geweest. 10. *Heer* — Alfonso d'Este, hertog van Ferrara, aan wiens hof Ariosto eveneens verbonden is geweest. 11. *zij* — Ferrara, vs. 10. 12. *weêr* — nu, in het visioen nl. 13. *deez' donkre bogen* — *dien zuilengang* (vs. 12) van het Ferrarese hof, waar de schone jonkvrouwen uit komen. 13, 14, 15. Uitroepen. 15. *hemelscheppende oogen* — vgl. Verklaring Poezij I blz. 155 (uitg. Zimmermann) strofe 3: „Uw oog stelt mij den hemel open”.

16. En toch, loeg hier geen hoogre zege ons aan,
 Zou d'ernst van 't uur deze ijdelheid gedoogen,
 Al blijft beschroomd in schemerschaâuw zij staan?
19. Omgeven door de bloem der hofjonkvrouwen,
 Die nederduikt schoon ceder noch plataan
 Heur tint ten scherm de twijgen meer ontvouwen;
22. Wier elpenhand speelt met een pluimenbos
 Waar 't hartsgeheim ze aan pleegden te vertrouwen
 Eer 't onvoorziens verraên werd door een blos, —
25. In ruimer kreits omringd van haar aanbidd'ren,
 Op wier gelaat ook in deez' staatsiedos
 De strijdzucht blaakt gevierd door 's hertogs ridd'ren,
28. Verrijst een man in vollen levensbloei:
 Wat mag de blaên, die hij ontrolt doen sidd'ren
 Of door deez' stilte een vlaag des winters woei?
31. Hij hoort hun beê, die hem zoo dikwerf streelde,
 Dat hij op nieuw voor oorlogsroem ontgloei',
 Dat hij nog eens hen bade in minneweelde!

16. Komma achter 16 is van mij. 16, 17. En toch, indien hier geen hogere zege ons toelachte, al blijft ze bescheiden in de schaduw, zouden wij dan in dit ernstige uur van de onthulling van Dante's beeld, deze ijdele schimmen van het hof van Ferrara met Ariosto in hun midden tot ons visioen toelaten? De *hoogre zege* is Ariosto's overwinning op zichzelf, zijn besluit, niet meer zijn gaven te verkwisten aan *speelziek dicht*, zie vs. 31-39. 19. Omgeven door de edelvrouwen (25), die weer omringd worden door de ridders (28) verrijst Ariosto. 20, 21. De edelvrouwen gaan zitten, hoewel hier in de open lucht (in het visioen) geen bomen zijn, om hun teint te beschermen. 21. *Heur tint* - Derde naamval. 22. *Wier* - zie vs. 19. *elpenhand* - ivoorblanke hand. *pluimenbos* - veren waaier. 25. *kreits* - kring. *omringd van* - omringd door. 27. *gevierd door* enz. - waaraan door des Hertogs ridd'ren toegegeven wordt. Vergelijk voor het gebruik van *vieren* ook zang XVII 133. 28. *een man* - Ariosto. 29. *de blaen* - de bladen, waarop zijn gedicht geschreven is. 31. De komma hierachter is van mij. *beê* - Zie vs. 32 en 33.

34. Hij wees die af! — wijl in dit hooge licht
 Hij langer niet den jammer zich verheelde
 Wat gaven hij verkwistte aan speelziek dicht!
37. Geen fierheid meer, die spreekt uit zijn gebaren,
 Hij buigt het hoofd straks moedig opgerigt,
 Der blikken glans verdoofd in 't somber staren:
40. Wel zwaaide hij verbeeldings tooverroec',
 Wel deed zijn wenk een wereld 't niet ontvaren,
 Maar blonk die ooit zijn tijd bezielend toe?
43. Al werd deez' schaar, als 't west den hof verguldde,
 Hoe vaak hij zong, het luist'ren nimmer moê,
 Den halven nacht hem wijdende in haar hulde; —
46. Al vonkelde ook geen dichterlijker vier
 Dan hem 't zoo ligt ontvlambre hart vervulde
 De schepping uit der stoutste heldenlier; —
49. Al wist slechts hij, op ruischende aadlaarspennen,
 In alle lucht met onnavolgbren zwier
 De verste prooi te grijpen onder 't rennen, —
52. Al klonk er uit zijn zangen een muzijk
 Die meesters zich zijn mind'ren doet bekennen,
 Die niemand heeft te groeten haars gelijk;

34. *die - hun beê*, vs. 31. *wijl* - omdat. *dit hooge licht* - van deze dag rondom Dante. 36. *speelziek dicht* - het heldendicht waarvan oorlogsroem en minneweelde (32 en 33) de hoofdmotieven zijn. 37. De komma hierachter is van mij. 39. *hs. verdooft* in plaats van *verdoofd*. 40-42. Wat in deze terzine kort gezegd is, wordt in de volgende zes uitgewerkt. 41. Wel deed zijn wenk een wereld ontvaren aan het niet. 43. *deez' schaar* - van jonkvrouwen en ridders van Ferrara. 46-48. Al gaf geen heldendichter hoe stoutmoedig ook, blijk van zulk dichterlijk vuur als Ariosto, enz. 49-51. Toespeling op de vele reizen (zelfs naar de maan), die in de Orlando Furioso (Razende Roland) gemaakt worden. 52-54. Al klonk er uit Ariosto's zangen een muziek zo schoon, dat grote dichters er door bekennen zijn mindere te zijn, zo schoon, dat geen

55. Wat won of hoofd of harte bij zijn togten
 Der dappre twaalve uit grooten Karels rijk,
 Der reuzen die in 't reuzig strijdperk vochten?
58. Ach! ijdele droom van onverwelkbren krans
 In 't schildren van 't bedreigd Parijs gevlochten,
 Hoe spoedig dierf dat blinkend loof zijn glans!
61. Geen zegezon hebbe ooit zoo grootsch geschenen
 Als 't starrenlicht waarin hij zwaard en lans
 Zich beuren liet uit 't bloed der Saracenen,
64. Verschrikt gevlugt; al vocht een moed hen voor
 Als d'oudheid naauw haar halven goôn dorst leenen;
 Wat, vraagt hij zich, wat bleef er van dien gloor?
67. Een weefsel van verrassen en verbazen,
 Waarop geen traan zou vloeijen zoo Medoor
 Het hart niet boeide aan die roemruchte dwazen!
70. Te schaars een blijk van innig zielsgevoel,
 Dat straks zich wreekt! Hoe laat Orlando's razen
 Trots al de pracht dier poëzij ons koel!

enkele andere muziek haar evenaart . . . 53, 54. *Die* - Onderwerp
 de *muzijk* van vs. 52.

56. *Der dappre twaalve* enz. - van de 12 dappere pairs (hoge vazallen)
 van Karel de Grote. 57. Bijvoegelijke bijzin bij: *twaalve*, vs. 56.
 De ridders van Karel de Grote waren sterk als reuzen. 58, 59. Volgens
 Potgieter was Ariosto's hoop op onsterfelijke dichterroem, uitgespro-
 ken in de beschrijving van het door de Saracenen belegerde Parijs,
 episode uit de *Orlando Furioso*, ijdel. 62. *hij* - Ariosto. Zwaarden en
 lansen liet hij de ridders van Karel de Grote dopen in het bloed der
 Saracenen; de overlevende Saracenen vluchtten na verwoede strijd
 (zie vs. 64). 66. *bleef* - is overgebleven. 67-69. Alleen de figuur
 van Medoor, jong, schoon, ondergeschikt Moors krijgsman, maakt
 dat wij door de wonderlijke geschiedenis van die *roemruchte dwazen*
 nog aangedaan kunnen worden. 70, 71. Er spreekt verder te
 weinig gevoel uit de *Orlando Furioso*, en dat wreekt zich later.
 70-72. Wat hier gezegd wordt is in de volgende twee terzinen uitgewerkt.

73. Wat jongling die des Mooren teedre trouwe, —
Den wreedsten dood braveerend voor haar doel, —
De gunst niet wenscht der oostersche jonkvrouwe?
76. Wat man die niet des Graven minnenijd,
Eer deez' zich zelf vergete in dolle rouwe,
De heupe wijst, wier staal van 't leed bevrijdt? —
79. Ach, zanger van Ruggier en Bradamante! —
Het dappre paar wedijvrende in den strijd
Wier hand het eerst de vaan der zege plantte —
82. Al hebt gij hen geen huwlijksheil gegond
Eer elke magt die tegen hen zich kantte,
Verwonnen bleek als trotsche Rodomont;
85. Al gaf een fee haar tooverstaf ten beste
Voor d'echtkoets die een eeuwigen bloei verkondt, —
Gedaald is toch de zon van 't vorstlijk Este!
88. Dat uwe smart dier kunst den spiegel biê
Wier blik zich slechts op haren tijdkring vestte,
Arme Ariosto! droef misbruikt genie!

*

73. *des Mooren* — van Medoor. 75. *jonkvrouwe* — Angelica. 76. Denk hiervoor: Maar. *des Graven* — Orlando's. 78. Niet wijst op het zwaard aan zijn heup, welks staal enz. Welke man maant de door minnenijd ontzinden niet aan, zich van het leed te bevrijden door te strijden. 79. *zanger* — Ariosto. *Ruggier en Bradamante* — Figuren uit de *Orlando Furioso*. 81. *plantte* — zou planten. 82. *gij* — Ariosto. *hen* — Er zou moeten staan: hun, derde naamval. *Ruggier en Bradamante*, bekeerd Saraceen en christelijke, strijdbare vrouw. Ariosto beschrijft hun lotgevallen tot aan hun huwelijk, dat de *Orlando Furioso* afsluit. 84. *Verwonnen* — Overwonnen. *Rodomont* — Aanvoerder der Saracenen. *als* — evenals. 86, 87. Ariosto zegt, dat Ruggier en Bradamante de stichters van de familie d'Este zijn en voorspelt dit huis een eeuwig durende voorspoed.

91. Aandoenlijkst beeld des dichterlijken lijdens!
 Verzachtte in 't eind zich tot melancholie
 In uw gemoed de bitterheid eens strijdens
94. Met wat zoo driest de wereld wijsheid heet;
 Die luttel van de zaligheid des wijdens
 Aan hooger doel dan haar geneugten weet?
97. Gij, tot in 't uur van 't sterven toe beproefde!
 Of 't laatste blad der Ilias van leed
 Ten afscheidsklagt dat snerpPEND wee behoefde;
100. o Tasso! dien bij 't luistren naar den boo'
 Wat lauwerkrans op 't Kapitool u toefde
 De doodsklok luidde in San Onofrio!
103. Is 't langer geen geheimnis u gebleven
 Waarom des hofs bewondering maar noo'
 De wieken beurde om met u op te zweven?
106. Onthulde zich die schare u, log en traag?
 Grootmoedig hebt gij 't foltren haar vergeven:
 De schoonheidsdienst eischt martelaars omlaag!

Maar die voorspelling is niet uitgekomen. 88, 89. *dier kunst* - Derde naamval. Moge de kunst, die slechts op haar eigen tijd gericht is, zich spiegelen, een waarschuwend voorbeeld nemen, aan uw smart.

91. Nu ziet Potgieter de schim van Tasso verschijnen. Ook hij heeft lange tijd aan het hof van Ferrara vertoefd. De laatste jaren van zijn leven heeft hij rusteloos gezworven, gefolterd door visioenen en waandenkbeelden. Hij stierf in het klooster San Onofrio te Rome. 95. *Die - de wereld*, vs. 94. *des wijdens* - van het zich wijden. 96. *haar - de wereld*, vs. 94. 97. Tasso stierf juist op het ogenblik, toen men hem op het Capitool wilde lauweren. 98. *Of* - Alsof. *Ilias van leed* - Aaneenschakeling van droefenissen als Homerus' verhaal van het beleg van Troje. 99. *dat snerpPEND wee* - zie 100-102. 100. *dien* - Derde naamval. Voor wie. 106. *log en traag* - bijstelling bij: *schare*. Denk hierachter: Nu, na uw dood.

109. Te boven zijn uw hoofd en hart het schrikken
 Voor dag aan dag nieuw uitgevonden plaag;
 Weemoedig spreekt verteedring uit uw blikken;
112. Toorn, afgunst, haat, al 't aardse ging voorbij.
 Onsterflijk blijft het hemelsche ons verkwikken,
 Eeuw uit, eeuw in, bezielt uw poëzy!
115. Gij kweeldet haar slechts voor kunstkeurige ooren,
 Ge zocht vergeefs die bij uw regtrenrij,
 Gij vondt ze alleen bij teedre Leonoren;
118. Maar toen ge uw dicht hadt met uw dood geboet
 Zag 't overal de zege zich beschoren,
 Weërgalmden van uw zangen veld en vloed!
121. Hoe lieflijk mogt uw lof des eenvouds klinken,
 Als 't landvolk school voor middagzonnegloed
 Waar 't weeldrig ooft door glanzig groen zag blinken:
124. „Ik ruil mijn lot voor dat eens konings niet!
 „Wat lescht den dorst als uit de bron te drinken
 „Die, koel en klaar, van gindsche bergen schiet?
127. „Mijn honger stilt de warmoes dien ik teelde,
 „En lam bij lam, als mij de kudde biedt,
 „'k Haalde onrust in, wanneer ik wenschte om weelde!

114. Vergelijk deze regel met vss. 42 en 60; duidelijk blijkt hieruit Potgieter's oordeel over de beide dichters. 116. *regtrenrij* - letterkundige beoordelaars. 117. *Leonoren* - De zuster en de nicht van Alfonso II d'Este. 119. 't - uw dicht, vs. 118. 121-156. In drie groepen van vier terzinen geeft Potgieter gedeelten weer uit Tasso's beroemde gedicht: Gerusalemme Liberata (Jeruzalem Verlost), de kruistocht naar en verovering van Jeruzalem onder leiding van Godfried van Bouillon. Zie ook XIII 167. Elke groep begint met *Hoe*, vs. 121, 133, 145. 123. *Waar* - Daar waar. 't - 't landvolk, vs. 122. 127. *warmoes* - groente.

130. „Waar 't knaapje zag naar 't vischjen in den stroom,
 „Waar mij als kind in 't woud de wildzang streelde,
 „Daar weet mijn slaap nog van geen bangen droom!” —
133. Hoe statig rees, als 't oor der visscherlieden
 Het: „Ave!” ving van verren oeverzoom
 Om fluks hun groet der Moedermaagd te bieden,
136. In beurtgezang uw kruisvaartbede op 't meer:
 „Geen krijgsmuzijk, die 't hart van drift deed zieden,
 „Eene offerand der vroomheid aan den Heer!”
139. Op 't spiegland vlak in zoeten slaap gezonken,
 Ontwaakte 't koeltje en droeg haar heinde en veer
 Tot bosch en beemd van 't zielsgenucht weêrklonken,
142. Tot de onschuld, waar ze op 't harde leger lag,
 „Voor Christi trouw den boezem voelde ontvonken;
 „Of smeekend naar Marijes beeldtnis zag!” —

130. 't *knaapje* — ik als knaapje. 131. *de wildzang* — het gezang der in het wild levende vogels. 132. *nog* — nu nog, nu ik volwassen ben. 133. *rees* — het onderwerp hiervan is: uw *kruisvaartbede*, vs. 136. *ving* — opving. 134. „Ave!” — Ave Maria, wees gegroet Maria, begin van het gebed, dat 's morgens, 's middags en 's avonds wordt gebeden. 135. *der Moedermaagd* — derde naamval. 136. *kruisvaartbede* — In Gerusalemme Liberata XI 7, 8, 9 roept het leger der kruisvaarders, vóór de bestorming van Jeruzalem, Gods hulp in. Zie ook Potgieter's Toelichting blz. 431 vgg. 133-136. Hoe statig steeg Tasso's kruisvaartbede uit de mond der vissers omhoog, wanneer zij 's avonds, in antwoord op het Angelusklokje op het land, een Ave Maria hadden gebeden. 137, 138. Deze regels zijn niet de inhoud van de kruisvaartbede, maar een karakteristiek ervan, ook door Tasso gegeven. 139. Bijstelling bij *koeltje*, vs. 140. 140. *Ontwaakte 't koeltje* — 's Avonds steekt de zee wind op. *haar* — de kruisvaartbede, vs. 136. 142. *de onschuld* — de kinderen. 144. *Marijes* — Maria's. 145. *Clorinde* — Strijdbare heidense vrouw, die door de christelijke ridder, die zij heimelijk beminde, dodelijk wordt gewond. Op haar verzoek doopt hij haar en ze sterft dankbaar als christin. 145-149, 153, 154. Hoe innig trof Clorinde's droeve dood daar haar hartbrekende klachten 's nachts in beurtzang gezongen werden door op het strand van Venetië

145. Hoe innig trof Clorinde's droef verscheiden
Sints tolken voor 't hartbrekende geklag
Ze in vrouwen vond, die 's nachts de gondels beidden
148. Op Lido's strand; — al stiller werd de zee
Daar uit het diepst van haar gemoed zij schreiden:
„Vriend! gij verwont! — wat mij uw zwaard misdeê
151. „Vergeve ik u, om grooter gunst te vragen:
„Och, doop mij! — gun mijne arme ziele vreê!”
Tot golf bij golf vertroosting aan kwam dragen,
154. In 't antwoord haar gezongen uit de boot:
„Eens hemels, dien haar blikken open zagen,
„Eens adems, die, in dank, haar borst ontvlood!” —
157. Vergeeft gij ons deez' heugnis van uw zangen?
Te zwak een hulde om zelfs het vlugtigst rood
Van 't zoet weleer te roepen op uw wangen,
160. o Dichter! in wiens helder oogenaar
We toch een licht het mijmren zien vervangen,
Of 't andermaal dit zwerk ten spiegel waar!
163. Gij heft die, — grootsch in eenzaamheid gezeten,
Zoo verre van der hovelingen schaar,
Als bleef hun dunk en dwaasheid onvergeten, —

op de gondels wachtende vissersvrouwen en de vissers, die in de gondels waren uitgevaren. 147. *Ze* — Clorinde 145. *beidden* — wachtten. 148. *Lido's strand* — Op het strand van Venetië. 149. *Daar* — Toen, terwijl. 150–152. Wat de vrouwen en 155, 156 wat de vissers zingen zijn vertalingen van Gerusalemme Liberata XII 66, 67 en 68. 150. *verwont* — verleden tijd van: verwinnen. 155, 156. *Eens hemels* en *Eens adems* — Deze 2e naamvallen hangen af van: 't antwoord, vs. 154. *haar* — Clorinde's. 157. *gij* . . . 160. *o Dichter!* — *gij* . . . Tasso. 158. *rood* — bloes. 158, 159. Een te zwakke hulde dan dat hij zoals vroeger bloosde van vreugde. 160, 161. Het is toch, naar zijn ogen te oordelen of zijn zwaarmoedig gepeins wegtrekt. 162. Alsof gij weer leefde. 't — het *oogenaar*, vs. 160. 163. *die* — die *spiegel* voor

166. Naar 't schouwspel op dat rees ter regterzij'
 En door zijn ernst de muze waard mag heeten,
 Wier vlugt zich beurde alle aardsche grens voorbij!
169. Wat ijverzucht, die 't u heeft nagegeven
 Dat gij alleen voor eigen poëzy
 Het luistrend oor met aandacht hieldt geheven:
172. Nooit smaakte dus onedel een gemoed
 Den wellust van bewondering te beven
 Gelijk ge thans bij 's meesters schepping doet!

de hemel (162) – ogen. 165. *dunk* – mening over zijn werk. In dit geval: geen hoge *dunk*. 166. Tasso is aan de linkerkant verschenen (Zie zang XVII vs. 46). Hier wordt een verheven schouwspel rechts aangekondigd, het begint Zang XIX vs. 55. 167. En dat door zijn verhevenheid de muze van Dante waardig mag worden genoemd.

169–174. Wat een dwaze jaloezie, die U heeft verweten, dat gij alleen voor Uw eigen poëzie aandacht had! Een zo kleingeestig man kende nooit het genot op die manier van bewondering te beven als gij thans voor Dante doet.

XIX

1. Diêr Holland! dat ik liefhebbe om de glorie,
Uws harten beê, terwijl op veld en vloed
De vrijheidszucht den weg wees ter victorie:
4. Gij, met den roem der waap'nen onvoldaan,
Gelauwerd uit de halle der historie,
Het steile pad der kunsten opgegaan; —
7. Diêr Holland! dat een lente neêr zaagt zijgen
Wier bloesempracht geen plaatse liet voor blaên,
Daar geur en gloed ontvloeide aan alle twijgen:
10. Gij even frisch, hetzij uw doek of dicht
Op nieuwe wijz' de hymne leerde stijgen,
licht 20 Op eigen trant de groepen riep aan 't licht; —
13. Diêr Holland dat, trots overwolkte transen,
't Oorspronkelijk schoon een tempel hebt gesticht
Dien 's vreemdlings oog benijdend nog ziet glansen,
16. -- Gij acht het geen vergrijp aan uw genie
Zoo 'k heden, bij der dankbre wereld kransen,
Den uwen ook deez' groote schimme biê!

XIX. TYPEN VAN LIEFDE.

Vergelijk vs. 1-45 met vs. 1-45 van zang I. In beide passages spreekt Potgieter over de Hollandse kunst; in I vraagt hij Florence vergeving voor dit zich afwenden van haar, vs. 47-50, in XIX vraagt hij Holland vergeving voor zijn bewondering voor Florence, vs. 1-18.

1-18. Groep van 3×2 terzinen, één volzin, waarvan vs. 16 de hoofdzin is. 1-3. *glorie* was Holland's hartewens toen vrijheidszucht de weg ter overwinning wees (in de 17e eeuw nl.). 9. *Daar* - Terwijl. 11. Heeft betrekking op *doek*, vs. 10, 12 op *dicht*, vs. 10, beide worden later elk in 2 terzinen uitvoeriger beschreven, vs. 19-24 en vs. 25-30. 11, 12. De Hollandse kunst had eigen, oorspronkelijke vormen. 13. *overwolkte transen* - figuurlijk: oorlog. 14. Figuurlijk: Zeer veel oorspronkelijke schoonheid hebt voortgebracht. 15. *nog* - nog heden. 18. *deez' groote schimme* - aan Dante's schim. *biê* - verkorting van *biede*.

19. 't Paneel dat gij voor 's kenners blik dorst beuren
Trok zelden aan door vlugt van fantasie;
Het streefde naar verrukken noch verscheuren;
22. 't Gaf 't lief te huis of schalk of statig weêr;
Slechts weêrgaloos door 't wonder spel van kleuren,
Bespied, gesmaakt in glinstrend vochte sfeer!
25. De poëzy, waaraan gij 't hart mogt laven:
Een Sions harp, maar dankbrer dan weleer,
Een Dietsche luit, vol zin voor 's levens gaven,
28. Verraste door een woordenweeldrigheid,
Of ook die kunst den overvloed moest staven
Uit Oost en West om 't zeerst u toebereid!
31. Wat gij behieldt van d'eigenaardigheden,
Wat nog in 't rijk van 't schoone u onderscheidt,
Die weegschaal hou' de wedstrijd van het heden,
34. Doch dat ge nooit van ons de zwakheid vroegt
Maar oog en oor te zijn voor Uw verleden,
Ziedaar een lof die hier mijn lippen voegt!
37. Wie ware ik, zoo 'k niet blijde er van gewaagde
Dat gij den blik naar alle zijden sloegt,
Tot iedere eeuw in eigen licht herdaagde?

19-36. Groep van 3×2 terzinen, over de Hollandse kunst. 22. Men schilderde vrolijke, of statige binnenhuistafrelen. 24. *gesmaakt* - genoten. 26. *Sions harp* - Stichtelijke poëzie. Toespeling op harpzang - psalm. *dankbrer dan weleer* - De Nederlandse stichtelijke poëzie ademt vooral dankbaarheid, de Oudtestamentische psalmen vooral vreze des Heren. 27. *Dietsche luit* - Lyriek. 26, 27. Bijstellingen bij *poëzy*, vs. 25, het onderwerp van: *Verraste*, vs. 28. 29. *Of* - Alsof. 31, 32. Wat gij aan oorspronkelijkheid overhieldt wat u heden in het rijk der kunst van andere landen onderscheidt. 33. *Die weêgschaal hou'* - Dat beslisse. *de wedstrijd* - der verschillende landen. 35. *Maar* - Slechts, alleen maar. Nadruk op: *Uw* - Hollands.

40. Een studie waar 'k de weelde door geniet
Des beitels die voor Paus en Keizer slaagde,
Der frissche jeugd van 't overoude lied!
43. Geen verwen die voor d'aêm des tijds verdwijnen,
Geen luister toch, die 't gloren moê verschiet,
Waardeert dit feest in wie ons regts verschijnen;
46. De geest die grootsch uit deez' gestalten straalt
Hij vroeg den prijs voor louter strenge lijnen
En schitt'rend heeft het sobre dien behaald:
49. Een galerij van mannen en van vrouwen
Wier dos 't zoo zeer aan weidsche sieraên faalt,
Als werd de schare in marmer uitgehouwen, —
52. Der eenvoud zege in iedre bede en klagt,
Waar diepten des gemoeds zich door ontvouwen
Die woordenpraal geen peillood waardig acht!

*

55. „Wat zoet genot van zuchten, wenschen, droomen,
„Heeft, lacy! deez' ten droeven val gebragt!”
De weërgalm is 't uit aller hart vernomen,

38-42. Holland bestudeerde de kunst van alle landen en alle tijden, de smaak van de Hollanders werd daardoor gevormd.

41. *Des beitels* enz. — van het beeldhouwwerk der grote meesters.

42. *'t overoude lied* — Niet alleen als een toespeling op Dante, maar algemeen op te vatten. 43. *Geen verwen*, 44. *Geen luister* — Lijdend voorwerp. 44. De komma achter deze regel is van mij. 45. Tweede aankondiging van de schimmen aan de andere kant van Dante's beeld.

46-54. Dante beeldde zijn gestalten uiterst sober uit; de portretten in de *Divina Commedia* zijn als in marmer gehouwen, zo weinig opgesmukt; elke bede en elke klacht, die de schimmen uiten, is eenvoudig, waardoor grote gemoedsdiepten worden geopenbaard, diepten waarvoor woordenpraal geen peillood over heeft, die geen onderwerp zijn voor mooie holle woorden. 54. *Die* — Lijdend voorwerp, slaat op:

58. Verteederd daar we op 't innigst deernis voên
Met wie, nog eens, uit 's afgronds dwarel komen,
„Als duiven die naar 't zachte nest zich spoên!”
61. Geen stemme tracht van schuld hen vrij te spreken,
Voor hun vergrijp was zelfs hun eind' geen zoen;
En echter, ziet! hoe onze tranen leken!
64. Francesca's klagt ontroert des stugsten zin!
Wiens onschuld is beproefd en niet bezweken?
Wie werd, wie wordt geen speelbal van de min?
67. „Hoe voerde u, uit de vaag der zoete zuchten,
„De liefde 't perk van 't bang bewustzijn in?
„Hoe week voor u het floers van haar genuchten?”
70. o Hartstogt! die ons met een weelde vleit
Voor wie noch vloek, noch graf, noch hel wij duchten
Mits geen der drie ons van de liefste scheidt;
73. Wie gaf als Dante uwe almagt weêr in woorden,
Waaruit zoo dof, zoo diep een jammer schreit
Dat eeuw bij eeuw die slechts al huivrend hoorden:
76. Gij, eêlste bloem! die in het stof ontluikt,
Wier verwen zelfs de onsterflijken bekoorden
Eer 't hoofd ge boogt, door giftige aêm gefnuikt;

diepten des gemoeds, vs. 53. 55-174. Verschijnen ons rechts typen van liefde. Vele dezer vrouwen zijn door Dante in de *Divina Commedia* beschreven. Zie Potgieter's Toelichting blz. 436, waar de aangehaalde plaatsen zijn aangegeven. Allereerst komt Francesca da Rimini, die om haar liefde voor haar zwager Paolo, samen met hem in de hel gestraft wordt. Door een onafgebroken wervelwind worden hun schimmen in de afgrond voortgejaagd.

59. *wie* - Francesca en Paolo. 60. Vertaling van Inferno V 82, 83.

62. *hun eind'* - Zij werden door Francesca's echtgenoot doorstoken.

zoen - boete. 65-69. Tot de lezer. Nadruk op *u* in vs. 67 en 69.

67-69. Vertaling van Inferno V 118-120. 67. *vaag*-tijd. 76. *Gij*,

eêlste bloem! - Aardse liefde. De hoofdzin van de hier begonnen

volzin is vs. 79. 77. *onsterflijken* - de engelen. 78. Herinnering

- 79. Sla vrij met schrik voor 't misbruik aller gaven, —
 Welks offrental in gindsche schaduw duikt,
 Een weemlend heir, der laagste driften slaven, —
82. Toch wekt gij hoop, gij, nog in 't slijk zoo schoon,
 Dat ge ook omlaag uw oorsprong zult zien staven,
 Eens onbevlekt den Gever blijkt geboôn! —
85. Hoe spannen vast, uit hooger groep, de vrouwen
 In 't scheemren van den louteringsberg de kroon!
 Door ijverzucht de lieflijke landouwen
88. Der vaderstad voor 't pestziek oord ontruikt,
 Zoo vroeg haar graf, doet ons deez' Pia rouwen
 Om wee nooit meer welsprekend uitgedrukt!
91. Er zijn die trots 't bewolkte van haar trekken
 Als 't minlijk hoofd zij na die aanklagt bukt,
 Op 't bleek gelaat een zweem van blos ontdekken
94. Of de ontrouw van een wensch zij zich verwijt
 Dien 't foltren van haar huwlijksjuk mogt wekken, —
 Een heilige ons door dien gewetensstrijd!

aan Vondel's Adam in Ballingschap II, Gabriël tot Adam en Eva als bruidegom en bruid en Lucifer I. Zie ook Milton: Paradise Lost, eind van boek VIII, gesprek Adam met Raphaël over de liefde.

80, 81. Dante sprak in dit deel van de hel alleen Francesca. De vele andere schimmen bleven in het duister. 82-84. Toch doet gij hopen, gij die in de hel nog zo schoon zijt, dat ge eens op aarde uw (goddelijke) oorsprong bevestigd zult zien, en rein aan God zult worden opgedragen. 85-96. Groep van vier terzinen. 85. *hooger groep* — Zij die in Dante's gedicht een hogere plaats hebben, in dit geval op de Louteringsberg, waar de zon weer doordringt. *vast* — reeds. 87-96. Naar Purgatorio V, 130-136. 87. *ijverzucht* — jaloezie. 88. *vaderstad* — Sienna. *'t pestziek oord* — de Maremmen bij Sienna, ongezonde moerasstreek. 89. *Zoo vroeg haar graf* — Bijstelling bij 't . . . oord, vs. 88. 90. Nadruk op: *meer*, hoort bij *welsprekend*. 91. *Er zijn die trots 't bewolkte van haar trekken* — Er zijn er die ondanks haar diep bedroefd gelaat. 93-95. *blos* enz. — Een bewijs

97. Daar rijzen zij die in de lent' van 't leven
Op 't bruiloftsfeest bewonderd en benijd
Niet maar heur hand, ook 't harte mogten geven,
100. En 't heil, daar 't oud Florence roem op droeg,
In huis en hof heur schreden deên omzweven,
Van weelde wars, gelukkig met genoeg!
103. Wat offers die zij niet gewillig bragten,
Hoe vele en vake een minlijk kroost er vroeg
Als wiessen met die kleenen ook heur krachten!
106. Of waant ge dat de moederlijke trouw
Geen zwaarder taak dan doorgewaakte nachten,
Geen zorg dan die des welzijns vergen zou?
109. Zie Bella, die al vroeg de driften temde
Des wilden knaaps, daar zij bij elk berouw
Hare eischen van zijn harte hooger stemde,
112. Tot dat ze, als 't jongske aan hare voeten lag
En ze eensklaps hem zoo blijde in d'armen klemde
Den zanger in 't gevoelig kind voorzag!
115. Zie Cilia, voor wie geen perk van rozen,
Hoe weeldrig 't knopje uit mos zich beuren mag,
Een weêrga bood van harer dochter blozen,

van schaamte over een wens, voortkomend uit ontrouw, waartoe haar ongelukkig huwelijk zeker aanleiding had kunnen geven. 96. Door die gewetensstrijd is zij voor ons (mij, Potgieter) een heilige. 97-126. Schimmen van vrouwen uit het oude eenvoudige Florence. Zie Zang II 37-54. 99. Niet slechts hun hand, maar ook enz. 100. 't heil - Lijdend voorwerp. 101. De komma hierachter is van mij. 103. De komma hierachter is van mij. 104. *minlijk* - lief. 109-126. In driemaal twee terzinen Dante's moeder, Beatrice's moeder en Dante's vrouw beschreven. Elk tweetal begint met: *Zie*. 109. *Bella* - Dante's moeder. Zie de aantekening bij V, 38. 111. *eischen van* - meer gebruikelijk is: eisen aan. 118. 't gemoed -

118. Zich wijdende aan de ontwikkeling van 't gemoed
Dat de engelschaar een wijle in 't stof doet pozen,
Dat na zij oogt, in bittren tranenvloed!
121. Zie Gemma, die, eer de uchtend blinkt verrezen,
De wond verheelt waardoor haar harte bloedt,
Den langen dag slechts levend voor haar weezen;
124. Haar weezen? maar, als eindlijk de avond daalt
En zij door 't kroost haar liefde hoort geprezen,
Heeft zelfs een zucht verraden wat haar faalt? —
127. O Zust'ren! die wij blinkende aan zien lichten,
Waar 't paradijs van tal van zielen straalt,
Wie zou den blik op u niet beurtlings rigten?
130. Zoo tusschen u van eerpalm spraak mogt zijn,
Wie niet zijn moed ten oordeel voelen zwichten,
Om strijd verrukt door dubb'len glorieschijn?
133. Geen reiner zucht dan u, Piccarda! blaakte,
Wie aller hulde ontving op 't weidsch festijn,
Eer 't jeugdig hart der wereld vreugd verzaakte,

van Beatrice. 119. Toen Beatrice gestorven was, daalde een schaar engelen naar de aarde af om haar ziel naar de hemel te geleiden. Vergelijk VI 5 vgg.

121. De komma achter deze regel is van mij. *Gemma* — Zie XIV 67.
122. *De wond* — Het verdriet om Dante's afwezigheid. 124. *Haar weezen?* — Neen, wezen waren Dante's kinderen niet, dank zij de zorgen hunner moeder. 126. Heeft zij zelfs maar met een zucht laten blijken hoezeer zij Dante mist? 127-150. Zijn gewijd aan Piccarda, en 151-174 aan haar schoonzuster Nella, dus twee groepen van acht. Zie Potgieter's Toelichting blz. 436. Let op de allitererende beginwoorden van deze terzinen, vs. 127 *Zust'ren*; vs. 130 *Zoo*; vs. 133 en 136 *Geen*; vs. 139 *Eens*; vs. 142 *Een*; vs. 145 *Gij* en vs. 148 *Gods*. vs. 127 *O*, is een uitroep. De regel begint pas werkelijk bij *Zust'ren*. 131. *Wie* — Herhaal hierna *zou*, vs. 129. De komma achter deze regel is van mij. 134. *Wie* — vierde naamval. *aller hulde* — onderwerp. 136. *Ontvolamde* — ont-

136. Geen hooger liefde ontvlamde ooit vroom gemoed
 Dan 't uwe, dat alleen naar Gode haakte
 Toen 't kleed gij droegt van Clara's zustrenstoet:
139. Eens broeders hand, — gij spaart hem uw verwijten
 Als hoordet gij nog d'inspraak van het bloed, —
 Mogt van uw hoofd den heiligen sluier rijten;
142. Een woestaard, u door opgedrongen ring
 Tot ga bestemd, die dagen reeks doen slijten
 Van wie „de Heer slechts weet hoe 't u verging!”
145. Gij zaagt deez' plaatse in 't paradijs u geven,
 Gij vraagt noch hoopt er eene in hooger kring,
 Gods wille uw wensch, Gods wil uw vreê gebleven,
148. „Gods wil de zee waar elke ziel naar hijgt,
 „Waar alles wat Hij adem heeft gegeven
 „Zich in verzaemt en lout'rer aan ontstijgt!”
151. Toch voelen wij ons teedrer aangetrokken,
 Ons meer met u verwant, die zedig zwijgt,
 Gij, Nella! wie een vlaag van witte vlokken

vlamde aan, vlamde op uit. *vroom gemoed* een 137. 't uwe — beide derde naamval. 136, 137. Nooit steeg uit een vroom gemoed hoger liefde op dan uit het uwe. 138 *Clara's zustrenstoet* — de Clarissen, orde gesticht (1212) door de H. Clara van Assisi, de eerste vrouwelijke volgeling van St. Franciscus.

139. De hoofdzin van de hier begonnen volzin is vs. 145. 142. u — Derde naamval. 143. Versta: mocht *die dagen reeks doen slijten* enz. 144. Vertaling van Paradiso III 108. *Van wie* — waarvan. 145. *deez' plaatse* — in de laagste hemelsfeer. 145–150. Weergave van Piccarda's woorden Paradiso III 79–87. De laatste regel is niet letterlijk vertaald. 146. God heeft de zielen hun plaats gegeven, en willen wat God wil is hun hoogste zaligheid, daarom verlangen zij niet naar een hogere plaats. 150. *verzaemt* — verzamelt. 151. Nieuwe groep van terzinen. 151–168. Eén volzin. 151. Hoofdzin. 152. *zedig* — bescheiden. 153. Ze werd spoedig grijs van verdriet

154. Op 't gouden haar niet smartlijk heeft verrast,
Toen naauwlijks nog de weelde van die lokken
In schaâuw der wijl' was schreijend zaamgetast;
157. Ontroostbre! die den zwaren sleep van rouwe
Niet enkel droegt zoo lang het weêuwen past,
Die nimmer weêr u doste als schoone vrouwe,
160. Die eens uw harte en toen voor eeuwig gaaft,
Het ideaal der echte huwelijkstrouwe,
Door woord en daad tot in den dood gestaafd;
163. Wier zoete naam zoo min wij zouden weten
Als zij die gij gespijsd hebt en gelaafd,
Wier heugnis vast de wereld had vergeten
166. Waart ge uit het diepst zijns jammers door uw gâ
De slaakster van zijn boeijen niet geheeten,
Verzuchtende om zijn ziele vroeg en spa!
169. De liefde een band die deze zamenstrengel',
Die zelfs den schok van 't scheidingsuur weêrsta',
Die hier ons zaal'ge en ginder ons verengel'!
172. Verheft zich, langs dien luchten wolkenboog, —
Een reine roos op ongebogen stengel, —
Beatrix niet verrukkend voor ons oog?

om het verlies van haar man.

156. *wijl'* - (weduw)sluier. Herinnering aan Purg. XXIII vs. 85-96.
164. Zij deed goed in stilte. 165. *Wier heugnis* - De herinnering
aan wie (Nella). 166-168. Indien ge in het diepst van zijn jammer
door uw echtgenoot, die door uw voortdurende gebeden uit het dal
waar men moet wachten (zie X 139 aant.) werd verlost en in de Pur-
gatorio gesterkt, niet de slaakster van zijn boeijen genoemd waart.
169. *deze* - al deze schimmen. 170. *weêrsta'* - weerstaan moge.
171. Die ons op aarde gelukkig en in de hemel tot engelen maakt.
173. Bijstelling bij Beatrix, vs. 174. 174. Beatrice, zij sluit als
waardigste de rij der typen van liefde.

1. Wie durft zich vreemd aan allen wensch verklaren
Verheerlijkt eens afzwevend van omhoog,
Den dampkring om den aardbol in te staren?
4. Gewis van heil als hier geen grijsheid kent
Het land, de streek, de lieve plek te ontwaren
Waar ons gemoed ontlook voor de eerste lent?
7. Een droom gelijk zij 't vensterke verzwonden,
Dat naar zijn boog van verre ons zag gewend,
Waaruit een lachje ons 't welkom plag te konden;
10. • Geen klimop dat zijn loten langs den muur
• Om iedre gleuve ooit hechter heeft gewonden
Dan de' indruk wij bewaren der natuur!
13. Al schelden wij den tijd een schendig roover,
Met de' avond keert het lieflijk schemeruur,
Te snel verleên in 't fluistren onder 't loover;

XX. DANTE'S ZEGEN.

Deze zang bestaat uit 25 terzinen (op één regel na), terwijl de eerste zang uit 25 terzinen + één regel bestaat. Men kan hier een verdeling zien van vier groepen van zes terzinen.

1-18. Eerste groep van zes. Terugblik naar de jeugd. 1-3. Wie zou niet graag als hij eenmaal gelukkig in de hemel is, nog eens, afzwevend van omhoog, door de dampkring heen een blik werpen op de aarde en het leven? 4. Zeker van een geluk, zoals op aarde in de ouderdom niet gekend wordt. 6. *eerste lent* - eerste liefde. Zie vs. 7-18, een herinnering daaraan. 7-12. Eén volzin, 10 en 11 vormen de hoofdzin. Hetzelfde beeld vindt men uitgewerkt in Potgieter's gedicht *Veldbloemen*. Poezy II blz. 155-169. 7. *'t vensterke* - van de geliefde. 12. Zeer diep zijn de natuurindrukken in ons hart gegrift. 15. Dat fluisterend onder het lover doorgebracht, te snel voorbij is.

16. De maan stort weer haar zilvren horen uit,
De stilte draagt den wildzang 't stroomvlak over,
Hoe zalig maakt ons 't blosjen van de bruid! . . . —
19. Beklaagbaar wie in zulke erinneringen
Iets dartels, dat de zinnen streelt misduidt
En dies haar weert uit bovenaardsche kringen!
22. Vermoedt zijn ernst wat prikkel in 't gevoel,
Wat wiekenpaar wij in de liefde ontvingen,
Wat offrental zij veil heeft voor haar doel?
25. Aan 't goede, aan 't schoone, aan 't heilge zich te wijden
Der baatzucht vreemd die wedloopt in 't gewoel
Van hoog en laag, — het levenslange strijden
28. Getroost, voor de idealen elke smart,
Den wreedsten hoon, verguizing zelfs te lijden,
Vermag alleen 't ontvankelijk, teeder hart!
31. Zoo 't nimmermeer bezwijmde in minneweelde,
Zoo nooit, waar grootsch 't gemeene werd getart
Een schicht van trots door gramschapswolken speelde,

14-18. Misschien herinnering aan Staring's Herdenking:

Wij schulden onder druipend loover,
Gedoken aan den plas;
De zwaluw glipte 't weivlak over,
En speelde om 't zilvren gras;
Een koeltje blies, met geur belaân,
Het leven door de wilgeblaân.

19-36. Tweede groep van zes. Beschouwing over de liefde, die in de eerste groep is beschreven. 22. *zijn ernst* - de ernstige, die in zulke herinneringen enz. 26. *Der baatzucht* - Derde naamval. 25-29. Voorwerpszin bij 30. 28. *Getroost* - Berustend in, nl. in *het levenslange strijden* van vs. 27. 31. *Zoo* - Indien. Voorwaardelijke bijzin, evenals 32 en 34 bij de hoofdzin 36. 't - het hart, vs. 30. *nimmermeer* - nooit. 32. *trots* - hoogmoed.

34. Zoo nergens aan de vlamme die het blaakt
De smetstof der omgeving meê zich deelde,
Verworven bleek alreede waar 't naar haakt! —
37. Wie stijgt zoo hoog ook in zijn stoutste droomen
Dat hij ons schetst wat heil de ziele smaakt,
Als niet maar schraal het zaad blijkt opgekomen,
40. Dat met haar zucht in steenige' akker gleê,
Als heinde en veer het ruischen wordt vernomen
Der van haar lof vervulde halmenzee!
43. Hoe dankbaarheid meer licht haar doet omvloeijen,
Als zij de vaan der vrijheid uit de steê
't Verbrijzlen ziet verkonden van 's lands boeijen,

36. Dan zou het hart reeds verworven hebben waar het naar verlangt, nl. 't goede, 't schoone, 't heilige, zie vs. 25 vgg. 37. Nieuwe groep van zes. Hier komt Potgieter terug op het denkbeeld, in de eerste terzine uitgesproken en in de volgende algemeen uitgewerkt: een terugblik op de aarde. Nu wordt deze gedachte voor Dante uitgewerkt. 38. Denk hierachter: als hij terugkijkt naar de aarde en vs. 39 enz. *de ziele* - terugblikkende. 39-42. Als het blijkt, dat het zaad, dat op stenige grond werd gezaaid, niet schraal, maar zeer rijkelijk is opgekomen en dat de halmenzee ruisend de lof van de zaaier verkondigt. Mogelijk zijn deze verzen geïnspireerd op Garibaldi's woorden, in een toespraak van 1862: „Indien Italië vrij wordt en gelukkig onder één opperhoofd, wij hebben het te danken aan den grooten Alighieri, wiens denkbeelden het zaad zijn, dat vóór vijf eeuwen in de harten van het volk gestrooid, nu eindelijk gekiemd en wortels gekregen heeft en vruchten draagt." Aangehaald door Hacke van Mijnden in de voorrede voor zijn Dantevertaling. 40. *steenige* - Voor het rythme is de vierde naamvals *n* weggelaten. 42. *haar lof* - de lof voor de *ziele*, vs. 38. 43. Hangt nog af van: Dat hij ons schetst, vs. 38. 43-45. Hoe zij van dankbaarheid straalt, als zij de in haar stad wapperende vrijheidsvlag ziet verkondigen, dat de boeien van het land verbroken worden. *meer licht* - Voorstelling ontleend aan Dante's Paradiso, waar de schimmen meer licht uitstralen naarmate zij gelukkiger zijn. Zie b.v. V 107, IX 70. *haar* - de ziele, vs. 38. 44. *zij* - de ziele. *de steê* - Florence. 45. *'s lands* - Italië.

81
I am as well as health you are and
I feel

Next and can say I send you I am all
the good of you and I am all
urgent
deprecate. I

On the 14th of my arrival I left the frame
I am as well as health you are and I
deprecate.

On the 14th of my arrival I left the frame
I am as well as health you are and I
deprecate.

On the 14th of my arrival I left the frame
I am as well as health you are and I
deprecate.

By the way, I have already had by me
the letter you allude to, and I have
been able to see all the other
letters.

With respect to the letter of the
Queen to me,

~~it is a very long and
interesting letter.~~

The Queen's letter to me is
very interesting.

46. Daar leuze en lied, waar zij ten strijd meê riep,
Van schaamteblos de schare deden gloeijen,
Tot laai zich hief, wat laauw in d'assche sliep!
49. Hoe andermaal zij mensch zou willen wezen,
Als eeuw bij eeuw in wat zij beeldend schiep
Den adeldom van ons geslacht blijft lezen,
52. Om verder meê te voeren in haar vlugt,
Of hooger zon van schoonheid haar gerezen
Door 't schemergraauw mogt dringen onzer lucht! —
55. Florence biedt deez' weelde Dante's bliken,
Italië aan zijn dichter een genucht
Als zelfs den geest van zaal'gen mag verkwikken:
58. Z'is roemrijk uit de dooden opgestaan,
Al faalde zijn staatkundig voorbeschikken,
Al bleek de helft zijns wetens louter waan!
61. De menschheid, op haar beëvaart voortgetogen,
Bidt niet alleen in zijnen vorm meer aan,
Ook ongezien gaat d'offerand ten hoogen;

46. Daar - Omdat. De boeien worden verbroken omdat enz.
48. wat . . . *sliep* - de vrijheidszucht. 49. Herhaal hiervoor: *Dat hij ons schetst*, vs. 38, 43. *zij* - de ziele. 50, 51. Indien men door de eeuwen heen in haar werk de ziel van de mens blijft zien. 50. *eeuw bij eeuw* - onderwerp: men, door de eeuwen heen. *wat zij beeldend schiep* - haar werk. 51. *Den adeldom van ons geslacht* - De grootheid van het menselijk geslacht. *lezen* - zien. 52-54. Om de menschheid weer verder mee te voeren in haar vlucht, opdat de hogere zon van schoonheid, die voor haar is opgegaan, door de grauwe schemer van onze lucht heen ook tot ons mocht doordringen. 53. Op *hooger* en *schoonheid* valt de nadruk. Het schoonheidsideaal staat hoger dan het politieke. Tegenstelling tot vs. 46. Zie ook vs. 73. 55. Begin van de vierde groep van zes. 56. Verbredende herhaling van 55. 57 *mag* - kan. 59, 60. Deze uitspraak werd gedaan in de 19e eeuw. Nu in de 20e lijkt hij mij te kras. 63, 64. Niet in zijn (Dante's) katholieke vorm alleen enz. 63. Vanuit het hart van de enkeling.

64. Maar als weleer bezielt zijn vrome gloed!
 Werd ooit een vorst zoo blijd door aller oogen,
 Zoo innig ooit door aller hart begroet?
67. Onsterflijk is op aarde slechts het schoone,
 Vermaagschapt zijn alle eeuwen in gemoed!
 En toch, wat dank ons handen-beuren toone,
70. Wat paarlend vocht langs donzen wangen vliet',
 Hij heft den blik, ten blijk dat hij de kroone
 Voor alle gave alleen den Gever biedt!
73. „In schoonheid zal het heilige overwinnen!”
 Dus zegent hij ons uit het hoog verschiet.

71, 72. *Hij heft den blik* ten teken, dat hij de eer, hem voor zijn gave gebracht, overdraagt op God, die hem de gave heeft geschonken. 73. *overwinnen* – het derde rijmwoord bij: *tinnen*, vs. 1 en *binnen*, vs. 3. Dit beroemde vers heeft zijn ontstaan te danken aan deze dichterlijke . . . bedachtzaamheid, die tevens *speelschheid* is. Verwey: *De Beweging 1908 II*, p. 395. Zie ook het facsimile van Potgieter's handschrift.

TOELICHTINGEN

TOELICHTINGEN

Potgieter zegt aan het begin van een zijner verklarende aantekeningen (bij V) het volgende:

„Het ietwat bonte mijner toelichtingen vinde zijne vergoelijking in den wensch deze der bronnen te ontleenen, welke gelegenheid geven de hoofdzak zoo kort mogelijk mede te deelen. Wilde ik in bijzonderheden treden, zij zouden den lezer, dien de stoffe schier vreemd is, slechts vervelen; en voor hem die het onderwerp, zoo als het verdient, bestudeerd heeft, grootendeels maar herhalingen zijn, van wat hij lang reeds wist.”

Daar deze Toelichtingen nu hoofdzakelijk uit citaten bestaan, die niet zelden in zeer ver verwijderd verband met de tekst van het gedicht staan, terwijl mijn aantekeningen hun verklaringen reeds voorkomen hebben, heb ik gemeend hier te mogen volstaan met een opgave van Potgieter's bronnen, en op enkele plaatsen van zijn eigen woorden, waar die voor het verband niet konden worden gemist, of die karakteristiek voor hun schrijver zijn¹⁾.

I. AANKOMST.

Over de aanleiding tot het schrijven van *Florence*. Deze bladzijden (337, 338²⁾) zijn in mijn Inleiding aangehaald en verwerkt.

Over *Hooft* en zijn Italiaanse reis. Anhaling uit *Hooft's dagboek*, 10 Maart 1600. (Zie P. C. Hooft's *Brieven*, ed. Van Vloten, II, blz. 434).

De rest van deze Toelichting is gewijd aan een beschouwing van de twee redacties van Hooft's Rijmbrief: „*Aen de Camer in Liefd' Bloeyende, wt Florenza 1600*” (blz. 339-347), met brede aanhalingen.

Over de pas aangelegde spoorweg in Italië geeft hij een aanhaling en vertaling van een Engels tijdschrift: *The Athenaeum*, Febr. 1866.

II. EENE GOUDEN EEUW.

Schets van Florence in de 12e eeuw, aangehaald en vertaald uit de *Kromijk* van Ricordano Malaspina.

Uit Dante's *Divina Commedia*, *Het Paradijs*, Haarlem 1864, vertaling van A. S. Kok, zang XV vss. 97-105 en 109-126.

¹⁾ Voor de belangstellende lezer is de uitgave van Potgieter's Poëzy I met de volledige Toelichtingen gemakkelijk bereikbaar. De aangehaalde werken, meest alle Potgieter's eigendom, bevinden zich in de Amsterdamse Universiteits-Bibliotheek.

²⁾ Deze en de volgende cijfers verwijzen naar de zesde druk.

Over het zich ontwikkelende Florence een citaat uit: *de Sismondi: Histoire des Républiques Italiennes du Moyen Age*. Tome III, pag. 35 et 36. Paris 1840.

Toespeling op Giorgio Vasari: *Le Vite de' più eccellenti Pittori, Scultori e Architetti*. Volume I pag. 249. Firenze 1846.

Verwijzing naar: Atto Vannucci: *I primi tempi della Libertà Fiorentina*. Hoofdstuk V.

III. KINDERLIJKE LIEFDE.

Aanhaling en vertaling uit Cesare Balbo: *La Vita di Dante*, p. 29-32. Firenze 1853. Daarin was een passage uit *La Vita Nuova* opgenomen, n.l. hoofdstuk I.

IV. 'T HOF DER MINNE.

Over Dante's jeugd: Paolo Emiliani-Giudici: *Storia della Letteratura Italiana*. Vol. I p. 120, 121, Firenze 1851, vertaald geciteerd.

Over het Hof der Minne, vs. 41 vgg. blz. 357, 358.

Vertaling uit *Giovanni Villani*, Rer. It. XIII p. 297, overgenomen uit *Balbo* pp. 54, 55.

„In het jaar Christi 1283, in de maand Junij, ter viering van het feest van Sint-Jan, toen het de stad Florence in vrede wel ging, door het rustig bedrijf harer handelaars en handwerkslieden, en vooral door het bestuur der Guelfen die baas waren, vereenigden zich in de buurt Santa Felicità, aan de overzijde van den Arno, waar de Rossi de aanzienlijksten waren, een uitgelezen drom edelen en rijken, allen in witte kleederen gedost, onder een aanvoerder signore dello Amore geheeten. Louter op spelen en vermakelijkheden uit, noodigde die weidsche drom dames en heeren waar hij die aantrof ten dans, was hem iedre ordentelijke gast uit de schare welkom, en toog hij de stad door onder het geschal van trompetten en het kweelen van andere speeltuigen, zich verlustigend en zich verheugend, des middags, en des avonds evenzeer, groote maaltijden gevende. Dit hof stond nagenoeg twee maanden, en was het aanzienlijkste en vermaardste ooit in Firenze en in heel Toscana gezien. Van heinde en verre, tot uit den vreemde toe, lokte het zoowel edellieden als allerlei kunstenaars en goochelaars aan, voor welke om het zeerst nachtverblijf werd ingerigt en aan den disch plaats gemaakt. Daarbij bedenke men dat de stad Firenze en hare burgers in dien tijd bloeiden zoo als zij het nimmer hadden gedaan, eene welvaart die voortduurde tot in het jaar Christi 1289, toen de verdeeldheid opkwam tusschen het volk en de

grooten, die later tot den twist van Witten en Zwartem leidde. Florence telde in die dagen niet minder dan drie honderd ridders, en vele gezelschappen van heeren en vrouwen, welke dagelijks 's ochtends en 's avonds open tafel hielden; (even als de aanzienlijke burger het plag te doen wanneer hij in de ridderschap werd opgenomen), en was bovendien eene schare welgeborenen rijk, die op Paschen den armen gevoerde kleederen uitdeelden. Uit de Lombardij, uit geheel Italië kwamen grappenmakers naar Firenze, en met de hovelingen der naburige vorsten verschenen de hofnarren en allen werden met blijdschap ontvangen; en geen vreemdeling van naam, geen man die waard was dat men hem eere bewees, toog door Firenze, die om strijd door dat Hof niet werd uitgenoodigd en onthaald, en te voet en te paard vergezeld, zoo in de stad als in de omstreken naar het pas gaf."

V. DE SLAG BIJ CAMPALDINO.

Beschrijving van de slag, aangehaald uit: Fauriel: *Dante et les Origines de la Littérature Italienne*. Bij vs. 16 behoort de volgende passage daaruit:

„On nommait *carroccio* un char de guerre, pesant, solide, richement décoré et drapé, et trainé par des boeufs, auquel était fixé l'étendard de la commune, dans les marches et les batailles. Ce char était, pour chaque république, son vrai palladium; c'était l'objet sacré pour la défense duquel il fallait combattre jusqu'à la mort; dont la perte était pour chaque citoyen un deuil et un opprobre personnel.”
Troisième Leçon p. 95.

Bij vs. 28-37:

„...l'usage où étaient les armées des républiques italiennes de désigner, au moment du combat, douze cavaliers d'élite nommés paladins, pour fondre, comme des enfants perdus, sur l'ennemi, en avant de la cavalerie qu'ils devaient enflammer et entraîner par leur exemple. Cet usage fut suivi à Campaldino. La cavalerie florentine était commandée par Vieri de' Cerchi, personnage déjà fameux à Florence, mais sur le point de le devenir bien davantage, comme chef de parti. C'était à lui à désigner les douze paladins qui devaient engager le combat. Il fit quelque chose d'inattendu; il se désigna d'abord lui-même, bien que souffrant d'une jambe; il nomma ensuite son fils, et, pour troisième, son neveu. Après quoi il ne voulut plus choisir personne „chacun devant, dit-il, rester libre de manifester son amour pour son pays”. Une conduite si noble ne manqua pas son effet: cent cinquante guerriers à cheval, au lieu de douze, se présentèrent, demandant à être faits paladins, et le furent. Dante était

peut-être l'un de ces cent cinquante cavaliers; il est sûr au moins qu'il combattit près d'eux, aux premiers rangs de l'armée."

Cinquième Leçon pag. 150-153.

Bij vs. 94 geeft Potgieter een kleine aanhaling uit Villani.

Bij vs. 123-135 hoort nog de passage uit Fauriel:

„C'est ce que nous apprend Leonardo d'Arezzo, d'après une lettre de Dante aujourd'hui perdue, mais que le biographe avait sous les yeux, et dans laquelle notre poète avait minutieusement décrit la bataille de Certomondo" - ou Campaldino: - „il y parlait naïvement des émotions diverses, des craintes, des inquiétudes, qu'il avait éprouvées dans le cours de cette bataille, et qui lui avaient fait goûter plus vivement l'ivresse et la joie de la victoire."

VI. BEATRICE'S UITVAART.

Aanhaling en vertaling uit *Giudici* over Dante's smart bij de dood van Beatrice; Potgieter zegt hiervan:

„De schets is hooggekleurd maar daarin schuilt hare verdienste niet zoo zeer; wat ik er in waardere is de studie die Dante's smart zocht te schetsen met Dante's woorden, die voor de beeldtenis eens letterkundigen de verwen koos, welke dien letterkundige zelf de liefste waren. Als Vondel onze jonkheid dus geschilderd werd, zoude zij zich den burger zoo vreemd blijven gevoelen, die in elke gebeurtenis zijns tijds belang stelde? die ieder vorst, ieder volk zijner dagen voor zijne vierschaar daagde?

Vervolgens daarover ook *Cesare Balbo* p. 84, waarin is opgenomen: *Vita Nuova*, hoofdstuk XXIII (blz. 35 in de vertaling van N. van Suchtelen, W. B. 1923).

Potgieter besluit dan:

„Mijn lezer zal zich deze uitweiding over eenige fragmenten dier *Vita Nuova* niet beklagen, als zij de getrouwheid voldingt mijner voorstelling van Dante's smarte, toen Beatrice inderdaad verscheidde, aan hetzelfde boekske ontleend; 't geen het grootste bewijs zijner innerlijke waarheid meëbrengt in de vermelding der latere voorbijgaande genegenheid, die de dichter zich zoo bitter verweet, - en besluit met de vermelding van een visioen, dat volgens sommigen de *Divina Commedia* voorspelt, volgens anderen de voltooiing van dit vroeger reeds aangevangen dichtstuk toezegt."

VII. BURGERDEUGD.

Over Dante als burger (staatsman) Fauriel: *Vie de Dante* in het reeds genoemde werk p. 154-159.

Voor een schets van het uitbreken van de burgeroorlog wordt verwezen naar *Cesare Balbo*, pag. 134, 135.

Voor Guido Cavalcanti (vs. 59) naar *Giudici* pag. 90, 91.

VIII. DICHTERLIJKE ROEPING: DE HEL.

Potgieter vertaalt twee sonnetten waarmede Longfellow „zijn zoo getrouwe vertaling der Divina Commedia opent.” Wij laten ze hier volgen:

'k Zag dikwerf in den voorhof van een dom
Een werkmán zich van 't lastig pak ontslaan,
Om fluks, blootshoofds, eerbiedig in te gaan;
Daar tastte hij in 't wijdend water om,
Hij sloeg een kruis, hij knielde er in den drom,
En naauwlijks ving zijns bidsnoers tikken aan
Of 't was als werd de werelddocean
Die ruischte door de drukke stad hem stom:
Aldus deinst ook voor mij, die keer op keer
In dit portaal mijn jammer nedervlij
En 't niet mij schaam dat hier ik bidden leer,
Ons troosteloos, ons droef vandaag ter zij,
En wakend, wachtende even als weleer
Begroet mij des verledens eeuwen rij.

Het beitelwerk, waarmeê deez' hoofdkerk prijkt,
Verbaast mij en trekt me aan: dat ijl geblaêrt
Welft zich ten trans; in nis bij nis vergaêrt
Een heiligenstoet waarop de zwaluw strijkt;
Hoe 't grootsch gesticht een bloemenkruis gelijkt!
Schoon van omhoog zoo draak als duivel staart
Naar Christi lijk, dat 't boevenpaar vervaart,
Naar 't vlamvend vuur waar Judas in bezwijkt!
Wie schetst den strijd van twijfel en geloof,
De zaligheid toen hôte 't won van vrees:
Des onregts haat, voor elk verschoonen doof,
De teederheid, die schreiend vonnis wees,
Waarin, uit middeneeuwsche hellekloof,
Dit wonderlied ten hoogen hemel rees!

Tekst van het origineel:

Oft have I seen at some cathedral door
A labourer, pausing in the dust and heat,
Lay down his burden, and with reverent feet
Enter, and cross himself, and on the floor
Kneel to repeat his paternoster o'er;
Far off the noises of the world retreat;
The loud vociferations of the street
Become an undistinguishable roar.
So, as I enter here from day to day,
And leave my burden at this minster gate,
Kneeling in prayer, and not ashamed to pray,
The tumult of the time disconsolate
To inarticulate murmurs dies away,
While the eternal ages watch and wait.

How strange the sculptures that adorn these towers!
This crowd of statues, in whose folded sleeves
Birds build their nests; while canopied with leaves
Parvis and portal bloom like trellised bowers,
And the vast minster seems a cross of flowers!
But fiends and dragons on the gargoyled eaves
Watch the dead Christ between the living thieves,
And, underneath, the traitor Judas lowers!
Ah! from what agonies of heart and brain,
What exultations trampling on despair,
What tenderness, what tears, what hate of wrong
What passionate outcry of a soul in pain,
Uprose this poem of the earth and air,
This mediaeval miracle of song!

Potgieter's waardering van de *Divina Commedia* uit zich in de volgende passage:

„ . . . voor zooverre de gansche voorstelling getuigt van de wijze op welke de wetenschap zich toen aarde en hemel droomde, het geloof zich toen de verlossing des menschedoms belooven dorst, is hij van zijne eeuw. Maar zijn dichtstuk zou ons langer boeijen noch bezielen als het niet tevens van alle eeuwen was door de beproefde beantwoording der vraag: wat toch het doel mag zijn van de omzwerfing der menschheid hier beneden? — als het niet gloeide van eene liefde voor vaderland en vrijheid, om strijd door de grootste volken ter wereld, hoe verscheiden zij over een volgend leven dachten,

als de waarborg voor alle grootheid, alle geluk in het tegenwoordige geprezen, — als het niet in ieders gemoed weêrklank vond door de hulde welke het den hoogsten en heiligsten aller menschelijke harts-togten brengt, als het eindelijk dat alles niet deed in vormen zoo voortreffelijk schoon dat men zeshonderd jaren later, trots al den vooruitgang der beschaving, vruchteloos beproeft in eenige taal des nieuweren tijds, die diepte, dien eenvoud, dat volkomene weder te geven.”

IX. HET KLOOSTER DEL CORVO.

Deze gehele Toelichting is een vertaling van pag. 288-299 uit *La Vita di Dante* door Cesare Balbo.

X. DICHTERLIJKE STUDIE: DE LOUTERINGSBERG.

Potgieter vertaalt opnieuw een sonnet van Longfellow, waarin hij „ter karakteristiek van den Louteringsberg minder gelukkig geweest is, dan in de beide met welke hij ons der Hel invoert: het geheele tweede gedeelte van Dante's dichtstuk slaat niet langer met schrik, het maakt weemoedig.”

'k Trede in en zie: zoo somber als de schaâuw
Dier gangen schrijdt ge, o Dichter! langs mij heen;
Hoe zwaar valt mij het volgen uwer schreên,
Hoe is deez' lucht van wond'ren wierook laauw.
De schare der verscheid'nen ziet u naauw
Of maakt u plaatse, in 't licht 't altaar ontgleên;
Van graf tot graf weêrgalmt een schor gesteên,
Als krijschte door het pijnwoud de kaauw.
Uit biecht- bij biechtstoel dringen in mijn oor
De zuchten om vergeten gruwlen door,
Terwijl de crypt een jammerklagte slaakt,
Tot van omhoog de troost zich hooren doet
Die aanvangt met: „Van zonden rood als bloed”
En eindigt met: „Zoo wit als sneeuw gemaakt.”

Tekst van het origineel:

I enter, and I see thee in the gloom
Of the long aisles, O poet saturnine!
And strive to make my steps keep pace with thine!
The air is filled with some unknown perfume
The congregation of the dead make room
For thee to pass; the votive tapers shine;

Like rooks that haunt Ravenna's groves of pine
 The hovering echoes fly from tomb to tomb.
 From the confessionals I hear arise
 Rehearsals of forgotten tragedies,
 And lamentations from the crypts below;
 And then a voice celestial that begins
 With the pathetic words, „Although your sins
 As scarlet be”, and ends with „as the snow”.

Uit de „uitvoerige analyse van Il Purgatorio” door P. L. Ginguené: *Histoire littéraire d'Italie*, Paris 1911, II, citeert Potgieter pag. 127-129. Dan vervolgt hij:

„... ofschoon de loutering geen lust zij, wie durft zich uit Longfellow's schets met een lied der liefde vleijen als het dichtstuk inderdaad heeten mag? Grootter dan de studie, welke de dichter er toe vereischt achtte, blijkt het genie dat er hem bij bezielen bleef; wij leeren in de eerste belangstellen om het gebruik dat het laatste er van maakte. Ten bewijze durf ik mij op de engelen beroepen: de stoffe bragt hunne verschijning mede; maar de verscheidenheid, waarmede zij geschetst of geschilderd zijn, maar iets eigenaardig-hemelsch, dat van het verhevene van Dantes verbeelding getuigt, zie daar verrassingen, dubbel te waarden waar van straf sprake is, waar de schaduw slechts ten leste wijkt. Deze zijn zoomin de eenige, als de drie ontmoetingen welke ik trachtte weêr te geven, - die met Cato, die met Casella, die met Sordello - eene volledige bloemlezing uitmaken der merkwaardige mannen, die wij in dat oord leeren kennen, boven die verschijningen toch verkieze ik èn den weemoed, aan welken de dichter bij herhaling botviert, èn de visioenen, in een van welke het liefelijkste aardsche landschap voor een gedroomd hemelsch schuil gaat, als eene verheerlijkte schoonheid hem zingende te gemoet zweeft. Alle eerbied voor den tekst waarop de Amerikaansche Zanger aan zijn slot zinspeelt; maar Dantes besluit: zijne verzoening met Beatrice, - hare beschamende bestraffing zijner ontrouw, die haar betooverende bekoorlijkheid te schooner doet uitkomen, - is gelukkiger greep; die er niet minder om verrukt, dewijl de troost zelf in het gansche dichtstuk in beeld is gebracht.”

XI. HENDRIK VAN LUXEMBURG.

Geschiedkundige toelichting over de komst van Hendrik van Luxemburg aangehaald uit Fauriel: *Dante et les Origines* etc. pag. 209-212.

Over Dante's houding in die tijd vertaalt Potgieter enige bladzijden

uit Balbo *Vita di Dante*, pag. 327, 328, en uit Giudici: *Storia della Lett. It.* pag. 165.

XII. GEHANDHAAFD EERGEVOEL.

Over de amnestie: aanhaling uit Fauriel: *Dante et les Origines* etc. Daarin is Dante's brief, in het Frans vertaald, opgenomen.

Dante aan het hof te Verona, vertaling van een anecdote overgeleverd door Boccaccio (*Vita di Dante*, pag. 54, 56), waarschijnlijk overgenomen uit *Balbo*, blz. 383, 384:

„Onze dichter dan was van middelbare lengte; sedert hij den rijpen leeftijd had bereikt (50 jaren) ging hij ietwat gebogen; in houding en gebaren deftig en bedaard; altijd stemmig gekleed, zoo als het aan zijnen leeftijd voegde. Hij had een lang gezigt, een arendsneus, eer groote dan kleine oogen, sterk sprekende jukbeenderen, en zijn bovenlip drong over de benedenlip heen. Zijne gelaatskleur was donker, zijn haar zwart en zwaar, zijn baard gekroesd; de uitdrukking van zijn gezigt altijd zwaarmoedig en nadenkend. Daarom geviel het eens in Verona (waar, als overal, de faam reeds van zijne werken had gewaagd, vooral van dat gedeelte zijner *Commedia* dat hij de *Hel* betitelde, en 't geen bij vele mannen en vrouwen bekend was) dat hij eene deur voorbijgaande, voor welke verscheiden vrouwen zaten, eene van deze zachtkens, maar toch niet zoo of hij en zij die met hem waren konden het verstaan, tot de andere hoorde zeggen: „„Ziet gij hem, die de hel in en uitgaat naar het hem lust, en berigt brengt van wie er in zijn?"" Waarop eene van deze, in eenvoud antwoordde: „„Wel zegt ge daar een waar woord! Hebt gij niet gezien hoe kroes zijn baard is, en hoe verbrand zijn gezigt van de hitte en de rook daar beneden?""

XIII. DICHTERLIJKE TRIOMF: 'T PARADIJS.

'k Hef de oogen op en ieder venster straalt
Van martelaars en heil'gen: heel een stoet
Verheerlijkt voor het storten van hun bloed;
En 'k sla die, waar de Paradijsroos praalt
En d'englenrei den Kruis-Triomf verhaalt
Eerbiedig neêr: te schitterende is de gloed;
En Beatrices aanschijn lacht zoo zoet
Dat woord en beeld er voor zelfs Dante faalt;
En 't orgel dreunt, 't latijnsche kerklied zwelt
Als zong van vrede en liefde 't geestenkoor,
Als bad 't nog eens: daal, Heil'ge Geest! daal neêr;
En 't klokgelui uit alle torens meldt
Der gansche stad en 't ruim der heemlen door
't Verheffen van 't Hoogwaardig' tot den Heer!

O blijde boê van vrijheids uchtendstond!
 O starre! voor wier ongelijkbaar licht
 De duisternis van d'Apennijnen zwicht,
 Die 't wijken van verdrukkingsnacht verkondt!
 Hoe hooren land en zee door aller mond,
 Hoe berg en woud door allerhart uw dicht
 Herhalen, tot Itaaljes schreden 't rigt
 Of er haar hoofd en hart hun gids in vond!
 De hoogten af, geschakeld om deez' beemd,
 Draagt fluks de faam 't naar alle volken voort
 Aan Rome vreemd of Romes schoot ontgaan:
 Tot heel de schaar 't in eigen taal verneemt,
 Tot nieuw-bekeerde en anders-vrome 't hoort;
 En deez' verbaast zich, dien grijpt twijfel aan.

Tekst van het origineel:

I lift mine eyes and all the windows blaze
 With forms of Saints and holy men who died,
 Here martyred and hereafter glorified;
 And the great Rose upon its leaves displays
 Christ's Triumph, and the angelic roundelays,
 With splendor upon splendor multiplied;
 And Beatrice again at Dante's side
 No more rebukes, but smiles her words of praise.
 And then the organ sounds, and unseen choirs
 Sing the old Latin hymns of peace and love
 And benedictions of the Holy Ghost,
 And the melodious bells among the spires
 O'er all the house-tops and through heaven above
 Proclaim the elevation of the Host!

O Star of morning and of liberty!
 O bringer of the light, whose splendor shines
 Above the darkness of the Apennines,
 Forerunner of the day that is to be!
 The voices of the city and the sea,
 The voices of the mountains and the pines,
 Repeat thy song, till the familiar lines
 Are footpaths for the thought of Italy!
 Thy fame is blown abroad from all the heights,
 Through all the nations, and a sound is heard,

As of a mighty wind, and men devout,
 Strangers of Rome, and the new proselytes,
 In their own language hear thy wondrous word,
 And many are amazed and many doubt.

„In deze beide sonnetten heeft Longfellow eene gansche reeks van indrukken weêrgegeven, en door II Paradiso in het bijzonder, en door La Divina Commedia in het algemeen op eene rij van eeuwen gemaakt; is het wonder, dat het eerste, — 't welk zich slechts aan eene mystisch-geloovige voorstelling waagde, — beter geslaagd mag heeten, dan het tweede — waarin eene hulde aan de vrijheidsliefde die het gedicht in alle tijden wakker hield om den voorrang dingt, met de schildering van den invloed door 's dichters innige piëteit op ons ongeloovigen uitgeoefend? Zoo er eenige verdienste schuilt, in de voorstelling Dante zijn Paradijs in het pijnenwoud van Ravenna te doen zingen, dan komt daarvoor de lof aan Al. von Humboldt toe; die in zijn Kosmos, Iler Band, Seite 52 u. 53, 's Dichters groote gaven voor natuurschildering prijst.”

Beschouwing over en kritiek op II Paradiso door Ginguené: *Histoire littéraire d'Italie*, Tome II p. 197.

Vervolgens nog over Dante's werk: A. F. Ozanam: *Dante et la Philosophie Catholique au Treizième Siècle*, Partie II p. 250-253. Paris 1859.

XIV. DANTE'S VERSCHEIDEN.

Over de dood van Franciscus van Assisi, een aanhaling en vertaling uit Dr. Karl Hase: *Franz von Assisi, Ein Heiligenleben*. Leipzig 1856. S. 134-137.

Over Dante's graf, verwijzing naar: J. J. Ampère: *La Grèce, Rome et Dante*, p. 343. Paris 1865.

Over Dante's dood: Boccaccio: *Vita di Dante* p. 41, waarschijnlijk overgenomen uit Balbo p. 422.

Daarna, blz. 393, neemt Potgieter het voor Dante's vrouw, Gemma Donati, op tegen Boccaccio en tegen Byron, die haar belastert in zijn *Prophecy of Dante* (1819) Eerste Zang en de aantekening daarbij. Met instemming vertaalt Potgieter over Dante's huwelijk een passage uit Balbo, p. 412, 413.

XV. SANTA CROCE.

Van de geschiedenis van Dante's beeld en van de voorbereiding der feesten vertelt Potgieter hier het volgende:

„In het jaar 1856 toen het niemand in Italië kon invallen aan dergelijke openbare vereering te denken, modelleerde de beeldhouwer Enrico Pazzi te Ravenna: „Dante, aan zijne landgenooten hunnen onzaligen tweespalt verwijtende;” voor het gemeentebestuur dier stad. Deinsde deze later voor de stoutheid van haren greep terug, of deed zich de jaloezij tegen den jeugdigen meester gelden? Het eene als het andere schijnt het geval te zijn geweest; Pazzi's Dante dreigde leem te blijven. Ondanks het achterdochtig Oostenrijksch bewind dier dagen, dorst echter de pers het publiek op de verdiensten van het kunstwerk opmerkzaam maken, en eenige Toscaansche burgers besloten zich tot een genootschap te vereenigen, om het geld bijeen te brengen vereischt ter uitvoering dier gedachte in marmer. Viel er geen plaats voor het standbeeld te verwerven waar de dichter was geboren of waar de dichter was gestorven, men zou haar dan Turijn aanbieden; uit Piemont mogt de kreet weërgalmen die den beeldhouwer had bezield. Hoezeer hunne pogingen geheimhouding eischten, toch zagen zij die slagen; maar de staatkundige toestand des schier-eilands verkeerde; en hadden zij tot nog toe slechts binnen Toscane hulp gezocht, er was weldra geen reden meer zich niet tot geheel Italië te wenden. De vereeniging deed dit in het begin van het jaar 1862, tegelijk in Florence de plaats, waarop zij het monument wenschte te doen verrijzen, en den dag, die haar ter feestviering de passendste scheen, bepalende. Als bij alle gelegenheden van dien aard lokten verzoek en voorslag des genootschaps bedenkingen uit, zonder tal; doch in menigte droegen lieden van allerlei stand daarentegen tot het ontwerp bij, — en stad bij stad, uit de verscheiden gewesten des rijks, gaf blijken van belangstelling. Toch achtte de vereeniging, ook daarin menige andere commissie van dien aard niet gelijk, de betoonde sympathie geen genoegzamen waarborg, om het feest, 't geen Florence vieren zou, dat des ganschen volks te doen worden. Zooverre het zoete *si* klonk, zoo verre volstond louter het noemen van 's dichters naam, om met de gedachtenis eener onvergelykelijke glorie die eener nog niet geboete schuld te verlevendigen; bij de schare echter, trotsch op Dante zonder zich ooit den tijd te hebben gegund dien te leeren waarderen, viel meer te beproeven. Het was het zwaarste gedeelte der taak, waartoe zij zich geroepen achtte; zij aanvaardde die zoodra de Raad van Florence, den 14den Nov. 1863, de bijzondere zaak eene algemeene had doen worden. De wijze hoe dat bestuur dit deed, valt het best te kenschetsen, door de mededeeling der anders zoo dikwijls kleurlooze overwegingen:

„„,Daar Dante Allighieri, de grootste dichter des christelijken tijds en der nieuwere beschaving, florentijn geboren werd:

Aangezien het eerste bewijs der beschaving bestaat in het vereeren

der gedachtenis dier mannen, welke hun genie en hun leven aan de verbreiding der waarheid en de dienst des vaderlands hebben gewijd;

Aangezien de nieuwe tijden door den grooten dichter voorspeld zijn aangeliicht; en deze, terwijl zij het italiaansche volk vertrouwen inboezemen op eene gelukkige toekomst, het nog meer prikkelen blijkt te geven die waard te willen zijn;

Aangezien de stad Florence, ook in den tijd van den bittersten wederspoed des vaderlands iederen adel rijk, op geen betere wijze dan door eene grootsche hulde aan den eersten Zanger bewijzen kan, dat zij, onverbasterd, hare hooge taak in het Italiaansche gezin aanvaardt; noch voegzamer der wereld kan overtuigen dat Dante in haar al de zaden der hedendaagsche beschaving ontkiemen deed;

Daar dus de stem des ganschen volks verlangt, daar zoo pligt als eer vergen, daar de doorluchtige schim del Divino eischt, dat haar herstel van eer weêrvare;

Besluit de Florentijnsche Raad met eenparigheid van stemmen:

Dat in de maand Mei 1865 binnen Florence het weder honderd-malig verjaren van Dante plegtig zal worden gevierd.””

Toen de zaak dus van eene bijzondere eene algemeene was geworden, verscheen den roden Febr. 1864 het eerste nummer van het „Giornale del Centenario di Dante Allighieri,” een weekchrift, dat met de mededeeling van bovenstaand besluit opende, en, eenigszins, uit zijne rubrieken te schetsen valt. Gesplitst in officiëel en niet officiëel gedeelte, bevatte het eerste al de handelingen der Florentijnsche Commissie, die van den Provincialen Raad, des Bestuurs van Florence, der Italiaansche regeering tot de feestviering betrekkelijk; benevens het verslag der eerbewijzen door de zustersteden in geheel het schiereiland Dante toegedacht. Het tweede, het niet officiëele, doet voorzeker in belangrijkheid voor het eerste niet onder: buiten velerlei voorstellen hoe den luister van den hoogtijdsdag te vermeederen, studiën over den dichter, zijn leven en zijne werken behelzende, die hare waarde blijven behouden, ook na het voorbijgaan der aanleiding welke de opstellen schrijven deed. Er was aldus voor de middelklasse, ook voor de hoogere, gezorgd; voor de schare gaf de vereeniging een zondagsblaadje uit: „la Festa di Dante”. „„Dit blaadje is voor het volk bestemd en heeft ten doel het voor te bereiden tot het groote feest ter gedachtenis van Dante; wij beginnen de uitgave in deze maand (Mei) omdat de Goddelijke Dichter in haar geboren werd, omdat hij in haar, zoo als Boccaccio ons verhaalt, op zijne Beatrice verliefde; de genegenheid van een edel en zuiver gemoed, die, al mogt zij dan ook op aarde tot geen gelukkigen echt leiden, hem toch tot de grootste dingen prikkelde, ooit door eenig man niet alleen gedacht, maar ook uitgevoerd.”” De aanhef van het

inleidend woord doet den geest kennen; was het wonder dat zijn slot de harten won? „„Allighieri was de profeet der Italiaansche wedergeboorte, en die profeet, Florentijnen! is uw medeburger! Vereert hem dan in liefde, en gelooft dat die hulde een nieuwe en afdoende veldslag is tegen al wat het kwade wil!”” Het leven van Dante werd er aan de menigte in verhaald, – een Catechismo Dantesco leerde haar zijne Goddelijke Komēdie in de hoofdtrekken kennen, het verleden bleek aanschouwelijk gemaakt, de toekomst in het feest voorbereid; – en toen de hoogtijdsdag was aangebroken en op tallooze plekken der stad opschriften, teekeningen, versieringen, hier een beroemden naam, ginds een belangrijk feit, in het geheugen herriepen, was het treffend te zien hoe het volk in den uitgebreidsten zin des woords, meê gevoelde, meê begreep, meê genoot! – de poëet en zijne poëzij bleken populair!” (blz. 396–398).

Over Santa Croce en andere Florentijnse gebouwen vertaalt Potgieter een passage uit Atto Vanucci: *I Primi Tempi* enz.

Over de Dante-steen (een grote steen waarop Dante volgens de overlevering 's avonds placht buiten te zitten) die in het gedicht Florence niet voorkomt, vertaalt Potgieter enige versregels uit *Elizabeth Barret Browning: Casa Guidi Windows*:

Het is niet koud. – Hartstogtelijke zanger,
O Dante, o wreed verbannen Florentijn!
Hoe viel u dag aan dag de heug'nis banger
Als ge in den vreemde op 't vorstelijk festijn
Deez' plek gedacht, er weêr zoo menig ganger
Zaagt wijlen in den gulden schemerschijn,
Vertrouwlijk: „goeden nacht!” u wenschend.

en uit *J. J. Ampère: La Grèce, Rome et Dante*.

Voorts vertaalt Potgieter de ode van Leopardi over de – ver beneden de bescheidenste verwachtingen gebleven – cenotaaf, in Santa Croce voor Dante opgericht: „Sopra il Monumento di Dante che si preparava in Firenze”:

Een drom van vreemden komt van heinde en veer
En zoekt de plek, waar, in toscanschen grond,
Hij ruste vond
Wiens zangster zich mogt beuren tot de sfeer
Door haar niet enkel nu meðonsche meer!
En hoort, Firenze! hoort het tot uw schand',
Dat gij zijn diêr gebeent
In ballingschap nog liet op 't verre strand,
't Geen gastvrij dak den zwerver heeft verleend!

Ondankbre, dat in u noch steen noch schrift getuigt
 Wat deugd in hem de wereld zag vereend,
 Die des voor u nog buigt!
 Gij, vromen! die zoo gruwelijk een smet
 Van 't wapenschild des lands verdwijnen doet,
 Wat eischt uw grootsche taak een grootschen moed!
 Die vast van dank elks harte in vlammen zet
 Dat voor Itaalje nog d'aëloude liefde voedt!

en een bladzijde uit Ampère eveneens hierover.

Bij vs. 104, 105 citeert Potgieter twee verzen van *Hoofst* uit: *Op 't Verbondt van Hollandt en Venetië*:

„Waar is paar van vernuft en van krachten zoo kloek
 Als de Leeuw met het zwaardt en de Leeuw met het boek?”.

Over dit verbond haalt hij verder aan *Mr. J. C. de Jonge: Geschiedenis van het Nederlandschē Zeewezen*.

Daarna vervolgt hij:

„Wie ons verleden lief heeft, hem deert het, dat aan den bloeitijd van ons gemeenebest in het begrip van eenheid het vermogen faalde, alle stralen zijner glorie in één brandpunt te verzamelen, en dus der schittering van deze duurzaamheid te waarborgen. Hij behoeft geen ruwen omtrek van mijne hand welk eene galerij van groote mannen dat koor in de Nieuwe Kerk zou zijn geworden; hij heeft de schets vast in gedachte voltooid, door de vraag welke geniën, op ander gebied, de gelijken van de Ruijter op het zijne zouden zijn gebleken? Al vond hij het, bij het antwoord dat hij zichzelf gaf, eigenaardig dat ons volkskarakter zich in dien tijd volkomenst op zee ontwikkelde, ook het leger won lauweren genoeg om waardig vertegenwoordigd te worden; de beurs vroeg plaatse voor vorsten van alle overige ter wereld verscheiden, daar de hare om het zeerst den vrede lief hebben en slechts in dezen de bron van voorspoed zien; de burgerij verlangde de vaderen te vereeren aan welke zij orde, welvaart, ontwikkeling dank wist; was er dan geen einde van den drom van hen die op het gebied der kennis hadden geworsteld en gezegevierd? was dit kleine land, in dien onvergelykelijken tijd, louter een tempel der kunst? Inniger dan het mij zou gegeven zijn dien te schilderen, stelt hij zelf zich den weemoed voor, waaraan we ter prooi zijn, als wij die heinde en verre verspreide stralen allengs zien wegbleeken, wegschemeren wegsterven, daar de moker nergens van rusten weet, daar de zerk met elken dag meer afslijt, daar de heugenis steeds zwakker wordt! - Waartoe echter, waartoe zou ik der schare, der onverschilligheid van

hoog en laag gemeen, die in de zeventiende eeuw Vondel vergeten liggen liet en in de negentiende da Costa geen gedenkteeken gunde, waartoe zou ik haar het leed vermelden waaraan dergelijke liefde blootstelt? Om de sluimerende vonk te wekken, om die aan te blazen en uit te doen slaan? maar, als zij nog tintelde onder de asch, dan zouden wij immers het laatste blijk van vroegeren luister, ons van zoo velerlei erfenis overgebleven, in het licht stellen; dan zouden immers onze schilderijen vriend en vreemde bewijzen wat wij *gewees*t zijn, wat wij bestemd schenen te *blijven!*"

XVI. DE OPTOGT.

Bij vs. 19 geeft Potgieter de volgende toelichting:

„Om hare bronzen deuren is die kerk de wereld door bekend; inderdaad deze alleen zijn eene reize derwaarts waardig. De oudste der drie, voor welke, zegt Vasari, de beeldhouwer Andrea Pisano de teekening van Giotto volgde, zouden zeer schoon mogen heeten, werd zij niet door de beide latere van Lorenzo Ghiberti in de schaduw gesteld. Aan Andrea blijft de lof toekomen de eerste te zijn geweest, die het spoor baande; al verklaarde Michel-Angelo slechts van de laatste, „,dat se”” om de woorden van Hooft te bezigen, „,dat se overwaardich waeren om aens paradijs poorten geset te sijn.”” Vooral die welke tegenover den tegenwoordigen Dom van Florence werd geplaatst en tien voorstellingen, laat mij mogen zeggen, tien schilderijen in metaal uit het Oude Testament aanbiedt, is onvergelykelyk. „,Een werk op zich zelf”” getuigt Herman Grimm er van, in zijn *Leben Michelangelo's*, „,is latere navolging nimmer in staat geweest het te evenaren, - is het de eerste belangrijke schepping der Florentijnsche Kunst, wier invloed op Michelangelo valt aan te wijzen.”” Dante zag die deuren niet, Lorenzo Ghiberti werd eerst in 1381 geboren, en volkomen juist moge het niet zijn wat Vasari beweert, dat deze meester bruine haren had toen hij die begon, en kaal was geworden eer hij ze voltooide, volgens geloofwaardige documenten werkte hij aan de schoonste langer dan twintig jaren.”

Over Giotto's Campanile (vs. 44), een aanhaling en vertaling uit: Hermann Grimm: *Das Leben Michelangelo's*, 2e Aufl. Hannover 1864.

Verder nog over de Campanile:

„Hooft beschrijft dien, in zijne *Reis-Heuchenis*, „,als van sulcke schoonheit, dat men seyde,”” - zonderlinge bevoegdheid kunst te schatten een keizer toegeschreven - „,dat Carlo Quinto, daer passerende, seyde, dat hem niet gebrack dan een koker om te bewaeren.””

Over Brunelleschi (vs. 45) een passage, vertaling uit *Vasari: Le Vite* enz. en uit Grimm: *Das Leben Michelangelo's*.

Over Dante en zijn gebruik van mythologische en historische figuren uit de oudheid citeert Potgieter: *F. A. Gruyère: Raphael et l'Antiquité*, I pag. 110, 114, 371, 372, Paris 1864. Aanbevolen wordt de bestudering van het hoofdstuk *des Planètes* uit dat werk.

Potgieter besluit zijn „te lange uitweiding over Raphael's Liefde voor Dante” met een citaat uit Gruyère's *Conclusion* van het aangehaalde werk, II pag. 413, 415. Op blz. 410-412 geeft Potgieter een beschouwing over de wijze van feestvieren der Italianen, over klederdracht van vroeger en nu, van het feest in Florence.

XVII. 'S DICHTER'S INVLOED.

Over Dante's Naroem een vertaald citaat uit *J. R. Lowell: American Cyclopaedia*.

Daarna zegt Potgieter het volgende van Boccaccio en Petrarca:

„Er is iets aandoenlijks in de liefde van Boccaccio voor Dante; geen volle zestien jaren oud toen de dichter verscheidde, is hij der gedachtenis van dezen getrouw, als had hij hem persoonlijk gekend. In 1350 beweegt hij het Bestuur van Florence der dochter van Dante, de Beatrice die hem de oogen sloot, en in het klooster van Santa Chiara te Ravenna non was geworden, een toelage van tien goudguldens te vereeren; - als hij na de lezing van Petrarca's verzen het grootste gedeelte zijner eigene ten vure heeft gedoemd, weet hij den man, dien hij zoo zeer bewondert geen kostbaarder geschenk aan te bieden dan een door hem zelve afgeschreven *Divina Commedia*. Ben ik, vers 58-63, onbillijk jegens Petrarca geweest? Niet enkel de zoo verscheiden lotsbedeeling der beide groote dichters verleidt er toe. Ondanks al zijne strengheid trekt Dante aan; trots al zijne zachtheid stoot Petrarca af. Waarom? ten deele beantwoordde Guidici die vraag.”

Volgt een aanhaling uit *Storia della Lett. It.*, besloten met een vergelijking tussen Dante en Petrarca door Ugo Foscolo.

Verder over Petrarca nog een citaat uit Hooft's Rijmbrief (in de omgewerkte redactie, vs. 167-178), aanhalingen uit brieven van Huygens aan Hooft over de schending van Petrarca's graf, en een vertaling van enige versregels uit *Byron: The Prophecy of Dante*:

Toch zullen in den drom, dien ik voorzie,
Er enklen zijn gelauwerd voor 't Sonnet
En hij, hun vorst, wordt schier mijn evenknie;
Hem zal de minne foltren, tot, begaan,
De onsterfelijkheid ze voor zijn tranen bie',
En hem Itaalje aan 't hoofd der rei doet staan
Van dichtren-minnaars, en ze een eikenkrans .
Voor 't vrijheidslied zal om zijn schedel slaan!

Over Lorenzo de Medici een bladzijde vertaald uit Giudici, over Lorenzo en Savonarola een passage uit: *Pasquale Villari: La Storia di Girolama Savonarola e de' suoi tempi* I p. 137, 138. Firenze 1859.

Over de kennismaking van Lorenzo de Medici en Michel-Angelo een aanhaling en vertaling uit *Vasari: Le Vite* enz.

Bij vs. 76-162 merkt Potgieter op dat hij zich voor die verzen beroept op *H. Grimm: Das Leben Michelangelo's*, waaruit hij een uitvoerige aanhaling geeft. Hij vertaalt ook Michelangelo's gedichtje over zijn beeld: de Nacht:

Wel is mij 't sluimren zoet bij 't klemmen van de kluister
't Van steen zijn zoeter nog bij 't stijgen van den smaad:
Niet hooren en niet zien! Ai, wat daar boven gaat
Zoo lang d'ellende duurt? Dies wek mij niet, maar fluister.

Het „klemmen der kluisters” en „de smaad” hebben betrekking op de verovering van Florence door Karel V. Voor een beschrijving van het beleg verwijst Potgieter naar *Guerrazzi: L'Assedio di Firenze*, Cap. XXX. Parigi 1836.

Over de invloed van Cosimo I op de Italiaanse letterkunde een vertaling uit *Giudici*.

Over de verspreiding van Dante's roem: *Edgar Quinet: Révolutions d'Italie*.

Vervolgens geeft Potgieter korte biografische bijzonderheden over in deze zang voorkomende dichters en schrijvers, blz. 424-426.

Tenslotte voor het laatste deel nog deze toelichting:

„Voor de vertegenwoordigers dergenen die in 1849 op den bouwval van Brescia de eer van Italië hebben gehandhaafd, vers 352-363, zweven drie schimmen, in welke het niet te veel zal geverg'd zijn Carlo Alberto, vers 364-375, - Daniele Manin, vers 376-387, en Camillo Benso di Cavour, vers 388-399, te herkennen. Een koning die de vergrijpen van zijn verleden uitwischte, door zichzelf ter redding des lands op te offeren -, „„de laatste Doge van Venetië en een der eerste burgers van Italië”” wiens gebeente in den grafkelder van Ary Scheffer te Parijs den onlangs aangebroken dag verbeidde, waarop een dankbaar volk het in de basilica van San Marco de plaats der cere gaf, - een staatsman door den dood verrast op het oogenblik dat hij zich vleijen mogt in staat te zullen zijn de stoutgedachte schepping te voltooijen: - welk volk onzer dagen heeft drie tragische figuren aan te wijzen, wie het zoo veel, als Italië aan deze is verplicht?”

XVIII. ARIOSTO EN TASSO.

Verwijzing naar *J. J. L. ten Kate: Jeruzalem Verlost*, vertaling van Torquato Tasso's grote dichtwerk.

Over Tasso wordt verder aangehaald *Hooft's Rijmbrief* (in de omgewerkte redaktie vs. 99-110) en een citaat uit *J. J. Ampère: Mélanges d'Histoire Littéraire et de Littérature*, I pag. 24 et 25. Paris 1867.

Uit hetzelfde werk geeft hij een aanhaling over Ariosto, I pag. 88, 89. Over Ariosto en Tasso, beide, vertaling van een passage uit de derde zang van *Byron's Prophecy of Dante*.

Helaas! al spreidt een tweetal grootscher glans
Langs d'oevers van den Po, in later tijd,
Toch gunt hen 't lot op zijn geluk geen kans;
Gelijk voor mij eindt eerst de dood hun strijd.
Een eigen eeuw scheidt zich des eersten liet,
Der riddren faam verbreidend wijd en zijd:
Begaafd met een verbeelding die in vier
Den bliksem tart, in pracht den regenboog,
Eens arends vlugt beschamende in haar zwier;
Om 't even welk een stof hij kiezen moog'
Genot zal trillen uit wat snaar hij stemm',
Tot de eigen kunst het oog als 't oor bedroog
En 't wonderbaarst natuurlijk wordt bij hem. —
De tweede, meer aandoenlijk van gemoed,
Hij wijdt zijn ziele u toe, Jeruzalem!
't Krijgshaftig lied gedenkt het Christenbloed
Gestort waar voor de zonde Christus stierf:
't Is 't wilgenloover langs den heiligen vloed
Of Sion nog haar koningsharp niet dierf!
De lange togt, — het fel en wreed gevecht, —
De zege, die de vrome moed verwierf, —
In spijt der lagen door de hel gelegd, —
De roode Kruisvaan die ten leste blonk
Waar thans 't geloof haar krans om 't vloekhout vlecht
Dat tot ons heil des Heeren bloedstroom dronk,
Zal zijn gewijde stof zijn; — en zijn loon?
Beroofd van al wat gunst of glorie schonk,
Den kerker in krankzinnigheid ontvloën,
Toeft hem, die zingend voor zijn Heiland streed,
Noch dank noch deernis, maar voor hulde hoon
En toont zich 't lot tot in zijn sterven wreed! —

Florence gunt voor 't minst mij dood of ban,
En beter blijkt die keuze aan mij besteed
Dan wat Ferrara's hof zoo week een man
Dorst bieden in een aalmoes en een cel: —
Hoe weinig ik al worstelend gewan
Mijn vloek bekomt mijn haat'ren niet te wèl
Maa: hij, die met eens minnaars teedre ziel
Gedwee zich voegde in ieder lotsbestel
En zelfs den geur zijns wierooks niet onthiel
Aan 't laagste schepsel dat ooit schepter droeg,
Wat deed hij dat zijn vorst zoo hard hem viel?
Ligt had hij lief; maar is 't niet strafs genoeg
Vergeefs te minnen?

Over de invloed van de Gerasalemme Liberata op het volk, een aanhaling en vertaling uit *Ugo Foscolo: Sui Poemi Narrativi e Romanzeschi Italiani*.

Dan volgen enige passages uit *Ten Kate's* vertaling van *Gerasalemme Liberata*, n.l.: zang VII str. 10 en 11, XI 6, III 6, XI 11, XI 7, XII 66, 67, 68.

XIX. TYPEN VAN LIEFDE.

Over Dante's kunst enige regels van *Goethe*, van *Macaulay* en van *Rivarol* vertalend aangehaald, blz. 434, 435.

Het overige deel van deze Toelichting bestaat uit korte opmerkingen over de „typen van liefde”. Over La Pia haalt Potgieter nog een passage aan van *Ampère: La Grèce, Rome et Dante*, en een van *Ugo Foscolo*, blz. 437, 438.

XX. DANTE'S ZEGEN.

Potgieter begint deze toelichting met de hoop uit te spreken dat de lezer het onderwerp thans geen addio, maar a riverderci zal toeroepen.

Over Dante's werk: *A. F. Ozanam: Dante et la Philosophie Catholique*, p. 42 et 43.

Potgieter eindigt met de woorden dat eerst dan zijn doel volkomen bereikt zal zijn, indien de lezer, met de studie van Ozanam instemmende, „er ter eere der kunst, die in deze treffelijke hulde wel wat veel op den achtergrond week, uit benijdenswaardige ervaring aan toevoegen mogt:

Zoo vaak door d'aardsche schemeringen
De stralen dringen
Waar 't schoone uit blaakt,
Is 't ons te moede, in 't bad van luister,
Als werd de kluister
Van 't stof geslaakt:

Gemoed en geest versmaên de weelde
Die kort maar streefde,
Ontbloeid aan 't slijk,
En beuren fluks verbreedde wieden
Naar 't uchtendkrieken
Van hooger rijk!"

Mei 1865 - Mei 1868.

NAAMREGISTER OP HET GEDICHT

A

- Aankomst I.
 Adria (meir van) XIII 86.
 Alfieri XV 39, 1749-1803; XVII
 220, 250, 265, 282, 292.
 Angiolo XV 28.
 Apennijnen I 64.
 Ardennen XI 138, 1448.
 Aretijnen V 63, 101.
 Arezzo V 48.
 Ariosto XVIII 90; Ariosto en
 Tasso XVIII.
 Arno I 18; IV 46.
 Augustus VIII 89.

B

- Babel XVII 386.
 Bargello II 2.
 Beatrice III 32; Uitvaart VI;
 X 358; 1297; XIII 12, 153;
 Dante Alighieri XIV 90;
 XVII 204, Beatrix XIX 174.
 Bella V noot 38; V noot 133;
 XIX 109.
 Belzazar XVII 386.
 Bisschop, wrede V noot 79.
 Boccaccio XVII 75, 491, 1313.
 Boetius VI 54.
 Bologna IV 25.
 Bonaparte XVII 258.
 Bonifacius VII 76.
 Bouillon XIII 167.
 Brescia XVII 360.
 Brittanje XV 80.
 Brunelleschi XVI.
 Brunetto IV 7.
 Buonaroti XVII 81, 162.
 Burgerdeugd VII.

C

- Caesar's zon XI 121, 1431.
 Campaldino V 14; De slag bij
 Campaldino V.
 Can Grande XII 110, 127, 1566,
 1583.
 Caroccio V 82.
 Casella IV 35; X 126, 1057.
 Cato v. Utica X 47 noot.
 Cavour XVI 80, 1810-1861.
 Cicero VI 53.
 Cilia XIX 115.
 Cimabue IV 14.
 Clara XIX 138.
 Clorinde XVIII 145.
 Columbus XIII 188.
 Corso VII 24, 28, 58, 72, 83;
 Donati V.
 Corvo, del IX 24.

D

- Dante III 29; V 40; VII 55,
 79; VIII 1, 85; IX 7, 57, 124,
 141; XII 14, 73, 94, 1477,
 1530, 1550, 1556; XIII 15,
 215; XIV 101, 112; XVI 7, 29,
 54, 123, 146, 158; XVII 47,
 173, 211, 289, 331; XIX 73;
 XX 55;
 David XV 33.
 Dichterlijke Roeping. De Hel
 VIII.
 Dietsche (luit) XIX 27.
 Doge XVII 21.

E

- Edward, vrome XV 72.
 Este XVIII 87.
 Euroop XVII 259.

Europa XVI 74.
Europe XVII 172.

F

Ferdinand en Isabella XIII 196.
Ferrara XVIII 10.
Florence I 1, 23; II Tekst; VII 72, 84; VIII 183; IX 135; XI 124, 1434; XII 59, 75, 76, 1515, 1531, 1532; XIII 221; XIV 100; XV 4, 7, 1460; XVI 31, 145; Register, tekst XVII; XVII 88; XIX 100; XX 55.
Florentijn = Dante XIV 26.
Florentijne V 26, 68.
Folco Portinari III noot.
Foscolo XVII 256, 266, 285, 324, 1776-1826.
Francesco v. Assisi XIV, 1.
Frankrijk XVII 254 en Itaalje (It. 339).

G

Galilei XV 52, 1564-1642.
Gemma XIV 67, 88; XIX 121.
Ghibellijn V 114.
Ghiberti XVI 25.
Giotto IV 29; Campanile XVI 44.
Gouden Eeuw, Eene, II.
Guelf of Ghibellijn II 60.
Guelfe V 115.
Guglielmino V 116.
Guido XIV 57; Guido Cavalcanti VII 59, 68.

H

Habsburg XVII 299; Habsburg's held XI 133, 1443.
Haynau XVII 361.
Heiland XVII 29.
Heilige v. Assisi IX 85.
Hellas in Ausonië XVII 326.

Hendrik VII v. Luxemburg XI 34, 1344; Hendrik XI 82, 137, 1392.
't Hof der Minne IV.
Holland XV 115; XIX 1, 7, 13.
Hooft I 7, 27, 47.

I

Ilario IX 70.
Ilias XVIII 98.
Itaalje I 16, 73; XIII 221; Itaalje, arm XV 89; XVI 73; XX 56.

J

Jeremias VI 9.
Jeruzalem XIII 172.
St. Joannes XIV 37; XVI 20; St. Joannesfeest XII 27, 1483.
Justinianus X 184, 1115.

K

Kapitoel XVIII 101.
Karel (de Groote) XVIII 56.
Kinderlijke Liefde III.
Het Klooster Del Corvo IX.

L

Latium VIII 159.
Laura, Beatrice XVII 63.
Lea X 289, 1228 en Rachel 292, 1231, actieve en contempl. leven.
Leonore(n) XVIII 116.
Lido XVII 22; XVIII 148.

M

Macchiavelli XV 14, 1469-1527.
Magra IX 11.
Manzoni XVII 351, 1784-1873.
Maremmen, De, XI 126, 1436.
Mars XVI 112.

Mathilde v. Toscane X 285, 323,

1224.

Medici I 30; XVI 49.

Medoor XVIII 68.

Milton XIII 146.

N

Nacht XVII 145.

Napoleon XVII 257.

Nella XIX 153.

Niccolini XVII 287.

O

Orlando XVIII 71.

Oud Rome IX 54.

P

Parijs XVIII 59.

Pazzi XVII 4.

Pellico XVII 351.

Petrarca XVII.

Piccarda XIX 133.

Pieter, St., XIII 176.

Pius XVI 139.

Portinari IV 3.

Provence IX 56.

R

Raphaël XVI 51.

Ravenna XIV 49, 52; XVI 150;

Ravennaas woud XIII 73, 85.

Rembrandt I 46.

Ristori XVI 85.

Rodomont XVIII 84.

Rome VII 73; VIII 89; Rome

(Christelijk) XIII 179; XVI

109, 124; XVII 398.

Ruggier en Bradamante XVIII

79.

Ruyter, De, XV 110.

S

San Francesco VI 32; XIV 123.

San Onofrio XVIII 102.

San Salvador XIII 198.

Sanct Marci (Leeuw) XVI 105.

Santa Croce XV 54, 65.

Santa Felicità IV 44.

Saracenen XVIII 63.

Savonarola XVII 80, 96, 145.

Savoije XVI 152.

Sicilië IX 58.

Siena naar Portiuncula XIV 2.

Sions (harp) XIX 26.

Sordello X 163, 1094.

Spanje's vlag XIII 197.

T

Tasso XVIII 100.

St. Thomas. Thom. van Aquino

X 4.

Trinita VII 46.

U

Ugucione IX 66, 116.

V

Valois VII 75, 83.

Vaticaan XVI 131.

Venetië XVII 381.

Verona XII 91, 1547.

Vieri V noot 29, 33; VII 24, 25.

Virgilius VIII noot 74, 93;

X 359.

Vondel I 45.

W

Westminster XV 68.

Witten VII 37.

Z

Zwarten VII 43.

NAAMREGISTER OP DE INLEIDING

A

- Aan Adeline 9.
 Aan New York 68.
 Aanstaande Verandering van
 Amsterdam's Wapen 68.
 Aeneas 48.
 Afscheid van Zweden 67.
 Alberdingk Thijm 22.
 Albert 18.
 Alfieri 53, 60, 61, 78.
 Ampère, J. J. 38.
 Antipurgatorio 50.
 Apollo, tijdschrift v. d. be-
 schaafden stand 6, 7.
 Archaismen 103, 104, 105.
 Arezzo 33, 41, 57.
 Ariosto 53, 61, 64, 84, 111.
 Arnolfo 32.
 L'Assedia di Firenze 52.

B

- Bakhuizen v. d. Brink, Reinier
 6, 15, 16, 17, 18, 21, 22, 103,
 104.
 Balbo, Cesare 38, 41, 43, 63, 64,
 86.
 Bardi, Simone dei 40.
 Bargello 39, 124.
 Beatrice 32, 39, 40, 51, 52, 57,
 58, 62, 63, 64, 79, 80, 82, 101,
 117.
 Beets 19, 68, 106, 112.
 Bella, Donna 62, 63, 82.
 Béranger 21.
 Bianchi 41.
 Bilderdijk 46, 98, 110, 112.
 Boccaccio 42, 61.
 Boëthius 40, 64.
 Bohl, Mr. J. 111.
 Bologna 32, 42.

- Bonifacius VIII 42.
 Bosboom, Mevrouw 69.
 Bosch, v. d. 105.
 Byron 53.

C

- Caesar 50.
 Campaldino 32, 41, 57.
 Campoforneo 28.
 Can Grande della Scala 33, 45,
 47, 59.
 Cantica 50.
 Capituline 32.
 Caprona 32.
 Carbonari 28, 29.
 Cato van Utica 50.
 Cavalcanti, Guido 39, 42.
 Cavour, Graaf Camillo Benso di
 30.
 Cerchi, Vieri de' 41.
 Cicero 40, 64.
 Cilia, Donna 62, 82.
 Cimabue 32.
 Cittadino 38.
 Clercq, Gerrit de 20.
 Commedia, Divina 36, 37, 38,
 45, 47, 57, 58, 59, 74, 80, 86,
 90, 111, 119, 121.
 Commentatoren 44.
 Corvo, Klooster Del 58, 62.
 Costa, Isaac da 70, 110.
 Crabbe 21.
 Custozza 29.

D

- Dante in de Ned. Letterkunde
 43.
 Dante et les Origines de la Lité-
 rature italienne 38.
 Dante et la Philosophie catho-
 lique 38.

Dante, Zijn Werken en Zijn Tijd 38.
Derde Orde der Franciscanen 41, 64.
Donati, Corso 41, 42.
Donati, Gemma 41, 64, 80.
Doré 46, 111.
Droom in de Litteratuur, De 115.
Drost, Aernout 6, 11, 15, 16, 21, 103, 104.

E

Eerlijke Armoede 69.
Eerste Liefde 8.
Eeuwfeest van Friedrich Schiller's Geboorte, Voor 't 70.
Empyreum 52.
Europa 16.
Eyck, Mr. P. N. van 15.

F

Fauriel 38.
Ferrara 84.
Filelfo 41.
Foscolo, Ugo 28, 53, 61.
Fragment 8.
Franciscus, St. 53, 59.
Frate Ilario 33.
Fuorusciti 42.

G

Galilei 60.
Gardner 47.
Garibaldi, Giuseppe 29, 30.
Gedachtenisse, Ter 71.
Gedroomd Paardrijden 14, 66, 67, 80, 92, 93, 124.
Geel 94.
Gemoedsgetuigenissen 66.
Génestet, De 112.
Gerusalemme Liberata 61, 84.
Geschichte des Abfalls der Ver-

einigten Niederlande von der spanischen Regierung 70.
Ghibellijnen 32, 33, 38, 39, 41, 44, 45, 57.
Gids, De 18, 20, 22, 23, 24, 66, 86.
Ginguené, P. L. 38.
Giornale del Centenario di Dante 30.
Giotto 32, 33, 43, 45.
Giudici, P. E. 38.
Godelijke Komedie 47.
Goethe 53, 72.
Gossaert, Geerten 99.
Grandi 38.
Grèce, Rome et Dante, La 38.
Grimm, Hermann 52.
Groenewegen 9, 111, 116, 117, 118, 120, 122, 123.
Gruyère, F. A. 52.
Gubbio, Oderigi da 32, 33.
Guelfen 38, 39, 41, 42, 44.
Guerrazzi 52.

H

Hacke van Mijnden, Dr. J. C. 46.
Haesje Claesdochter 21, 69.
Hase, Dr. Karl 53.
Hasebroek 17, 21, 68, 112.
Hedendaagsch Staatsburger-
schap 19.
Hel 47.
Hemel 47.
Hendrik VII 33, 43, 44, 58, 59, 63, 74, 76, 101.
Hengel, Mej. van 6.
Hermingard 16.
Heugenis van Wolfheezen 70.
Heye, Jan Pieter 6, 15.
Histoire Littéraire d'Italie 38.
Histoire des Républiques italiennes au Moyen-Age 37.

Hof der Minne 57.
Homunculus 111.
Hood, Thomas 19, 69.
Hoofst 31, 56, 75, 96, 101, 110.
Hoogstraten, P. F. Th. van 118.
Hoop, Van der 6.
Huet, Cd. Busken 22, 23, 24, 25,
27, 31, 36, 56, 66, 67, 72, 82,
85, 86, 87, 89, 93, 97, 110, 111,
112, 113, 114, 116, 117, 120,
123.
Huet, Gideon 82.
Hulde en Geloof 7.
Humboldt, von 53.
Huygens 110.

I

Il Paradiso 33, 46, 59, 90.
Il secondo Popolo 39, 75.
Inferno 33, 46, 58, 83, 90.
I primi tempi della Libertà
fiorentina 37.

J

Jagertje, Het 21, 69.
Jan, Jannetje en hun jongste
Kind 19.
Jolles, André 32, 35.
Judas 49.

K

Kalff 112, 121, 122, 123.
Karel Albert van Savoye, Prins
29.
Kate, ten 67.
Klijn, Gebroeders 6.
Kok, A. S. 38, 46, 63.
Kruseman 88.
Krijn, Dr. 14.

L

Latheraan, eenzaam 44.
Latini, Brunetto 32, 39, 45, 57.
Lea 51.

Lennep, Van 6.
Lethe 52.
Leven van Bakhuizen v. d. Brink,
Het 56, 107.
Limburg Brouwer, P. van 110.
Lincoln, Abraham 71.
Longfellow 46.
Longobarden 44.
Loosjes 4.
Loots 13.
Louteringsberg 47, 49, 50, 58, 80.
Lucca 33.
Luide Toernooien 79, 87, 111.
Luik, Mr. Abraham van 110.
Lunigiana 33.
Lijnslager, Maurits 3.
Lijnslager, Het Leven van
Maurits 4.

M

Macaulay 53.
Macchiavelli 60.
Malaspina 33.
Malaspina, Hertog v. 43.
Malaspina Ricordano 37.
Mandarijn, De Chineesche 68.
Manin, Daniello 29.
Marcus, Ds. P. 12.
Maremmen 44, 59.
Maria 8.
Maria v. Hongarije 32.
Martello, Carlo 32.
Medici 32, 56, 75, 96.
Meerkerk, J. B. 112, 118.
Metonymia 102, 103.
Michel Angelo 52, 60, 61, 63, 83.
Monnier, Le 36.
Montecatini 33.
Mount Vernon 70.
Muller, Prof. 106.
Multatuli 112.
Musset, Alfred de 25.
Muzen, De 13, 16.

N

- Nalatenschap v. d. Landjonker,
De 14, 66, 83.
Napoleon III 36, 72.
Nederland 110.
Nella 81.
Neologismen 99.
Neri 41.
Nicolini 61.
Nieuwe Gids v. 1910 7.
Noorden in tafereelen en om-
trekken geschetst, Het 14.
Novara 29.
Novello, Carlo 32.

O

- Ode aan een jong Meisje 8.
Omstandigheden, een Blik in de
Geestenwereld, De 69.
Opzien 10.
Orlando Furioso 61, 84.
Ozanam, F. 38.

P

- Padova 33.
Padua 43.
Palazzo Vecchio 124.
Paulus 48.
Peccatum 50.
Pellico, Silvio 36, 53, 61, 78.
Perk, Jacques 115.
Persoonlijke Herinneringen 22.
Pestilencie te Katwijk, De 17.
Pestzegen 16.
Petrarca 61, 63.
Pia, La 80.
Piccarda 81.
Pineta 45, 46, 59.
Pio Nono 29.
Pius IX 78.
Poezij I 86, 104, 110.
Polenta, Guido da 33, 45, 59.
Popolani 41.

- Portinari, Folco 32, 39.
Portiuncula 59.
Potgieter en het Liberalisme 18.
Priester, De jonge 13.
Prigioni, Le mie 78.
Priores artium 39.
Purgatorio 50, 58, 81, 90.

Q

- Quack 21.

R

- Raaf, Dr. K. H. de 7, 8, 12.
Rachel 51.
Rafael 52.
Raphael et l'Antiquité 53.
Ravenna 32, 33, 34, 45, 46, 59,
60.
Revue in het Bois de Boulogne,
Een 72.
Rimini, Francesca da 36, 45,
61, 90.
Ristori 60.
Ruyter, De 60.
Rijksmuseum te Amsterdam,
Het 19, 20.
Rijmbrief 31.

S

- San Gemignano 32.
San Giovanni 32.
San Giovanni Laterano 33.
Santa Croce 31, 34, 35, 57, 60,
77, 85.
Santa Croce di Fonte Avellana
33.
Santa Elena 33.
Santa Trinità 42.
Satan 49.
Savonarola 53, 61, 83.
Schiller 36, 70.
Seccessie-oorlog 70.
Shakespeare 36, 71, 72.

Signoria 42.
Sismondi 37.
Smit, Dr. Jac. 93, 94, 95, 96, 99,
103, 105, 106.
Spectator 110, 111.
Speranze d'Italia, Delle 38.
Stilstaanders, De 20, 69
Storia di Girolamo Savonarola e
dei suoi Tempi, La 53.
Storia della Letteratura Italiana
38.
Studiën en Kritieken 118.
Stuiveling, Dr. G. 115.

T

Taalgids, De Nieuwe van 1915
122.
Tasso 53, 61, 63, 74, 84, 91, 111.
Thorbecke 19.
Tolhuis v. d. Stad Amsterdam,
Het Nieuwe 21, 69.
Toussaint, Truitje 3, 20, 22.
Twenthe op Twickel, Aan 19, 70.
Twintigjarige, De 8.
Tijdzangen 36, 66, 69.

U

Uguccione della Faggiola 33.
Ulsen, Mej. van 5.
Uurwerk van 't metalen Kruis,
Het 21.

V

Valois, Karel van 32, 42.
Vannucci, Atto 37.
Vasari 52.
Veltro 48.
Verona 33, 45, 59.
Verschijning op Sinte Lucie-
Nacht 68.
Verspreide en Nagelaten Poezij
71.
Verspreide en Nagelaten Werken
8, 104.

Verwey, Albert 3, 79, 87, 88, 90,
107, 109, 111, 116, 118, 119,
120, 121, 123, 124.
Vestiging v. h. Christendom in
ons Vaderland, De 9.
Victor Emanuel van Savoye 28,
29, 30, 35, 61.
Vie de Dante 38.
Villari, Pasquale 53.
Virgilio, Giovanni di 32.
Virgilius 48, 49, 50, 51, 52.
Visioen, Een Ander 70.
Vita di Dante, La 38.
Vita Nuova 40, 47, 57.
Vloten, Van 22.
Vondel 69, 75.
Vooy's, Dr. C. G. N. de 18, 73,
93, 99, 107, 122.
Vosmaer 111, 112, 115.
Vrijheid, Aan de 9.

W

Waal, Dr. J. M. de 16.
Wake, Een halve Eeuws 69.
Washington 36, 70, 71.
Westminster Abbey 60, 76.
Wilhelm's Reize 9.
Willems, Jan Frans 6, 7.
Winkel, Te 112, 122, 123.
Winkler Prins, J. 115.
Woestijne, Van de 99.
Wonder is de Nieuwe Beurs,
Een 20, 69.

IJ

IJntema 7.

Z

Zandvoortsche Wedrennen 69.
Zangen des Tijds 19, 66, 67.
Zanger, De Droeve 8.
Zangeres, De 13.

GERAADPLEEGDE BOEKEN EN ARTIKELEN

- ALFIERI, VITTORIO, *La Vita scritta da esso*, in: *Opere Scelte*. Parigi 1847.
- AMPÈRE, J. J., *Voyage dantesque*, in: *La Grèce, Rome et Dante*. Paris 1865.
- BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, R. C., *Briefwisseling van*. Uitg. S. Muller Fzn., Haarlem 1906.
- BALBO, CESARE, *La Vita di Dante*. Firenze 1855.
- BEAUFORT, W. H. DE, *Potgieter en Busken Huët*. Onze Eeuw 1902 I 62.
- BEETS, N., E. J. Potgieter, *Persoonlijke Herinneringen*, Haarlem 1892.
- BERG, Dr. J., *Over de invloed van de Italiaanse letterkunde op de Nederlandse gedurende de 19e eeuw*. Amsterdam 1919.
- BOHL, Mr. J., *Rekenschap en Verantwoording na Hel en Vagevuur*. Amsterdam 1876.
- BOSBOOM-TOUSSAINT, A. L. G., *Brieven aan E. J. Potgieter*. Bewerkt en toegelicht door J. Bosboom Nzn. Rotterdam, 1913.
- BROM, Dr. G., *De Gidskring in: Romantiek en Katholicisme in Nederland*. Groningen 1926
- CAN, H. L. M. VAN, J. A. Alberdingk Thijm, *zijn dichterlijke periode*, Rotterdam 1936.
- CHANTEPIE DE LA SAUSSAY, P. D., *Potgieter's Brieven*, Onze Eeuw 1902 I 277.
- COHEN, Dr. J. L., *Dante in de Nederlandsche Letterkunde*. Haarlem 1929.
- DANTE ALIGHIERI, *La Divina Commedia*. Temple Classics. London 1932.
- , *Epistolae*. Oxford 1930.
- , *La Vita Nuova*. Temple Classics. London 1930.
- DYSERINCK, JOHS, *Anna Louisa Geertruida Bosboom-Toussaint*. Den Haag 1911.
- EYCK, Mr. P. N. VAN, *Hermingard van de Eikenterpen*, inleiding. Amsterdam 1939.
- , *Droststudies*. Ts. 1940.
- FAURIEL, *Vie de Dante in: Dante et les Origines de la Langue et de la Littérature italienne*.
- FOSCOLO, UGO, *L'ultime lettere di Jacopo Ortis*. 1799.
- , *Dei Sepolchri*, in: *Poesie*. Sec. ed. riveduta 1926.
- GARDNER, E. G., *Dante*. London 1923.
- GEEL, JACOB, *Brieven, aan Potgieter en de Gidsredactie*. Uitgeg. door Martha J. Hamaker, Gids 1906, p. 177 en 418.

- GIUDICI, P. E., *Storia della Letteratura Italiana*. Firenze 1851.
- GRIMM, H., *Das Leben Michel Angelos*. Phaidon Verlag. Wien-Leipzig.
- GROENEWEGEN, J. H., *Johannes Everhardus Potgieter*. Haarlem 1894.
- GRUYÈRE, F. A. LA, *Raphael et l'Antiquité*. Paris 1864.
- HASE, DR. KARL, *Franz von Assisi. Ein Heiligenleben*. Leipzig 1856.
- HOOGSTRATEN, P. F. TH. VAN, *Studiën en Kritieken*. II en III. 1891—1896.
- HUET, CD. BUSKEN, *Brieven aan E. J. Potgieter*, uitgeg. door A. Verwey. Haarlem 1925.
- , *Litt. Fant. en Krit.* III 28 over *Poezij 1832—1868*.
- , *Litt. Fant. en Krit.* III 158 over *Het Leven van Bakhuizen v. d. Brink*.
- , *Litt. Fant. en Krit.* XV 1 over *Proza*.
- , *Litt. Fant. en Krit.* XVI 152. *Poezij. 1827—1874*.
- , *Litt. Fant. en Krit.* XXII 21. *Potgieter's Kritiek*.
- , *Persoonlijke Herinneringen aan E. J. Potgieter*. A'dam 1877.
- HUET, G. BUSKEN, *Twee inedita van Potgieter*. De Gids 1908.
- JOLLES, ANDRÉ, *De Kroniek* 1900. 393.
- KALFF, DR. G., *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*.
- KOK, A. S., *Dante Alighieri, zijn tijd en zijn werken*. Naschrift bij *De Goddelijke Komēdie*. Haarlem 1867.
- KRIJN, DR. S. A., *Potgieter's bewerkingen van het Zweeds. Ts.* 1939 blz. 69.
- LANSBERG, PH. A., *De religieuze gedachte in Potgieter's poëzie*. *Stemmen des Tijds* 1923. I, 374.
- LONGFELLOW, H. W., *Divine Comedy*. 1867.
- MOLKENBOER, O. P., *Dr. B. H. Dante*. Roermond 1921.
- NABER, S. A., *Twee trouwe vrienden. De Brieven van Potgieter*. De Gids 1903.
- NIPPOLD, FRIEDRICH VON, *E. J. Potgieter 1808—1875*, in *Mannen van Beteekenis*. Haarlem 1875.
- OZANAM, F., *Dante et la philosophie catholique*.
- PELLICO, SILVIO, *Le mie Prigioni*. Torino settembre 1832.
- POLAK, H. D., *Tweeërlei Kritiek*. De Gids 1891 II.
- POPMA, Tj., *Byron en het Byronisme in Nederland*. Amsterdam 1928.
- POTGIETER, E. J., *Brieven aan R. C. Bakhuizen Jr. en Mevr. Bosboom*. Uitgeg. door Mr. J. N. van Hall. De Gids 1908.
- , *Brieven aan Cd. Busken Huet*. Uitgeg. door G. Busken Huet. Haarlem 1902.
- , *Brieven aan A. C. Kruseman*. Onuitgeg. Verzameling Huet in de Leidse Universiteitsbibliotheek.

- POTGIETER, E. J., Brieven aan J. F. Willems, in: Brieven aan
 Uitgegeven door Jan Bols, Gent 1909.
- , Catalogus van de bibliotheek van E. J. P. Amsterdam 1879.
- , De Werken. Uitg. Zimmermann.
- , Werkgroep v. d. Leidse Universiteit 1937.
- QUACK, Mr. H. P. G., Herinn. uit de levensjaren van. 2e dr. 1915.
- SAKS, J., Busken Huet en Potgieter. Rotterdam 1927.
- SCHENDEL, ARTHUR VAN, Potgieter en de Romantiek. De Gids 1908.
- SMIT, Dr. JAC., Bijdrage tot de kennis van Potgieter's Stijl. Groningen 1937.
- STAKENBURG, A. J., Potgieter's Familie. Ts. 1941.
- TASSO, T., Gerusalemme Liberata. A. Salani, Firenze.
- TREVELYAN, JANET PENROSE, A short history of the Italian people. 1920.
- VANNUCCI, ATTO, I primi Tempi della Libertà Fiorentina. cap. V. 3e dr. 1871.
- VASARI, GIORGIO, Le Vite dei più celebri Pittori, Scultori e Architetti.
- VERWEY, ALBERT, Dictaat, college 19.....
- , Droom en Tucht. Amsterdam 1908.
- , Het Leven van Potgieter. Haarlem 1903.
- , E. J. Potgieter in Luide Toernooien.
- , Potgieter en Hilda Wijk. Proza V.
- , Potgieteriana. De Beweging 1908.
- VERWEY, MEA, De jonge Priester. N. Taalgids XII 238.
- VERWEY, M. MEES-, De betekenis van Johannes van Vloten. Een bibliografie met inleiding. Santpoort 1928.
- VOOYS, Dr. C. G. N. DE, Potgieter en het Liberalisme in Letterkundige Studiën. Groningen 1910.
- , Aantekeningen bij Potgieter's Florence. N. Taalgids IX 98.
- , Geschiedenis der Nederlandse Taal in omtrekken geschetst. Groningen 1936.
- , Potgieter en Huet als critici. id.
- WAAL, Dr. J. M. DE, Aernout Drost. Utrecht 1918.
- , De briefwisseling van Aernout Drost, Potgieter en Heye. Uitgeg. in Ts. 1918 blz. 81 vgg.
- WILLEMS, Dr. J. H. J., J. P. Hasebroek. Bijdrage tot de kennis van het letterkundig leven, voornamelijk in de jaren ± 1830—1840. Met een uitgave van de brieven van Hasebroek aan de Gidsredactie en aan Potgieter. Eindhoven 1939.
- YPERLAAN, JOHANNA CHR., Les traductions hollandaises des poésies lyriques de Victor Hugo jusqu'en 1885. Bussum 1925.
- ZIMMERMANN, JOH. C., E. J. Potgieter, in: De Gids 1875 I 457; 1886 IV 309.

INHOUD

INLEIDING:

I. E. J. Potgieter, karaktervorming en levensloop tot 1865	3
II. Wordingsgeschiedenis van Florence 1865—1868	25
III. Potgieter's voorstudie: de bronnen	37
IV. De bouw van het gedicht	54
V. Florence	66
VI. Opmerkingen over stijl en taal	87
VII. Waardering door tijdgenoten en latere beoordelaars	110

FLORENCE:

I. De Aankomst	129
II. Eene gouden eeuw	134
III. Een kinderlijke Liefde	142
IV. 't Hof der Minne	145
V. De slag bij Campaldino	152
VI. Beatrice's Uitvaart	159
VII. Burgerdeugd	163
VIII. Dichterlijke roeping: De Hel	169
IX. Het Klooster Del Corvo	181
X. Dichterlijke Studie: De Louteringsberg	189
XI. Hendrik van Luxemburg	211
XII. Gehandhaafd Eergevoel	219
XIII. Dichterlijke Triomf: 't Paradijs	227
XIV. Dante's Verscheiden	241
XV. Santa Croce	249
XVI. De Optocht	257
XVII. 's Dichters Invloed	267

xviii. Ariosto en Tasso	291
xix. Typen van Liefde	301
xx. Dante's Zegen	310
TOELICHTINGEN	317
NAAMREGISTER OP HET GEDICHT	338
NAAMREGISTER OP DE INLEIDING.	341
GERAADPLEEGDE BOEKEN EN ARTIKELEN	346
INHOUD	349

1873

52

STELLINGEN

I

Het gebruiken van een variant op Dante's terzine moet worden beschouwd als een uiting van Potgieter's bescheidenheid.

II

Het is niet alleen uit conventionalisme dat Potgieter in zang III van Florence vs. 32 van Beatrice als „'t kind in 't wit" spreekt.

III

In de gedichten van Jacques Perk is invloed merkbaar van Potgieter's Florence.

IV

De verklaring die C. H. den Hertog geeft van Onder de Linde I 3, laatste regels (Aanleiding tot Studie van Literatuur, no. 2, Potgieter's Poezy II, blz. 99) is onjuist.

V

De vormen op -e bij Potgieter zijn eer als brabantismen dan als archaïsmen te beschouwen.

VI

Kalff (Gesch. der Ned. Lett. IV, blz. 282). plaatst Kees de Windbuyl, een 18e eeuws pamflet, verkeerd. Het is anti-prinsgezind.

VII

Het artikel Patriot in het Ndl. Wdb. (XII, 806, 807) moet worden aangevuld.

VIII

Moderne bewerkers (Boutens en Teirlinck) hebben te veel nadruk gelegd op het dienende karakter van Beatrijs. Dit is een gevolg van verkeerde interpretatie van vs. 213-214 van de middelnederlandse tekst:

Minne werpt mi onder voet,
Dat ic der werelt dienen moet.

IX

De verzen

.... ick voel mijn' voorspoed bet
Als yemands tegenspoed daer nevens werdt gesett
(Hofwijck 279, 280) mogen niet ten nadele van Huygens' karakter worden uitgelegd.

X

Hedendaagsch Fetischisme van Carry van Brugge is ten onrechte te weinig gewaardeerd.

XI

De traditie die aan Poot een boter- en kaaswinkel toeschrijft, berust op een verkeerd begrepen uitspraak van Huet.

XII

Het is gewenst dat de middelbare school algemeen beschikt over een psycholoog-psychotechnicus om advies te geven bij de keuze van richting in de school en later voor het beroep.

XIII

De leerstof voor de lagere klassen van de middelbare school is niet voldoende aangepast aan de ontwikkeling der leerlingen.

